

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 8, Αρ. 1 (1996)

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

περιοδική
έκδοση
της ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

εκδόσεις
Θεμέλιο

8

1996 **ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ**

**ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ:**
Ε. Αβδελά - Κ. Δοξιάδης - Ν.
Μαραντζίδης - Μ. Παντελίδου
Μαλούτα - Μ. Ρεπούση - Θ.
Τσακίρης - Μ. Ψημίτης ●

**Σ. ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ: Η κρυφή γο-
ητεία της ιδεολογίας ●**

περιοδική
έκδοση
της ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

ελληνική ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

εκδόσεις
Θεμέλιο

8

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΚΑΙ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ:

Ε. Αβδελά - Κ. Δοξιάδης - Ν.
Μαραντζίδης - Μ. Παντελίδου
Μαλούτα - Μ. Ρεπούση - Θ.
Τσακίρης - Μ. Ψημίτης ●

Σ. ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ: Η κρυφή γο-
ητεία της ιδεολογίας ●

1996

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Συντακτική Επιτροπή Μανώλης Αγγελίδης, Γιάννης Βούλγαρης, Νίκος Δεμερτζής, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Ηλίας Κατσούλης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Γραμματεία Σύνταξης Γιάννης Βούλγαρης, Χρήστος Λυριντζής, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Επιστημονική Επιτροπή Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Παναγιώτης Γετίμης, Γιώργος Δερτιλής, Πάνος Καζάκος, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίποβατς, Δήμητρα Μαδιάνου, Νίκος Μουζέλης, Α-Ι. Δ. Μεταξάς, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Αντώνης Μακρυνδημήτρης, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Χρήστος Ροζάκης, Παύλος Σούβρας, Λουκάς Τσούκαλης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαραλάμπης, Κοσμάς Ψυχοπαίδης

Διεύθυνση Σύνταξης Εκδόσεις Θεμέλιο, Σόλωνος 84, 106 80 Αθήνα, με την ένδειξη «Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης»

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Μαρία Στεφανοπούλου — Επιμέλεια εξωφύλλου: Γιάννης Βαλαβανίδης — Εκτύπωση: «ΝΙΚΟΤΥΠ», Α. Γκούμας - Ν. Σφενδύλης — Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιόπουλος και Π. Ροδόπουλος

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές το χρόνο — Τιμή τεύχους 1.800 δρχ. — Συνδρομές: Εσωτερικού 3.000 δρχ. - Εξωτερικού 4.000 δρχ. - Οργανισμοί, Τράπεζες κτλ. 7.000 δρχ. - Φοιτητές 2.500 δρχ. - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (5.000 δρχ.).

Οι συνδρομές αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οικονομική υπεύθυνος: Αθηνά Χριστοδούλου, τηλ. 3614298, 3640368, Fax 3614298.

Η συνδρομή λήγει στο τέλος κάθε χρόνου. Θεωρείται ότι συνεχίζεται εφόσον ο συνδρομητής δε ζητήσει τη διακοπή της. Όσοι γράφονται συνδρομητές κατά τη διάρκεια του έτους λαμβάνουν τα προηγούμενα τεύχη του έτους εγγραφής.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Επιμέλεια: Μάρω Παντελίδου Μαλούτα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μ. Παντελίδου Μαλούτα	Πρόλογος: Κοινωνικά κινήματα και κοινωνικές επιστήμες	7
Μ. Ψημίτης	Εναλλακτικά κοινωνικά κινήματα: Η αναζήτηση του εφικτού ανάμεσα σε υποκειμενικές ανάγκες και κρατικές πολιτικές	18
Κ. Δοξιάδης	Ουτοπία και ηθική: Τα κοινωνικά κινήματα στη σύγχρονη ιδεολογία	51
Ε. Αβδελά	Η μισθωτή εργασία ως προνομιακό πεδίο για τη συγκρότηση κοινωνικών κινήματων στο Μεσοπόλεμο	83
Ν. Μαραντζίδης	Πολιτικό κόμμα και κοινωνικά κινήματα. Η σχέση ανάμεσα στα κομμουνιστικά κόμματα της μεσογειακής Ευρώπης και τα κοινωνικά κινήματα	100
Μ. Ρεπούση	...«Το δεύτερο φύλο» στην Αριστερά. Ντοκουμέντα και μνήμες από τη φεμινιστική παρέμβαση στην οργάνωση του Ρήγα Φεραίου 1974-1978	121
Μ. Παντελίδου Μαλούτα	Φεμινιστικό κίνημα, φεμινιστική θεωρία και ιδιότητα του πολίτη	154
Θ. Τσακίρης	Βιβλιογραφικός οδηγός για τη μελέτη των νέων κοινωνικών κινήματων	181
ANTIBOΛΕΣ:		
Σ. Σεφεριάδης	Η κρυφή γοητεία της ιδεολογίας. Αντι-θεωρητισμός και εκλεκτικισμός στη μελέτη του εργατικού κινήματος	191

**Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**
ευχαριστεί την
KRAFT JACOBS SUCHARD
για την οικονομική συμβολή της
στην έκδοση αυτού του τεύχους

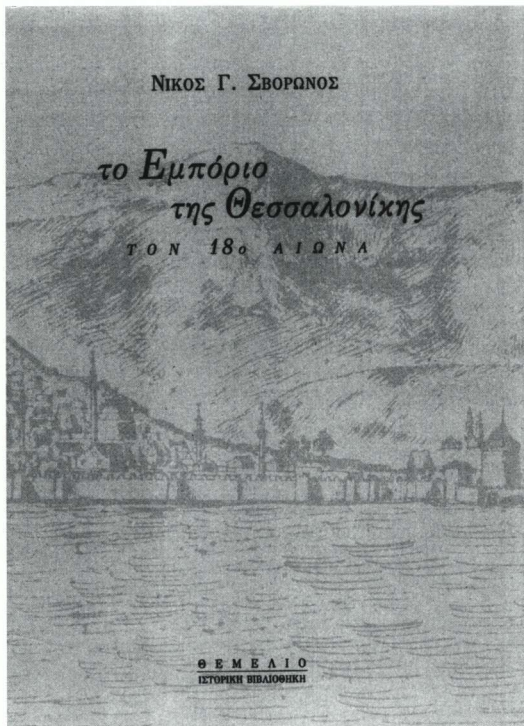
Το παρόν τεύχος της Ελληνικής Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης είναι αφιερωμένο στα: «ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ». Συγκροτείται από τις συμβολές των συναδέλφων που επιλέχθηκαν μετά την Πρόσκληση Ενδιαφέροντος που απηύθυνε η Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης τον Απρίλιο 1995 (τχ. 5). Σκοπός της Εταιρείας ήταν να ενισχύσει τη μελέτη της υπερτριαντάχρονης πλέον, συμβολής των κοινωνικών κινημάτων στη θεωρία και τη μεθοδολογία των Κοινωνικών Επιστημών. Η Συντακτική Επιτροπή εκφράζει θερμές ευχαριστίες προς την κ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, η οποία είχε την επιμέλεια του ειδικού αυτού τεύχους, καθώς και προς όλες/ους που ανταποκρίθηκαν στην Πρόσκληση.

Η ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΜΟΛΙΣ ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ
ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΚΟΥΡΦΑΙΟΥ
ΕΛΛΗΝΑ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ

ΝΙΚΟΣ Γ. ΣΒΟΡΩΝΟΣ

το Εμπόριο
της Θεσσαλονίκης
ΤΟΝ 18ο ΑΙΩΝΑ

Θ Ε Μ Ε Λ Ι Ο
ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 36 08 180, 36 02 646

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ

Το αφιέρωμα αυτό της *Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης* έχει ως στόχο να καταγράψει όψεις της εισφοράς των νέων κοινωνικών κινημάτων στη θεωρία και τη μεθοδολογία των κοινωνικών επιστημών. Ενώ η αποτίμηση της εισφοράς αυτής γίνεται σε περίοδο ύφεσης για πολλά από τα σχετικά κινήματα σε πολλές κοινωνίες, είναι φανερό ότι τόσο η κοινωνική πραγματικότητα όσο και η κοινωνική θεωρία έχουν επηρεαστεί αμετάκλητα από τη διεύρυνση του πολιτικού την οποία προκάλεσε η δράση τους. Γιατί, βέβαια, η επίδρασή τους στην κοινωνική πραγματικότητα δεν περιορίζεται στις (εντυπωσιακές σε ορισμένες περιπτώσεις) αλλαγές τις οποίες επέβαλαν στο επίπεδο της νομοθεσίας και των θεσμών,¹ αλλά αφορά και τον ίδιο τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε το πολιτικό. Εξάλλου, η οριοθέτηση τους ως «νέων» και ο χαρακτηρισμός τους ως εναλλακτικών επιτρέπουν να θεωρηθεί ως αναμενόμενη η σημαντική θεωρητική εισφορά που απορρέει τόσο από το νεότερο στοιχείο που χαρακτηρίζει τη φυσιογνωμία και τη δράση των νέων κοινωνικών κινημάτων, αυτές καθεαυτές, όσο και από τη μελέτη που τα αφορά.² Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει ότι «τα νέα κοινωνικά κινήματα» δεν περιβάλλονται συχνά από θεωρητική α-

1. Για τη δράση των κοινωνικών κινημάτων ως ομάδων πίεσης, βλ. για παράδειγμα A. Constain, 1992, η οποία αναφέρεται στην περίπτωση των ΗΠΑ των δεκαετιών '60 και '70, οπότε και σημειώθηκαν σημαντικές αλλαγές όσον αφορά την προστασία του περιβάλλοντος, τα δικαιώματα των γυναικών, των καταναλωτών κ.ά. Βλ. επίσης και E. Βαρίκα, 1992, για την αντίστοιχη διεργασία που αναφέρεται στο γυναικείο κίνημα στην Ελλάδα της δεκαετίας του '80. Γενικότερα πάντως, είναι αξιοσημείωτο ότι στη διεθνή βιβλιογραφία αποδίδεται σχετικά μικρή βαρύτητα στις σχέσεις κράτους και κοινωνικών κινημάτων. Βλ. γι' αυτό το θέμα, J.C. Jenkins - B. Kladermans, 1995, την εισαγωγή.

2. Κάτι που τεκμηριώνεται και στην πλούσια σχετική βιβλιογραφία, σε μέρος της οποίας παραλέμπουν τα άρθρα που δημοσιεύονται στο παρόν τεύχος.

σάφεια,³ ούτε ότι είναι πάντα προφανές σε τι παραπέμπουν ή πώς οριοθετούνται ως προς άλλες μορφές συλλογικής δράσης.⁴ Συνεπώς, είναι απόλυτα θεμιτό το ερώτημα που αναφέρεται στο «τι το νέο έχουν τα νέα κοινωνικά κινήματα» που άνησαν από τη δεκαετία του '60 ή του '70 και μετά στις «δυτικές» κοινωνίες, και σε τι διαφοροποιούνται από τα «παλαιά».⁵

Πέρα από οποιαδήποτε οριοθέτηση των νέων κοινωνικών κινήματων, η οποία αφορά το «διαφορετικό» τρόπο δράσης τους ή τη «νέα» μορφή της οργανωτικής τους δομής,⁶ το καθοριστικό νεότερο στοιχείο που εισέφεραν στην πολιτική διαδικασία, και το οποίο διευρυνε τους ορίζοντες της κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας, παραπέμπει στην καταξίωση της αντίληψης ότι πολιτική παρέμβαση δεν είναι μόνο προώθηση ατομικών ή κατηγοριακών συμφερόντων· ούτε μόνο αντιπαράθεση ομάδων εσωτερικά ομοιογενών στη βάση μιας ουσιοκρατικής ταυτότητας.⁷ Εξάλλου, με τη δράση των νέων κοινωνικών κινήματων έγινε φανερό ότι δεν αποτελεί απλώς ιδεαλιστική φαντασίωση το γεγονός ότι η πολιτική καθορίζεται από (και καθορίζει) σχέσεις εξουσίας που ξεπερνούν το σύστημα ταξικών σχέσεων.⁸ Το φοιτητικό κίνημα, το κίνημα

3. Ορισμένοι μελετητές ορίζουν τα σχετικά κινήματα και ως «προοδευτικά» (βλ. για παράδειγμα, M. Roche, 1995, σ. 212 κ.ε.), κάτι που τα στερεί από ένα στοιχείο διάκρισης, που είναι σύμφυτο με την ίδια την εννοιολόγησή τους και το οποίο τα διαφοροποιεί από το (ενδεχομένως) «προοδευτικό», σίγουρα, όμως, όχι «νέο» εργατικό ή συνδικαλιστικό κίνημα. Βλ. επίσης και C. Calhoun, 1994, σ. 22 κ.ε., ο οποίος ασκεί κριτική στην καθιερωμένη αντίληψη για τα νέα κοινωνικά κινήματα, επισημαίνοντας ότι σε αυτήν, επιλεκτικά περιλαμβάνονται ορισμένες όψεις των διεκδικήσεων που αφορούν ζητήματα ταυτότητας.

4. Βλ. C. Offe, 1990, σ. 232 κ.ε.

5. Για μια συνοπτική αλλά σφαιρική απάντηση, βλ. R.J. Dalton - M. Kuechler, 1990, την εισαγωγή.

6. Εκτός από το τι αιτήματα προωθούνται, το πώς προωθούνται αυτά αποτελεί κριτήριο διάκρισης των νέων κοινωνικών κινήματων από άλλες μορφές συλλογικής δράσης. Βλ. P. Burstein - R.L. Einwohner - J.A. Hollander, 1995, σ. 277 κ.ε., για μια συνοπτική παρουσίαση της σχετικής συζήτησης, που επικεντρώνεται στη σημασία της «εξουσιαστικής» φυσιογνωμίας τους και στο πότε και γιατί ένα κίνημα παύει να θεωρείται κίνημα.

7. Βλ. τη σχετική αντίληψη της Ch. Mouffe, 1992, σ. 381. Βλ. επίσης, την ενδιαφέρουσα διάκριση την οποία υπογραμμίζει ο A. Giddens (1991), σ. 209-231, μεταξύ «emancipatory politics» και «life politics».

8. Δεν είναι καθόλου τυχαίο, ότι ο θεωρητικός διάλογος που αναφέρεται στις σχέσεις κινήματων και κοινωνικών τάξεων, παρουσιάζει ιδιαίτερη ανάπτυξη με στόχο τη διαμόρφωση μιας θεωρίας της συλλογικής δράσης. Βλ. L. Maheu, 1995.

των «civil rights», το οικολογικό, το κίνημα υπέρ της ειρήνης ή το αντιλυτηνικό που αναπτύχθηκε σε συγκεκριμένες κοινωνίες, καθώς και το φεμινιστικό, αποτελούν, από τη δεκαετία του '60 και μετά, μαρτυρία για τα παραπάνω. Το ίδιο ισχύει και για την, αρχικά τουλάχιστον, εχθρική ή απλώς δύσπιστη απέναντί τους στάση από μέρος της Αριστεράς και του εργατικού κινήματος, η οποία δεν είναι άσχετη από τη φαινομενικά απρόσμενη δυναμική εμπλοκή στην πολιτική διαδικασία κοινωνικών κατηγοριών, που ιστορικά υπήρξαν πολιτικά περιθωριοποιημένες ή μετριοπαθείς (γυναίκες, μεσοαστοί κ.ά.), και την οποία τα νέα κοινωνικά κινήματα ενεθάρρυναν. Τα σχετικά κινήματα, και λόγω της κοινωνικής φυσιογνωμίας όσων συμμετέχουν σε αυτά, κινούνται σε έναν ιδεολογικό χώρο όπου αμφισβητείται ο παραδοσιακός λόγος της Αριστεράς⁹ (αν και η τελευταία, με μια έννοια, αποτελεί τον αναμενόμενο χώρο στον οποίο τα κινήματα μπορούν να βρουν συμμάχους), και όπου καταγγέλλεται μια περιοριστική αντίληψη της πολιτικής, εκείνη που αναφέρεται σε τυπικά δικαιώματα. Συνεπώς, είναι εύλογο ότι από τη δράση τους, δράση που προσβάλλει τις ίδιες τις βάσεις της μεταπολεμικής συναίνεσης περί της οικονομικής ανάπτυξης ως αυταξίας,¹⁰ αναδύεται ένα νέο πρότυπο συμμετοχικού πολίτη (και με αυτή την έννοια, είναι θεμιτή η υπόθεση ότι τα νέα κοινωνικά κινήματα αποτελούν ελπίδα για τη δημοκρατία που πάσχει¹¹) και μια νέα αντίληψη, τόσο για το τι «αφορά» τα πολιτικώς δρώντα υποκείμενα όσο και σχετικά με το ποια είναι τα ουσιαστικά διακυβεύματα. Οι εξελίξεις αυτές, εκτός από το ότι επηρέασαν, περισσότερο ή λιγότερο ουσιαστικά, τον κομματικό λόγο και τις σχετικές πολιτικές, έφεραν και πάλι στην επικαιρότητα μια θεωρητική συζήτηση για τα δικαιώματα, και ειδικά για την οριοθέτηση των κοινωνικών δικαιωμάτων, καθώς και για τη σύγχρονη ιδιότητα του πολίτη. Παράλληλα, επέτρεψαν να διαμορφωθεί ως όραμα μια εικόνα για τη δημοκρατία που θα (πρέπει να) είναι για όλους και για όλους, θα σέβεται τους άλλους έμβιους οργανισμούς και θα διαφυλάττει το πλαίσιο στο οποίο υπάρχουν, και θα απορ-

9. Βλ. R.J. Dalton, 1995, για τις σχέσεις ευρωπαϊκών οικολογικών κινήματων με κόμματα της Αριστεράς.

10. Βλ. J.C. Jenkins, 1995, σ. 14.

11. Για τη μείωση της συμμετοχής ως ένδειξη παρακμής της δημοκρατίας, βλ. A. Touraine, 1995, σ. 266-268, καθώς και του ίδιου, 1994, ιδιαίτερα σ. 86-89 για τους άρρηκτους δεσμούς δημοκρατίας και κοινωνικών κινήματων.

ρίπτει μόνο όσες διαφορές δομούνται ως σχέσεις υποτέλειας.¹² Στο σημείο αυτό συμπυκνώνεται ενδεχομένως η ουσιαστικότερη εισφορά των νέων κοινωνικών κινήματων στη θεωρία και την πρακτική τη δημοκρατίας.

Ιδιαίτερα όσον αφορά το φεμινιστικό κίνημα¹³ πρέπει να σημειωθεί ότι, ενώ η σημαντικότερη επιστημονική και επιστημολογική εισφορά της φεμινιστικής *αμφισβήτησης* αναφέρεται στη διαμόρφωση της έννοιας του κοινωνικού φύλου ως αναλυτικής κατηγορίας¹⁴ (που παραπέμπει σε ένα ιστορικά καθορισμένο σύστημα σχέσεων, το οποίο και επιδρά στη διαμόρφωση της υποκειμενικότητας όλων), η βασική εισφορά του *σχετικού κινήματος*, που συνδέεται βέβαια με την πρώτη, είναι άμεσα πολιτική. Παραπέμπει στην επισήμανση της δυνατότητας συνύπαρξης της κατοχυρωμένης νομικής ισότητας των δύο φύλων με την κοινωνική υποτέλεια και την εκμετάλλευση των γυναικών. Η καταγγελία της παραδοσιακής τομής δημόσιο-ιδιωτικό, ακόμη και το γνωστό σύνθημα του δεύτερου φεμινιστικού ρεύματος, «το προσωπικό είναι πολιτικό», αφορούν την ουσιαστική αυτή αντίφαση της σύγχρονης δημοκρατίας, και εμπλουτίζουν την κριτική της κοινωνικής ανισότητας με μια διάσταση πέρα από την (γενικά αποδεκτή) ταξική. Η επισήμανση αυτή εξάλλου, δεν μπορούσε παρά να επιδράσει στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε και εννοιολογούμε την «ιδιότητα του πολίτη», και στο πώς κατανοούμε την έννοια της οικουμενικότητας και της ουδετερότητας βασικών εννοιών αλλά και αξιών της δυτικής σκέψης, αξίες οι οποίες επιδρούν στην πρόσληψη της καθημερινότητάς μας. Είναι, μάλιστα, αξιοσημείωτο ότι ο λόγος περί ισότητας και δικαιωμάτων, ο οποίος παραπέμπει στην κληρονομιά του Διαφωτισμού και ο οποίος αναμφίβολα αποτέλεσε το εφαλτήριο της φεμινιστικής αμφισβήτησης, καταγγέλλεται από το «δεύτε-

12. Βλ. Ch. Mouffe, 1995, σ. 262, όσον αφορά τη διάκριση των «διαφορών».

13. Εάν αποδίδεται ιδιαίτερη βαρύτητα στο αφιέρωμα αυτό στο φεμινιστικό κίνημα, όπως εξάλλου είχε προαγγελθεί, αυτό οφείλεται κυρίως (πέρα από το ειδικό ενδιαφέρον και την ενδεχόμενη επιστημονική παραμόρφωση που χαρακτηρίζουν την επιμελήτρια του συγκεκριμένου αφιερώματος) στο ότι αναμφίβολα, όσον αφορά τη θεωρία, η εισφορά του σχετικού κινήματος είναι εξαιρετικά σημαντική τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά. Ακόμη και στο επίπεδο της εμπειρικής έρευνας είναι εμφανής η σχετική επίδραση, αφού η αποφυγή σεξιστικών διατυπώσεων θεωρείται πλέον εντελώς στοιχειώδης προϋπόθεση για τη διαμόρφωση ενός αποδεκτού ερωματολογίου.

14. Βλ. E. Αβδελά, 1993, σ. 20.

ρο φεμινιστικό ρεύμα» ως υποκριτικός και «μερικός» αφού είναι ανδροκεντρικός. Η κριτική αυτή φεμινιστική θεώρηση, σε συνδυασμό με μεταδομιστικές οπτικές και με ψυχαναλυτικές υποθέσεις, συνέβαλε στην αμφισβήτηση βασικών παραδοχών της δυτικής σκέψης,¹⁵ και έδωσε νέα ώθηση στην κριτική θεωρία μέσω της αντιπαράθεσής της με τον μαρξισμό, και συγκεκριμένα μέσω της επισήμανσης περί αναγκαιότητας αλλαγής παραδείγματος.¹⁶ Οι διαφορές στο εσωτερικό του γυναικείου κινήματος και τα διαφορετικά ρεύματα που εκδηλώθηκαν στο πλαίσιο του φεμινισμού¹⁷ έκαναν πράγματι εμφανέστερες τις αδυναμίες ουσιοκρατικών κατηγοριών –όπως η «γυναίκα» ή ακόμη και οι «γυναίκες»–, και έτσι συνέβαλαν στο να καταστεί σαφέστερη μια ευρεία φιλοσοφική και κοινωνιολογική αντίληψη του υποκειμένου ως κατόχου πολλαπλών ταυτοτήτων, αντίληψη της οποίας η αποδοχή είναι κοινωνικά καθοριστική και αναλυτικά ιδιαίτερα ευριστική. Εξάλλου, η φεμινιστική θεωρία, «παιδί» του αντίστοιχου κινήματος, κατέδειξε πως οι επιστημολογικές προϋποθέσεις των κοινωνικών επιστημών παραπέμπουν σε μεγάλο βαθμό σε μια φιλοσοφική ενατένιση της ανδρικής εμπειρίας,¹⁸ υπόθεση την οποία δεν μπορεί πλέον να αγνοεί κανένας κοινωνικός επιστήμονας.

Γενικότερα, θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα νέα κοινωνικά κινήματα, με τη δράση τους και τη μελέτη που τα αφορά, δεν περιορίζονται στο να υπογραμμίζουν, με ιδιαίτερη έμφαση, ότι η κοινωνική τάξη δεν αποτελεί το μόνο παράγοντα κοινωνικής ανισότητας ούτε το μόνο σημείο αναφοράς για τον ουσιαστικό κοινωνικό εκδημοκρατισμό. Παράλληλα, σε συνθήκες κρίσης της πολιτικής (η οποία παραπέμπει σε μεγάλο βαθμό σε ιδεολογική κρίση, και αβιτανακλά την αδυναμία της Αριστεράς να εμπνεύσει ελπίδα και να προσφέρει ορατές διεξόδους¹⁹), τα κινήματα αυτά προτείνουν εναλλακτικούς τρόπους κοινωνικής συνύπαρξης που αφορούν όλους, και έτσι διευρύνουν το θεωρητικό και πολιτικό πεδίο όπου

15. Βλ. J. Flax, 1993, ιδιαίτερα σ. 136 κ.ε.

16. Βλ. S. Benhabib - D. Cornell, 1987, την εισαγωγή.

17. Για τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνομαι τη διάκριση φεμινιστικού και γυναικείου κινήματος, με σημείο αναφοράς την ελληνική κοινωνία, βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα (1995/96).

18. Βλ. γι' αυτή την υπόθεση, J. Flax, 1992, σ. 451 κ.ε.

19. Γι' αυτή την αντίληψη για την κρίση της πολιτικής, βλ. D. Miliband, 1994, την εισαγωγή.

είναι δυνατό να δομηθεί ένα αυθεντικά δημοκρατικό, και γι' αυτό ριζοσπαστικό, «εμείς».²⁰

Διαφορετικές προσεγγίσεις και ποικίλες οπτικές που αφορούν τα κοινωνικά κινήματα διατυπώνονται στα άρθρα που ακολουθούν. Ο Μ. Ψημίτης, αναφερόμενος κριτικά στη θεωρία των «εναλλακτικών» κοινωνικών κινήματων, εξετάζει τα κινήματα αυτά ως σύνθετα αποτελέσματα τόσο της έκφρασης υποκειμενικών αναγκών –που συνδέονται με τις συνέπειες της κοινωνικής ανάπτυξης και επιδρούν στη διαμόρφωση ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων– όσο και των πολιτικών αναγκών του κοινωνικού κράτους.

Ο Κ. Δοξιάδης τοποθετείται στο χώρο της σύγχρονης κοινωνικής θεωρίας και με σημείο αναφοράς την ιδεολογία διερευνά, μεταξύ άλλων, το «φαινομενικό παράδοξο» της χρονικής υστέρησης στην εμφάνιση ιδεολογικής αμφισβήτησης από την πλευρά των νέων κοινωνικών κινήματων σε σύγκριση με το εργατικό-σοσιαλιστικό κίνημα. Κι αυτό διότι, όπως υποστηρίζει, «αν η ιστορία ήταν ευθύγραμμη ... θά 'πρεπε πρώτα να είχαν τακτοποιηθεί οι λογαριασμοί με τις πασιφανώς προ-νεοτερικές κοινωνικές δομές και ιδεολογίες», όπως είναι αυτές στις οποίες, σύμφωνα με τον συγγραφέα, εναντιώνονται τα νέα κοινωνικά κινήματα, «και κατόπιν η νεοτερικότητα να συνειδητοποιούσε ότι τελικά ούτε ο καπιταλισμός ανταποκρίνεται στις ιδεολογικές της προσδοκίες και επαγγελίες».

Η Ε. Αβδελά επικεντρώνει την προβληματική της σε τρία κοινωνικά κινήματα του Μεσοπολέμου, τα οποία έχουν ως κεντρικό σημείο συγκρότησης τη μισθωτή εργασία. Με το βλέμμα της ιστορικού, καταλήγει σε υποθέσεις γενικότερης εμβέλειας για τους όρους ανάπτυξης και ύφεσης των κοινωνικών κινήματων, οι οποίες εμπλουτίζουν τη σύγχρονη θεώρηση των νέων κοινωνικών κινήματων. Υπογραμμίζει τη βαρύτητα της συγκυρίας ως παράγοντα που επιδρά στη διαμόρφωση της προβληματικής, του τύπου οργάνωσης και των πρακτικών παρέμβασης των κινήματων, καθώς και της περιοδικότητας ως συστατικού στοιχείου της φυσιογνωμίας τους, ενώ επισημαίνει τη μετάβαση από τη μισθωτή εργασία στη «δημοκρατία», ως προνομιακό πεδίο συγκρότησης κοινωνικών κινήματων στην πιο πρόσφατη περίοδο.

20. Βλ. τις επεξεργασίες της Ch. Mouffe, 1992β, που αναφέρονται στην έννοια της ριζοσπαστικής δημοκρατίας.

Ο Ν. Μαραντζίδης, επιδιώκοντας να μελετήσει την επίδραση των κοινωνικών κινημάτων στην παραδοσιακή πολιτική διαδικασία, εστιάζει το ενδιαφέρον του στις σχέσεις των κομμουνιστικών κομμάτων της μεσογειακής Ευρώπης με συγκεκριμένους τύπους κοινωνικών κινημάτων. Διερευνά τη γενικότερη στάση των κομμάτων αυτών απέναντι στα σχετικά κινήματα, το ρόλο των υποκειμένων στη διαμόρφωση της στάσης αυτής καθώς και την ενδεχόμενη σύγκρουση μεταξύ τους.

Η Μ. Ρεπούση μελετά ένα πλούσιο αρχαιακό υλικό, για να καταλήξει σε υποθέσεις σχετικά με την εμφάνιση και την πορεία φεμινιστικών αντιλήψεων στο πλαίσιο του νεολαιϊστικού κινήματος της μεταπολίτευσης, και συγκεκριμένα στο εσωτερικό του Ρήγα Φεραίου. Διερευνά το ζήτημα της δυνατότητας έκφρασης νέων μορφών γυναικείας-φεμινιστικής συλλογικότητας στο πλαίσιο της «ανανεωτικής» Αριστεράς, καθώς και τις σημαντικές πολιτικές και θεωρητικές προεκτάσεις που διαφαίνονται ως απόρροια της δράσης τους και της αντιμετώπισής της. Επισημαίνει δε τη σημασία της αμφισβήτησης παραδοσιακών μαρξιστικών βεβαιοτήτων, την οποία συνέθετε από μόνη της η παρουσία της φεμινιστικής θέωσης στο εσωτερικό οργανωμένου φορέα της Αριστεράς.

Η Μ. Παντελίδου Μαλούτα υπογραμμίζει ως μία από τις σημαντικότερες εισφορές των νέων κοινωνικών κινημάτων στην κοινωνική θεωρία, την επαναφορά της θεωρητικής συζήτησης γύρω από την ιδιότητα του πολίτη και την έννοια των δικαιωμάτων. Επικεντρώνοντας το ενδιαφέρον της στο φεμινιστικό κίνημα και την αντίστοιχη θεωρία, επισημαίνει ως ουσιαστική εισφορά τους τη διαφαινόμενη αναγκαιότητα αναδιαπραγμάτευσης της έννοιας του έμφυλου υποκειμένου που έχει ή που διεκδικεί δικαιώματα, ως απαραίτητη προϋπόθεση ώστε, όλες και όλοι, να μπορούν αυτοδικαίως να αποτελέσουν μέρος του «πολιτικού».

Τέλος ο Θ. Τσακίρης επεξεργάστηκε έναν βιβλιογραφικό οδηγό με αντικείμενο τα νέα κοινωνικά κινήματα, για τους αναγνώστες που θα ήθελαν να εμβαθύνουν στη σχετική μελέτη.

Μάρω Παντελίδου Μαλούτα

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- ΑΒΔΕΛΑ, Ε., «Ιστορία των γυναικών, ιστορία του φύλου, φεμινιστική ιστορία», *Δίηη*, τχ. 6, 1993.
- ΒΑΡΙΚΑ, Ε., «Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών: Ένας δύσκολος φεμινισμός», στο Λεοντίδου Ε. - Ammer, S., *Η Ελλάδα των γυναικών*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1992.
- BENHABIB, S. - CORNELL, D. (επιμ.), *Feminism as critique*, Polity Press, Cambridge 1987.
- BURSTEIN, P. - EINWOHNER, R.L. - HOLLANDER, J.A., «The success of political movements», στο J.C. Jenkins - B. Kladermans, *The politics of social protest*, UCL Press, Λονδίνο 1995.
- CALHOUN, C. (επιμ.), *Social theory and the politics of identity*, Blackwell, Cambridge 1994.
- CONSTAIN, A. «Social movements as interest groups», στο M. Petracca (επιμ.), *The politics of interest*, Westview Press, Boulder 1992.
- DALTON, R.J. - KUECHLER, M. (επιμ.), *Challenging the political order*, Polity Press, Cambridge 1990.
- DALTON, R.J., «Strategies of partisan influence», στο J.C. Jenkins - B. Kladermans, *The politics of social protest*, UCL Press, Λονδίνο 1995.
- FLAX, J., «The end of innocence», στο J. Butler - J.W. Scott (επιμ.), *Feminists theorise the political*, Routledge, Λονδίνο 1992.
- FLAX, J., *Disputed subjects*, Routledge, Λονδίνο 1993.
- GIDDENS, A., *Modernity and self identity*, Polity Press, Cambridge 1991.
- JENKINS, J.C., «Social movements, political representation and the state», στο J.C. Jenkins - B. Kladermans, *The politics of social protest*, UCL Press, Λονδίνο 1995.
- JENKINS J.C. - KLADERMANS, B., *The politics of social protest*, UCL Press, Λονδίνο 1995.
- ΜΑΗΕΥ, L., *Social movements and social class*, Sage, Λονδίνο 1995.
- MILIBAND, D. (επιμ.), *Reinventing the Left*, Polity Press, Cambridge 1994.
- ΜΟΥΦΦΕ, CH., «Feminism, citizenship and radical democratic politics», στο J. Butler - J.W. Scott (επιμ.), *Feminists theorise the political*, Routledge, Λονδίνο 1992.
- ΜΟΥΦΦΕ, CH. (επιμ.), *Dimensions of radical democracy*, Verso, Λονδίνο 1992β.
- ΜΟΥΦΦΕ, CH., «Post-Marxism: Democracy and identity», *Society and Space*, τχ. 13 (3), 1995.
- OFFE, C., «Reflection on the institutional self-transformation of movement politics», στο R.J. Dalton - M. Kuechler (επιμ.), *Challenging the political order*, Polity Press, Cambridge 1990.
- ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΜΑΛΟΥΤΑ, Μ., «Για το φεμινισμό της κρίσης: Από τη διαφο-

ρά των φύλων στη(ν) πολυποίκιλη γυναικεία υποκειμενικότητα», *Δί-
νη*, τχ. 8, 1995/96.

ROCHE, M., «Rethinking citizenship and social movements», στο L. Maheu
(επιμ.), *Social movements and social classes*, Sage, Λονδίνο 1995.

TOURAINÉ, A., *Qu'est-ce que la démocratie?*, Fayard, Παρίσι 1994.

TOURAINÉ, A., «Democracy: From a politics of citizenship to a politics of
recognition», στο L. Maheu (επιμ.), *Social movements and social
classes*, Sage, Λονδίνο 1995.

ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ:
Η ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΟΥ ΕΦΙΚΤΟΥ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΕ
ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΕΣ ΑΝΑΓΚΕΣ ΚΑΙ ΚΡΑΤΙΚΕΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ

Η ανοχή, να το ξέρεις, είναι μόνο και πάντα καθαρά ονομαστική. Δε γνωρίζω ούτε ένα παράδειγμα, ούτε μια περίπτωση πραγματικής ανοχής. Κι αυτό γιατί μια «πραγματική ανοχή» θα ήταν μια αντίφαση εν τοις όροις. Το γεγονός ότι κάποιος «γίνεται ανεκτός» είναι το ίδιο με το να καταδικάζεται. Η ανοχή είναι, μάλλον, μια μορφή καταδίκης πιο εκλεπτυσμένη. Πράγματι, σ' αυτόν που «γίνεται ανεκτός» λένε να κάνει ό,τι θέλει, ότι έχει πλήρες δικαίωμα να ακολουθήσει τη φύση του, ότι το γεγονός πως ανήκει σε μια μειοψηφία δε σημαίνει καθόλου κατωτερότητα και τα λοιπά και τα λοιπά. Όμως η «διαφορετικότητα» του –ή καλύτερα η υπαιτιότητα του να είναι «διαφορετικός»– παραμένει ταυτόσημη ενώπιον και όποιου αποφάσισε να τον ανεχτεί και όποιου αποφάσισε να τον καταδικάσει. Καμία πλειοψηφία δε θα μπορούσε ποτέ να καταργήσει από τη συνείδησή της την αίσθηση της «διαφορετικότητας» των μειοψηφιών. Θα την έχει πάντα, αιώνια, μοιραία παρούσα.

Pier Paolo Pasolini, 1975

Εντάσεις που προκαλούνται από διαδικασίες συγκρότησης ταυτοτήτων και διαμόρφωσης των πολιτικών (κρατικών και μη), χαρακτηρίζουν συνήθως τις κοινωνικές ομάδες που εμφανίζουν μια ειδικού τύπου συλλογική δράση. Ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τα εναλλακτικά κοινωνικά κινήματα (ε.κ.κ.),¹ η θεωρητική αναζήτηση συναντάται με την πολιτική πρακτική, στο σημείο όπου διαπιστώνεται ότι η συ-

* Ο Μιχάλης Ψημίτης είναι Κοινωνιολόγος, διδάκτωρ του τμήματος ΠΕΔΔ του Πανεπιστημίου Αθηνών.

1. Ο όρος «εναλλακτικά» θα χρησιμοποιηθεί εδώ αντί του όρου «νέα», για να υποδηλώσει μια ποιοτική διαφοροποίηση αυτών των κινήματων σε σύγκριση με τα «ιστορικά» κινήματα (π.χ. εργατικό κίνημα). Αυτή η διαφοροποίηση αφορά, όπως

γκρότηση των υποκειμενικών ταυτοτήτων επιδρά στους τύπους των παραγόμενων πολιτικών (ειδικά του κράτους), ενώ ταυτόχρονα οι πολιτικές αυτές γίνονται βασικό στοιχείο επιλεκτικής διαχείρισης των αντικειμενικών συνθηκών, υπό τις οποίες συγκροτούνται οι ταυτότητες. Αυτό σημαίνει ότι οι μορφές της ριζοσπαστικοποιημένης κοινωνικής αμφισβήτησης οφείλουν κάθε φορά να επεξεργάζονται αυτοστοχαστικά τη συγκρότηση των ταυτοτήτων τους, σε διαρκή αναμέτρηση με όλα τα στοιχεία των κρατικών πολιτικών που απευθύνονται στους φορείς της αμφισβήτησης, και που επιχειρούν να προσαρμόσουν τις υποκειμενικές ανάγκες για συλλογική ταυτότητα στα δεδομένα της λειτουργίας του συστήματος.

Ο τίτλος αυτής της εργασίας υπονοεί ότι η εμπειρική διάσταση των ε.κ.κ. και η βιωματική όψη της συμμετοχής των ατόμων σε αυτά, αντανακλούν μια αντιφατική και συχνά εκρηκτική σχέση ανάμεσα σε υποκειμενικά αυτοπαραγόμενες ταυτότητες και πολιτικά ετεροκαθοριζόμενες ταυτότητες. Το άρθρο αυτό θα πραγματευθεί τα ε.κ.κ. υπό το πρίσμα αυτών των δύο διαδικασιών: της συγκρότησης των ταυτοτήτων τους και της συγκρότησης των κρατικών πολιτικών απέναντι σε αυτά.

Στόχος του άρθρου είναι ακριβώς να εξετάσει ορισμένες όψεις της διαμόρφωσης των κινήματων που καταδεικνύουν τη σύνθετη και αντιφατική φύση τους.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αν δεχτούμε ότι κάθε ειδική συγκυρία στην ανάπτυξη των κοινωνικών συγκρούσεων συμπυκνώνει «ιστορικά» το νόημα των μεταβολών της δομής της ανισότητας μέσα από παγιωμένες σχέσεις εξουσίας αλλά και μέσα από αντίστοιχα κυρίαρχα πρότυπα θεώρησης της πραγματικότητας και, ότι αυτά τα πρότυπα εμφιλοχωρούν νομοτελειακά και στα πεδία μελέτης των κοινωνικών επιστημών, τότε έχουμε σήμερα σοβαρούς λόγους να αμφιβάλουμε για τη σημασία και τα περιεχόμενα που συχνά αποδίδονται στα «αμφισβητικά» ή «εναλλακτικά» κοινωνικά κινήματα.

Πράγματι, τα αναλυτικά εργαλεία που χρησιμοποιούνται για να προσδιορισθούν τα περιεχόμενα αυτών των κινήματων, καθώς και οι πραγματικές συνθήκες που τα θεμελιώνουν ως εναλλακτικές μορφές συλλογικής δράσης, παραμένουν σε μεγάλο βαθμό είτε α-

πλουστευτικά είτε ιδεολογικώς χειραγωγικά. Στην πρώτη περίπτωση μπορούμε να πούμε ότι, στο χρονικό διάστημα που μεσολάβησε από την εμφάνιση των πρώτων εναλλακτικών κοινωνικών κινήματων το τέλος της δεκαετίας του '60 μέχρι σήμερα, η σημασία τους και τα περιεχόμενά τους φαίνονται να γίνονται συχνά αντικείμενα μιας τυπολογικής κατασκευής που, στην καλύτερη περίπτωση, αναλύει τα χαρακτηριστικά της δράσης τους με έναν τρόπο σχηματικό και τυπολογικά αφαιρετικό. Συνεπώς, αγνοεί χάριν της «ταξινομικής ακρίβειας» τις συλλογικά και ατομικά βιωμένες εμπειρικές διαστάσεις τους, καθώς και τις πολλαπλές σημασίες της δράσης των ατόμων που τα συγκροτούν.

Στη δεύτερη περίπτωση, θα πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν ότι η πτωχοποιός επίδραση της σημερινής πολιτικοκοινωνικής πραγματικότητας –που δείχνει να τείνει ολοένα στη διαμόρφωση μιας κοινωνικής συναίνεσης υλικά προσανατολισμένης– πριμοδοτεί, από τις διαθέσιμες επεξηγηματικές θεωρίες της ανάπτυξης των κοινωνικών κινήματων, εκείνους τους παράγοντες που περισσότερο ταιριάζουν σε αυτή την πραγματικότητα. Έτσι, από το πλέγμα των θεωρητικών προτάσεων που εξηγούν την ανάδυση των ε.κ.κ. μέσα από δομικές μεταβολές, αξιακές αλλαγές, ψυχολογικές διαδικασίες, γενεακά χάσματα, ρομαντικές διαφωνίες κ.ά.,² θα όφειλε κανείς να επιλέξει κάποια ή κάποιες από αυτές, με τρόπο ώστε να περιορίζεται η διαχρονική σημασία των κινήματων. Κυρίως, όμως, να απορρίπτεται στην ουσία της η θέση ότι αυτά τα ε.κ.κ. είναι φορείς μιας ενεργούς συλλογικής υποκειμενικότητας, που αντιπαρατίθεται δυναμικά στην κυρίαρχη, αδιάλειπτη, πολιτικο-οικονομική συνδιαλλαγή μεταξύ κράτους και κοινωνίας των πολιτών.

Από την άλλη πλευρά, είναι γνωστό ότι η θεσμοποιημένη σύλληψη της πολιτικής διαδικασίας αναφέρεται σε μια πολιτικά θεμελιωμένη και συνθετική δημοκρατία, η οποία λειτουργεί ως ενωτικό σύστημα της δεσμευτικής απόφασης για τη συλλογικότητα και ως τεχνική επίλυσης των συγκρούσεων, με βάση την ορθολογική συναρμογή μέσου και σκοπού. Αν, τώρα, υποθέσουμε ότι σε αυτή τη δημοκρατία αντιπαρατίθεται μια άλλη, πολιτικά αθεμελιώτη και μη θεμελιώσιμη, «δημοκρατία» που, κατ' αντιδιαστολή με τα παραπάνω, λειτουργεί ως «διασκορπίζουσα» αρχή οργάνωσης της κοι-

2. Μια σχηματική συνόψιση των θεωριών της δεκαετίας του '80, που αναλύουν τις συνθήκες διαμόρφωσης των ε.κ.κ., βρίσκεται στο C. Offe, *Ingovernabilità e mutamento delle democrazie*, Il Mulino, Bologna 1982, σ. 102-103.

ωνίας με βάση την αμείωτη πολλαπλότητα των καταστάσεων ζωής και των αντίστοιχων οπτικών γωνιών,³ τότε πρέπει να δεχθούμε ότι η συμβολή των ε.κ.κ. στην κοινωνική θεωρία είναι σημαντική, ιδιαίτερα στο επίπεδο ενός τρόπου σκέψης που αντιμετωπίζει κριτικά τόσο τα απλουστευτικά όσο και τα ιδεολογικώς χειραγωγικά ερμηνευτικά σχήματα.

Αυτή η συμβολή μπορεί να εκτιμηθεί σωστά, αν αναλογιστούμε ότι τα ε.κ.κ. με την παρουσία τους και τη δράση τους ενίσχυσαν τις τάσεις αναθεώρησης βασικών κατηγοριών ανάλυσης της σύγχρονης πραγματικότητας. Υπ' αυτήν την έννοια συντέειναν αποφασιστικά στην ενίσχυση:

- μιας διεπιστημονικής προσέγγισης ζητημάτων που αφορούν συμβολικές διεργασίες, πολιτισμικές και αξιακές μεταβολές, ασυμμετρικές μεταξύ κοινωνικής ταυτότητας και υποκειμενικής ταυτότητας και αντίστοιχες μορφές συλλογικής και ατομικής δράσης·
- της συνεπαγόμενης σύνδεσης των νέων συλλογικών μορφών δράσης με την προβληματική των αλλαγών που υφίσταται, όχι μόνο η οικονομική και κοινωνική δομή, αλλά και η δομή της ανθρώπινης υποκειμενικότητας·
- ενός ανακαθορισμού της έννοιας της «τάξης» και ειδικά της «εργατικής τάξης», τόσο υπό τη δομική της διάσταση (κερματισμός και αποσύνθεση της εργατικής τάξης) όσο και υπό τη θεσμικοπολιτική της διάσταση (ως βασικής κατηγορίας για τη σύλληψη της δυνατότητας της κοινωνικής μεταβολής)·
- μιας διαπλοκής αναλυτικών εργαλείων που προέρχονται από διαφορετικές σχολές σκέψης (μαρξισμός, λειτουργισμός, συμβολική διεπίδραση κ.ά.)·
- της σημασίας μιας κοινωνικοπολιτικής συμμετοχής, που δεν είναι ούτε η πολιτική συμμετοχή της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ούτε η οικονομική συμμετοχή της οργανωμένης αγοράς, αντίθετα, ενσαρκώνει μια ριζοσπαστικοποιημένη μορφή διαμαρτυρίας⁴

3. Αυτός ο φαινομενολογικός δυϊσμός της δημοκρατίας συνιστά, σύμφωνα με τον Barcellona, τη βάση μιας διαρκούς αμφισβήτησης του κυρίαρχου πολιτικού γλωσσικού ιδιώματος, που συγκροτείται ως σταθεροποιητής της κοινωνικής συνοχής, διαμέσου της ομολογοποίησης και της εξουδετέρωσης των ανθρώπινων διαφορών ή τουλάχιστον της υπαγωγής τους σε ένα κοινό ποσοτικό παρονομαστή [βλ. σχετικά P. Barcellona, *L'individualismo proprietario*, Boringhieri, Torino 1987, σ. 61 κ.ε. Επίσης του ίδιου, *Il ritorno del legame possibile*, Boringhieri, Torino 1990, σ. 87].

4. Με αυτή την έννοια ο Habermas, π.χ., ορίζει με τον κάτωθι τρόπο τις συνθήκες ανάπτυξης αυτού του τύπου συμμετοχής: «[...] τα τελευταία χρόνια σαφώς αυ-

που στρέφεται εναντίον όλων εκείνων των πολιτικών του κράτους, οι οποίες επιχειρούν με διοικητικά μέσα να παρέμβουν σε ζητήματα της ιδιωτικής σφαίρας του ατόμου.⁵

2. ΤΑ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΕΙΝΑΙ, ΠΡΙΝ ΑΠ' ΟΛΑ, ΦΟΡΕΙΣ ΣΥΝΘΕΤΟΤΗΤΑΣ

Είτε από την άποψη των κοινωνικών χώρων που τα συγκροτούν είτε από την άποψη των περιεχομένων και των διεκδικησέων τους, τα ε.κ.κ. παραπέμπουν στη συνθετότητα. Πράγματι, σε ό,τι αφορά το πρώτο ζήτημα, υφέρπει συχνά μια αντίληψη που ταυτίζει τα ε.κ.κ. στον ώριμο καπιταλισμό αποκλειστικά με τα κινήματα: (α) των νέων, (β) των γυναικών, (γ) των φοιτητών και (δ) των οικολόγων. Παραγνωρίζεται έτσι, ότι δίπλα σε αυτά τα κινήματα υπάρχουν μια ακόμη σειρά μορφών συλλογικής δράσης και αμφισβήτησης, όπως τα κινήματα για τις πόλεις, το κίνημα των καταναλωτών, οι εθνικές και γλωσσικές μειοψηφίες, τα κοινοτικά κινήματα και τα κινήματα αντικουλτούρας, οι αγώνες για την υγεία και εναντίον των θεσμών της απομόνωσης. Αυτές οι μορφές δράσης, ακριβώς όπως και τα παραπάνω κινήματα, μετασχηματίζουν την ποιότητα της συλλογικής δράσης στο μέτρο που: (α) δεν εμπλέκονται στην πολιτική μεσολάβηση· (β) απορρίπτουν τη θέση της κατάληψης της πολιτικής εξουσίας και στοχεύουν στον άμεσο έλεγχο των συνθηκών ύπαρξης του χώρου τους, σε πλήρη ανεξαρτησία από το σύστημα· (γ) επενδύουν τη δημόσια πολιτική σφαίρα με υπαρκτά ερωτήματα που αφορούν τη συναισθηματική, σεξουαλι-

ξήθηκε η ευαισθησία και μαζί μ' αυτήν η διάθεση για διαμαρτυρία εναντίον όλων εκείνων που όρισα ως δευτερογενή δυσλειτουργικά αποτελέσματα της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Το οποίο σημαίνει ότι αυξήθηκε η συνείδηση της καπιταλιστικής "διείσδυσης," σε τομείς της ζωής που μέχρι σήμερα εξασφαλιζόνταν από την παράδοση και στους οποίους δεν κυριαρχούσαν οι αξίες της καπιταλιστικής κοινωνίας (ανταγωνισμός των status, ώθηση στην απόδοση, εργαλειοποίηση κτλ.)» [J. Habermas, συνέντευξη στη *Rinascita*, τχ. 30, 28 Ιουλίου 1978, σ. 16-17].

5. Είναι σαφές, ότι αυτή η αναθεώρηση σε ορισμένα σημεία «ειδικού» πολιτικού ενδιαφέροντος έγινε και σε προοδευτική και σε συντηρητική κατεύθυνση. Έτσι, π.χ., η «ανακάλυψη» κοινωνικών δυνάμεων με έντονη κριτική διάθεση για ριζοσπαστική δράση ενεργοποίησε διαδικασίες πολιτικής προσέγγισης ή προσεταιρισμού, όχι μόνο στην αριστερά αλλά και στη συντηρητική παράταξη [επ' αυτού βλ. J. Habermas, *ό.π.*, σ. 17].

κή και βιολογική ταυτότητα του ατόμου· (δ) αναζητούν μια νέα κοινοτική ταυτότητα με βάση την επιστροφή σε πρωταρχικές ιδιότητες (φύλο, ηλικία, χώρος ζωής)· (ε) απέναντι στον ορθολογισμό της αντιπροσώπευσης αντιπαραθέτουν την αλληλεγγύη της «άγριας» και αμεσολάβητης αντίθεσης.⁶

Η υπό μία έννοια ένταξη όλων αυτών των μορφών δράσης σε ένα κοινό πλαίσιο «αντισυστημικής» αναφοράς σημαίνει ότι, πολλαπλοί και ετερογενείς κοινωνικοί χώροι εμφανίζονται ως σύνθετες οργανωμένες όψεις της ίδιας συλλογικής κίνησης: της κινητοποίησης των ανθρώπων με βάση τις πρωταρχικές και «αναγωγικές» ιδιότητές τους, και όχι τις σχέσεις συνδιαλλαγής ή την αλληλεγγύη της κοινής ιδεολογίας· ή διαφορετικά, τη δραστηριοποίηση των υποκειμένων με τα κίνητρα που προσφέρει η επανακάλυψη των κοινοτικών και πολιτισμικών χαρακτηριστικών της καθημερινής ζωής, αντί των κινήτρων που προσφέρει μια πολιτικά μεσολαβημένη οργάνωση των μεταξύ τους σχέσεων.

Σε ό,τι αφορά το ζήτημα των περιεχομένων και των διεκδικήσεων των ε.κ.κ., η συνθετότητα είναι θέμα που άπτεται, όχι μόνο της κοινωνικής πολλαπλότητας και ετερογένειας που επισημάνθηκαν προηγουμένως, αλλά και των αντιφατικών εκδηλώσεων και των αιτημάτων που προβάλλουν, συνειδητά ή ασυνείδητα, οι φορείς των διεκδικήσεων. Τα αποτελέσματα που επιφέρει η δράση των επιμέρους κοινωνικών κινήματων είναι συχνά ένας συνδυασμός αντισυμβατικών συμπεριφορών, εκσυγχρονιστικών προτάσεων και εμπορευματοποιημένου φετιχισμού των συμβόλων. Έτσι, τα προτάγματα που περιέχει το κάθε κίνημα, καθώς και τα αντίστοιχα ειδικά κίνητρα δραστηριοποίησης, είναι μεταξύ τους αντιφατικά. Ο Melucci, χαρακτηριστικά αναφέρει ότι το φεμινιστικό κίνημα, πρωτίστως, δρα ως παράγοντας εκσυγχρονισμού των διαπροσωπικών και σεξουαλικών σχέσεων, προς μια κατεύθυνση που να είναι λειτουργική για τα πλέον ανανεωτικά συμφέροντα της άρχουσας τάξης. Την ίδια στιγμή όμως, επιδιώκει την αυτοδιάθεση της προσωπικότητας και την επικύρωση πολιτισμικών αιτημάτων ασυμβίβαστων με τον τεχνοκρατικό ορθολογισμό. Τέλος, εμφανίζεται μια ολόκληρη αγορά «φεμινιστικών» αγαθών και συμβόλων. Αντίστοιχα, τα φοιτητικά κινήματα είναι συγχρόνως διαδικασίες σχηματισμού και πνευματικής στελέχωσης νέων ριζοσπαστικών

6. Βλ. σχετικά Α. Melucci, «Δέκα υποθέσεις για την ανάλυση των νέων κινήματων», *Το Κοινωνικό Κίνημα*, τχ. 1, 1984, σ. 6-7.

elites, κινήματα που αγωνίζονται για τον εκσυγχρονισμό του πανεπιστημιακού θεσμού και, έκφραση υποκειμενικών αναγκών σε μετωπική σύγκρουση με την τεχνοκρατική ανάπτυξη.⁷

Με άλλα λόγια, συνυπάρχουν στα ε.κ.κ. η δυναμική ανάκτησης ενός προϋπάρχοντος κοινοτικού status των ομάδων, που παραβιάστηκε και υποβαθμίστηκε στην πορεία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, η δυναμική εκσυγχρονιστικής ενσωμάτωσης στο σύστημα (με χειραφετητικές πρακτικές προοδευτικής ή συντηρητικής απόχρωσης) και, η δυναμική «απονεύρωσης» των κινήματων μέσα από τη μιμητική ψευδοπροσαρμογή που επιβάλλουν τα εμπορευματικά πρότυπα της αγοράς. Όπως θα δούμε παρακάτω, αυτή η διαφοροποίηση σε «αμυντικές» και «επιθετικές» όψεις των ε.κ.κ. συνιστά ένα πρόβλημα, τόσο για τα κινήματα αυτά καθαυτά όσο και για τους διαχειριστές των κρατικών πολιτικών. Από την άλλη πλευρά, οι κυμάνσεις της πολιτικής διαχείρισης της σύγχρονης μορφής του κράτους στοιχειοθετούν βασικούς παράγοντες επηρεασμού αυτών των όψεων, με τη φύση των κρατικών πολιτικών που διατυπώνουν και τις εκάστοτε ειδικές κοινωνικές στοχεύσεις που οριοθετούν.

Υπό τους όρους αυτούς, επομένως, είναι απαραίτητο να υπογραμμισθεί η σύνθετη, ετερογενής και αντιφατική φύση των ε.κ.κ. πέρα από αφαιρετικές ταξινομήσεις. Αυτή η διαπίστωση δικαιολογεί πλήρως μια μέθοδο προσέγγισης, που εκκινεί από την υπόθεση ότι «...στο εσωτερικό των φαινομένων της συλλογικής δράσης πρέπει να διακρίνουμε πολλαπλές σημασίες, που εξαλείφουν τη φαινομενική ενότητα του εμπειρικού αντικειμένου...».⁸

3. Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΜΑΧΗ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΟΥΣ «ΝΕΟΑΦΙΧΘΕΝΤΕΣ» ΣΤΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΠΡΟΣΚΗΝΙΟ

Πριν ακόμη μπούμε στην καθαυτού πραγμάτευση των δύο διαδικασιών που επισημάνθηκαν προηγουμένως, είναι χρήσιμο να ση-

7. Βλ. στο ίδιο, σ. 3 και 11. Για τη σύνθετη φύση του φοιτητικού κινήματος και τις διαφορετικές λειτουργίες του στο πλαίσιο του συνολικού συστήματος βλ. το συλλογικό έργο Α. Cavalli - Α. Martinelli (επιμ.), *Gli studenti americani dopo Berkeley*, Einaudi, Torino 1969, όπου τοποθετούνται οι εκπρόσωποι των περισσότερων τάσεων της αμερικανικής αριστεράς, πάνω σε ζητήματα ιδεολογίας, οργάνωσης και στρατηγικής του φοιτητικού κινήματος στις ΗΠΑ, μετά την εξέγερση του Μπέρκλεϋ, το χειμώνα του 1964.

8. Α. Melucci, ό.π., σ. 3.

μειωθεί ότι, το παιχνίδι των πολιτικών συνεκδοχών της δράσης των ε.κ.κ. παίζεται με βάση τη σχέση ανάμεσα σε δομικούς και υποκειμενικούς παράγοντες. Η πολιτική σημασία αυτών των κινήματων για την ευρύτερη κοινωνία⁹ και για τις διαδικασίες μεταβολής της αναλύεται απαραίτητα με όρους, που αντανακλούν κάθε φορά την τάση να τονίζονται ως καθοριστικοί, στη συγκρότηση των κινήματων, είτε οι δομικοί παράγοντες (ανεργία-υποαπασχόληση, πολιτική κρίση, «κρίση αξιών», κρίση της εκπαίδευσης κυρίως), είτε οι υποκειμενικοί παράγοντες (συμβολική διαφοροποίηση, επιλογή για «πολιτισμική» ένταση της σύγκρουσης, αυτοσυνείδηση και αμεσολάβητη οργάνωση των αγώνων).

Με αυτή την έννοια έχουν ενδιαφέρον, για παράδειγμα, οι τρόποι που χρησιμοποιούνται οι έννοιες «κρίση» και «σύγκρουση», προκειμένου να προσδιορισθεί με όρους κοινωνικών συμμαχιών το πολιτικό περιεχόμενο του νεολαιίστικου κινήματος, εκ μέρους αναλυτών της αριστεράς, αλλά και θεωρητικών εκπροσώπων ιδεολογικά συγγενών με τα ε.κ.κ.¹⁰

Σε γενικές γραμμές, λοιπόν, η επίσημη αριστερά θα αντιμετωπίσει τα ε.κ.κ. υπό το πρίσμα της μαρξικής αντίληψης για την πρωτοκαθεδρία της παραγωγικής διαδικασίας σε σχέση με την ευρύτερη κοινωνία, τόσο ως χώρου καθορισμού των τάξεων και των συγκρούσεων όσο και ως διαδικασία καθορισμού της ταξικής συνείδησης.¹¹ Α-

9. Ασφαλώς η «παρείσφρηση» μιας υποκειμενικής και κοινωνικά εκρηκτικής διάστασης στη συλλογική δράση που έφεραν αυτά τα κινήματα επηρέασε, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, το σύνολο των κοινωνικών θεσμών, κρατικών και μη (βλ. χαρακτηριστικά τα νεοθρησκευτικά κινήματα στις καθολικές χώρες) και στάθηκε αφητηρία για τη χάραξη «ειδικών κοινωνικών στρατηγικών» εκ μέρους τους. Αυτές οι στρατηγικές δεν μπορούν, φυσικά, να προσδιοριστούν μόνο με όρους μακροκοινωνικής σχεδιοποίησης και παρέμβασης. Για παράδειγμα, όπως θα δούμε και στη συνέχεια (βλ. υποσημ. 40), η οικογένεια έθεσε σε εφαρμογή νέα πρότυπα σχέσεων που –σε μικροκοινωνική κλίμακα και με τον αθεράπευτο εμπειρισμό που προϋποθέτουν οι καθημερινές σχέσεις υλικοπολιτισμικής και συναισθηματικής ανταλλαγής– επανέφεραν, με σιωπηρό αλλά και αποφασιστικό τρόπο, ζητήματα όπως ισότητα, ταυτότητα, ιεραρχία αυτονομία κτλ. στον πυρήνα της καθημερινής ζωής.

10. Για μια συνοπτική εικόνα των θεωρητικών διαφωνιών γύρω από τις συνέπειες της σύνθετης κρίσης ως παραγόντων καθοριστικών στη διαμόρφωση νέων μορφών κοινωνικής διαμαρτυρίας βλ. τις επιμέρους συμβολές στο L. Annunziata - R. Moscati (επιμ.), *Lavorare stanca*, Savelli, Roma 1978.

11. Βλ. χαρακτηριστικά M. Tronti, «Κράτος και κίνημα», *Προοπτική*, τχ. 134, Ιανουάριος 1985, σ. 37-38, καθώς και Κ. Τσουκαλάς, «Αμφισβήτηση και κρίση πολιτισμού», *Κομμουνιστική Θεωρία και Πολιτική*, τχ. 36, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1980, σ. 58.

πόρροια αυτής της αντίληψης είναι το γεγονός ότι τα ε.κ.κ. χαρακτηρίζονται «περιθωριακά», διότι δεν έχουν δικό τους ταξικό προσδιορισμό ούτε δική τους ταξική συνείδηση, στο μέτρο που η σχέση τους με το χώρο της παραγωγής είναι είτε ανύπαρκτη είτε έμμεση και ασήμαντη. Οι κοινωνικές μορφές του εξεγερμένου νέου, της χειραφετημένης γυναίκας, του ανυπάκουου μειονοτικού κ.ά., μπορούν, στις γραμμές αυτής της αντίληψης, να γίνουν αποδεκτές υπό τον όρο να αναγνωρισθούν ρητά δύο αλληλένδετες όψεις τους.

Κατ' αρχάς, υπό την «καθαρή» αναγνώριση μιας βασικής αρνητικής τους ιδιότητας: Από την άποψη της δομής του συστήματος, δε θα μπορούσαν να είναι παρά οι συνέπειες του εκφυλισμού του, δευτερογενείς παρενέργειες που αντικειμενικά υπονομεύουν τη συντεταγμένη μεταβολή του.¹² Το επιχείρημα συνίσταται στη διαπίστωση ότι, η κυρίαρχη αντίφαση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ανάμεσα στην ατομική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής και και στον κοινωνικό χαρακτήρα τους, όταν δεν παράγει επανάσταση, παράγει διάλυση του αντικαπιταλιστικού μετώπου και των ενιαίων πολιτικών του εκφράσεων.¹³

Κατά δεύτερο λόγο, υπό την «σωτηριολογική» παραδοχή μιας, εν δυνάμει, θετικής τους ιδιότητας: από την άποψη της υποκειμενικής δράσης, αυτές οι κοινωνικές μορφές θα μπορούσαν να μεταμορφωθούν σε θετικούς αποδέκτες της προλεταριακής ιδεολογίας και να αφομοιώσουν –διατηρώντας ένα περιθώριο αυτόνομης παρουσίας τους– την ανάγκη να συγκροτηθεί μέτωπο εναντίον του κοινού εχθρού και υπό την ηγεμονία του εργατικού κινήματος.

Ο στόχος αυτής της «διφασικής» αντιμετώπισης είναι σαφής. Οι φορείς των νέων μορφών αμφισβήτησης πρέπει να συνδεθούν με το χώρο της παραγωγής, διαμέσου της άρθρωσής τους με τις λειτουργικές συνιστώσες αυτού του χώρου.

Λογικά λοιπόν, με αυτό τον τρόπο επιχειρείται η προσάρτηση

12. Ο Naville θα συνοψίσει με αυτό τον αφοριστικό τρόπο τη σχέση των περιθωριακών αυθόρμητων εκδηλώσεων αντίδρασης με την εργατική «κεντρικότητα»: «Υπάρχει ακόμη κι ο απλός και καθαρός παρασιτισμός που καταχρηστικά λέγεται “περιθωριακότητα”. Ας είμαστε ειλικρινείς, δε γίνεται να αντιμετωπίσουμε τα πιο καυτά προβλήματα του εργατικού κινήματος με την ιδεολογία της αυθόρμητης δημιουργίας, τουλάχιστον όχι περισσότερο απ' ότι όταν αναπτυσσόταν η ίδια άποψη, κάτω από την έκφραση «χαρά στην εργασία [...]» [P. Naville, *Ο χρόνος, η Τεχνική, η Αυτοδιαχείριση*, Praxis, Αθήνα 1986, σ. 77].

13. Πρβλ. R. Rossanda, «Idee e non idee», στο L. Annunziata - R. Moscati, ό.π., σ. 119-123.

των ε.κ.κ. στο γενικότερο σχήμα ταξικότητας, δράσης, σύγκρουσης και συνείδησης που απορρέει από το χώρο της παραγωγής. Είναι προφανές, ότι αυτή η αντίληψη αναγνωρίζει την αυτόνομη ύπαρξη των νέων κοινωνικών μορφών, μόνο στο μέτρο που δεν μπορεί να τις συσσωματώσει με τις στερεότυπες κοινωνικές μορφές που παράγει η κυρίαρχη ταξική δομή των καπιταλιστικών κοινωνιών. Από την άλλη πλευρά, αρνείται κατ' ουσίαν την αυτόνομη δράση αυτών των μορφών ακριβώς διότι, ταυτίζοντας το κοινωνικό με το ταξικό, απορρίπτει οποιαδήποτε ενεργό κοινωνική ιδιότητα των ανθρώπων, που δεν ταυτίζεται με (ή δεν απορρέει από) την ταξική τους ιδιότητα.

Σε αντιδιαστολή με αυτή τη θεωρία, μια ερευνητική τάση, που βρίσκεται ιδεολογικά πιο κοντά στα ε.κ.κ., εκκινεί από αντίθετο σημείο: υποβαθμίζει την επίδραση των δομικών παραγόντων στη συγκρότηση των ε.κ.κ. και υπογραμμίζει το ρόλο της υποκειμενικής δράσης των ατόμων σε αυτήν. Αυτή η τάση, παραμένοντας στο παράδειγμα του νεολαϊστικού κινήματος, δεν αρνείται τη σύλληψη της κρίσης. Την αναπροσδιορίζει, όμως, αποδίδοντας την έντασή της (και ειδικότερα την ένταση της «κρίσης των αξιών») στην επιτάχυνση που προκάλεσε η μαζική πρωτοβουλία των νέων κοινωνικών υποκειμένων, παρά στην αυτόματη και γραμμική αντανάκλαση μιας εσωτερικής τάσης του καπιταλισμού. Οι αποκλεισμένες μειοψηφίες στις ώριμες καπιταλιστικές κοινωνίες –όπως οι προαστικές κοινωνίες σε παγκόσμιο επίπεδο–, είναι φορείς αναγκών που προτείνουν με ανατρεπτικό τρόπο παλαιότερες, ξεχασμένες αξίες (ισότητα, κοινότητα) ή νέες αξίες (κριτική του παραγωγισμού), βασικές για μια ριζική κοινωνική μεταβολή. Η «κρίση των αξιών» συναρτάται με το γεγονός ότι οι παλαιές αξιακές κρουσταλλώσεις αμφισβητούνται από νέες, ανταγωνιστικές, αξίες.

Υπ' αυτούς τους όρους, η νεολαϊστική εξέγερση δεν είναι το αποτέλεσμα μιας δυσλειτουργικής όψης της παραγωγής. Οι «δομικές αιτίες», αυτές καθεαυτές, δεν εξηγούν με φυσικό τρόπο την ανάδυση των νέων στάσεων.¹⁴ Συνιστούν απλώς τα αντικειμενικά περιθώρια, εντός των οποίων χεμμαρλώδεις διαδικασίες συνειδητοποίησης και ταυτοποίησης οδηγούν σε πρωτόφαντα –και ανταγωνιστικά ως προς τις στερεότυπες αξίες της κυρίαρχης κοινωνι-

14. Για τα θέματα αυτά βλ. B. Beccalli, «Protesta giovanile e opposizione politica», στο L. Annunziata - R. Moscati, ό.π., σ. 124-132.

κής δομής– κανονιστικά πλαίσια ατομικής και συλλογικής συμπεριφοράς.

Η παράβαση του κανόνα και η αντισυμβατική συμπεριφορά γίνονται τα πεδία, όπου αναδύεται με σαφήνεια η διαφορά στη χρήση των συλλήψεων «κρίση» και «σύγκρουση». Αυτοί που θα αρνηθούν τη συγκρουσιακή φόρτιση, που ενέχει η παράβαση του κανόνα, θα αποδώσουν την παράβαση στον εκφυλισμό και στην κρίση του συστήματος.¹⁵ Εκείνοι, αντίθετα, που θα επενδύσουν με συγκρουσιακή σημασία την παράβαση, θα εξάρουν την κοινωνική αυτονομία των υποκειμένων και τη συλλογική πολιτική δράση τους.

Ο κίνδυνος υπερβολής όμως ελλοχεύει και εδώ. Αρκετές φορές οι εκπρόσωποι της τάσης που υπερασπίζεται την αυτονομία των νέων συλλογικών υποκειμένων ισχυρίζονται ότι, κάθε μορφή περιθωριοποίησης πρέπει και μπορεί να προσφύεται στην επαναστατική προοπτική· ότι κάθε μορφή αντισυμβατικής διαμαρτυρίας ή παραβατικής συμπεριφοράς στοιχειοθετεί, εν δυνάμει, τμήμα της συλλογικής έκφρασης της νέας υποκειμενικότητας. Έτσι, «ο όρος περιθώριο υπερφορτώνεται με συγκρουσιακές σημασίες κι όλοι οι “περιθωριακοί” γίνονται δυνητικά υποκείμενα μιας επαναστατικής σύγκρουσης».¹⁶

4. ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ, ΤΑΥΤΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ: ΝΥΞΕΙΣ ΕΠΙ ΤΟΥ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ

Τα ερωτήματα γύρω από τις νέες μορφές ατομικής και συλλογικής ταυτότητας στα ε.κ.κ. εμφανίζονται ως ζητήματα μιας συνεχούς και δυναμικής διαδικασίας αναζήτησης ταυτότητας, που χαρακτηρίζει τα νέα κοινωνικά υποκείμενα σε ατομικό και σε συλλογικό επίπεδο. Η συγκρότηση ενός «μετώπου» νέων υποκειμένων, που φάνηκε να αμφισβητεί εκ θεμελίων το υπάρχον σύστημα κοινωνικών και διαπροσωπικών σχέσεων, και η συλλογική ένταση και δημιουργικότητα με τις οποίες εκδηλώθηκε αυτή η αμφισβήτηση, είναι δύο από τα στοιχεία που χαρακτήρισαν για μεγάλο χρονικό διάστημα αυτή τη διαδικασία αναζήτησης.

Σε αυτό το σημείο θα εξετασθούν ορισμένες όψεις αυτής της

15. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 8.

16. A. Melucci, ό.π., σ. 11.

διαδικασίας. Η ατομική ταυτότητα προϋποθέτει εξ ορισμού την έννοια «ταυτόν», που παραπέμπει σε μια εμπειρικού τύπου τάση για εσωτερική ενότητα του υποκειμένου με τον εαυτό του. Η ενότητα αυτή δεν μπορεί παρά να είναι το αποτέλεσμα δύο αξεχώριστων δυνατοτήτων. Αφενός, της δυνατότητας του υποκειμένου να αναγνωρίζεται με διάρκεια και σταθερότητα στο χρόνο ως ίδιο με τον εαυτό του, ακόμη και όταν υιοθετεί συμπεριφορές, εκ πρώτης όψεως, αντιφατικές μεταξύ τους· αφετέρου, της δυνατότητας του υποκειμένου να αναγνωρίζεται με διάρκεια και σταθερότητα στο χρόνο ως διαφορετικό από τα άλλα υποκείμενα, ακόμη και όταν υιοθετεί συμπεριφορές, εκ πρώτης όψεως, παρόμοιες με τις συμπεριφορές των άλλων.

Στην παραπάνω διατύπωση, διαφαίνεται ένα κριτήριο προσδιορισμού της ατομικής ταυτότητας που μπορεί να κατηγορηθεί για «υποκειμενισμό». Πράγματι, αν δεχτούμε ότι τόσο η δυνατότητα ταύτισης όσο και η δυνατότητα διαφοροποίησης είναι στιγμές της διαδικασίας συγκρότησης της ταυτότητας, που δεν αναγνωρίζονται υποχρεωτικά διαμέσου αντίστοιχων συμπεριφορών, τότε πρέπει να δεχτούμε, επίσης, ότι υπάρχει μια διάκριση ανάμεσα στην ταυτότητα του ατόμου και στην παρατηρήσιμη συμπεριφορά του. Ότι, δηλαδή, η ταυτότητα δεν εξωτερικεύεται ολοκληρωτικά στη συμπεριφορά και άρα, δεν μπορεί να «αναπαρασταθεί» επαγωγικά διαμέσου αυτής. Ότι για να προσδιοριστεί η ταυτότητα του υποκειμένου δεν υπάρχει μια «βασιλική οδός», που βασιίζεται στην «αντικειμενική ερμηνεία», αλλά χρειάζεται η ανάλυση των εσωτερικών κινήτρων και των βαθύτερων διαθέσεων που βρίσκονται πίσω από τη συμπεριφορά του.

Υπό το πρίσμα αυτό, η ταυτότητα εμφανίζεται ως ένα μη παρατηρήσιμο γεγονός, ως ένα φαινόμενο όπου διαπιστώνεται μια αξιωσημείωτη αφασία ανάμεσα στην εμπειρική τάση για εσωτερική ενότητα του εαυτού, που ακολουθεί το υποκείμενο, και στην εμπειρική τάση για τον προσδιορισμό αυτής της ενότητας, μέσω της «αποκωδικοποίησης» των εξωτερικών εκδηλώσεων του εαυτού, που ενδεχομένως ακολουθεί ο παρατηρητής. Στη σύγχρονη παράδοση της κοινωνιολογικής και ψυχολογικής προσέγγισης της ταυτότητας η διαπίστωση αυτή στάθηκε πολύ συχνά αφετηρία των αναλύσεων. Αν εξαιρέσει κάποιος ορισμένες προσεγγίσεις συμπεριφορικού τύπου, κυρίως στο ψυχολογικό πεδίο ανάλυσης, μπορούμε να πούμε ότι η μεγάλη πλειοψηφία των μελετητών στην κοινωνιολο-

γία και στην ψυχολογία επεξεργάστηκε την έννοια της ταυτότητας, ειδικά από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του '60, σε ένα κλίμα αντίδρασης στον συμπεριφορισμό.¹⁷

Η μεθοδολογική σημασία αυτών των διαπιστώσεων για τη μελέτη της συγκρότησης της ταυτότητας είναι προφανής. Το γεγονός ότι η ταυτότητα δεν είναι ένα παρατηρήσιμο γεγονός και, ότι η συμπεριφορική προσέγγιση έχει μικρή αναλυτική αξία στην περίπτωση της, σημαίνει ότι σε αυτή τη μελέτη οφείλουν να συγκλίνουν ποικίλες εννοιολογικές συμβολές από διαφορετικές επιστήμες. Η διεπιστημονική προσέγγιση σε ζητήματα ταυτότητας και συμβολικών διεργασιών, σημειώθηκε προηγουμένως, συνιστά μία από τις συμβολές των ε.κ.κ. στην αναθεώρηση βασικών κατηγοριών ανάλυσης της σύγχρονης πραγματικότητας εκ μέρους της κοινωνικής θεωρίας.

Η ατομική ταυτότητα, όμως, μπορεί να συγκροτείται μόνο ως ενδιάμεση σύλληψη ανάμεσα στο άτομο και στην κοινωνία, ως σύστημα συμβολικής ταύτισης και διαφοροποίησης που προσδίδει νόημα στην ατομική δράση. Σε αυτή την κατεύθυνση η ατομική ταυτότητα πρέπει να θεμελιωθεί κοινωνικά, δηλαδή να τύχει μιας διυποκειμενικής αναγνώρισης που επιτρέπει στην ενότητα του εαυτού να συνυπάρξει με άλλες ενότητες, μέσα σε ένα σύστημα σχέσεων που συγκροτεί το εξωτερικό περιβάλλον του ανθρώπου. Έτσι, η συμμετοχή του ατόμου σε μια ομάδα εξασφαλίζει ομαλές συνθήκες προσδιορισμού της ατομικής του ταυτότητας, και αυτό καθιστά πολύ δύσκολο έναν σαφή διαχωρισμό μεταξύ ατομικών και συλλογικών όψεων της τελευταίας.

Εντούτοις, οι μορφές της συνάρθρωσης μεταξύ ατομικής ταυτότητας και εξωτερικού περιβάλλοντος ποικίλουν ανάλογα με τον παράγοντα, που κάθε φορά θεωρείται ότι θέτει σε κίνηση τη διαδικασία ταυτότητας. Έτσι, στην περίπτωση του λειτουργισμού του Parsons η μελέτη της ταυτότητας τείνει να γίνει τμήμα της γενικότερης θεωρίας της προσωπικότητας, στο μέτρο που τονίζεται η σταθερή δομή της ψυχικής οργάνωσης του ατόμου, δυνάμει της κοινωνικοποίησης/εσωτερίκευσης που επιβάλλει έναν στιβαρό κανονιστικό προσδιορισμό αυτής της οργάνωσης. Από την άλλη πλευρά, οι εκπρόσωποι της συμβολικής διεπίδρασης προτείνουν

17. Επ' αυτού βλ. L. Sciolla, «Il concetto di identità in sociologia», στο F. Barbano κ.ά., *Complessità sociale e identità*, Angeli, Milano 1983, σ. 113-114.

τον σαφή διαχωρισμό προσωπικότητας και ταυτότητας, στο μέτρο που υπογραμμίζουν τον γνωστικό και σχεσιακό χαρακτήρα του προσδιορισμού της ταυτότητας και άρα, τον ασαφή, υπό διαρκή αναίρεση και «εξερευνητικό» προσανατολισμό της στο χρόνο.¹⁸

Ειδικότερα, από την άποψη της σχεσιακής/κοινωνικής θεμελίωσης της ατομικής ταυτότητας, είναι σημαντική η ανακάλυψη της «κοινωνικής ταυτότητας», όπως την επεξεργάζεται ο Tajfel.¹⁹ Αυτή η σύλληψη έχει το νόημα μιας διαδικασίας συγκρότησης της ταυτότητας, δυναμικής και γεμάτης συγκρούσεις. Η σχεσιακή θεμελίωση της ταυτότητας εδώ, είναι το προϊόν της άρθρωσης μεταξύ της κοινωνικής ταυτότητας και της διομαδικής σύγκρισης. Η κοινωνική ταυτότητα αναφέρεται στη γνώση του ατόμου ότι ανήκει σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, σε συνδυασμό με κάποια συναισθηματική και αξιακή φόρτιση, με την οποία επενδύει αυτή τη συμμετοχή στις ομάδες. Η ανάδυση του σχεσιακού στοιχείου της κοινωνικής σύγκρισης, που καθιστά δυνατή την κοινωνική ταυτότητα, οφείλεται στο εργαλείο της «κοινωνικής κατηγοριοποίησης». Ως τέτοια εννοείται ένα μέσον συστηματοποίησης και διευθέτησης του κοινωνικού περιβάλλοντος, το οποίο έχει το ρόλο ενός οδηγού της ατομικής δράσης που αντανακλά τις κοινωνικές αξίες.

Η κοινωνική κατηγοριοποίηση προμηθεύει το άτομο με ένα σύστημα προσανατολισμού, που επιτρέπει τον προσδιορισμό της ειδικής θέσης τόσο του ατόμου όσο και των άλλων στην κοινωνία, με την έννοια ότι το άτομο προσδιορίζει τον εαυτό του και τους άλλους, σε συνάρτηση με την τοποθέτησή του μέσα σε ένα σύστημα κοινωνικών κατηγοριών. Η κοινωνική ταυτότητα, τότε, είναι ο ορισμός που δίνει το άτομο στην ειδική θέση που κατέχει μέσα σε αυτό το σύστημα.²⁰

Σχηματικά, η κοινωνική ταυτότητα είναι το προϊόν μιας ακολουθίας συγκροτητικών στιγμών, που ξεκινά από την κοινωνική σύγκριση, περνά στην κοινωνική κατηγοριοποίηση για να φτάσει στη διομαδική σύγκριση, η οποία νοείται περισσότερο ως ανάγκη κοινωνικού προσδιορισμού της ταυτότητας του ατόμου, παρά ως επιθυμία για νομισματική ανταμοιβή. Σε αυτό το πλαίσιο, οι θετι-

18. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 111.

19. Βλ. σχετικά H. Tajfel, «La categorisation sociale», στο S. Moscovici (επιμ.), *Introduction à la psychologie sociale*, τόμ. 1, Larousse, Paris 1972, σ. 272-302.

20. Βλ. J.C. Turner, «Social comparison and social identity: Some prospects for intergroup behavior», *European Journal of Social Psychology*, τόμ. 5, 1975, σ. 5-34.

κές όψεις της κοινωνικής ταυτότητας και η δέσμευση στην κοινωνική δράση αποκτούν νόημα μόνο σε σχέση (ή σε σύγκριση) με άλλες ομάδες.²¹ Η υπόθεση της διομαδικής σύγκρισης είναι θεμελιώδους σημασίας για την κοινωνική ταυτότητα, όχι μόνο από τη στατική άποψη της αρχικής της συγκρότησης (όπου προφανώς εμφανίζονται παράγοντες στατικής, παθητικής ταύτισης), αλλά και από τη δυναμική άποψη μιας δραστηριότητας και ενεργούς ταυτοποίησης,²² η οποία προϋποθέτει τη διαδικασία των επιλογών που κάνει το άτομο για να αυτοπροσδιορισθεί κοινωνικά.

Σύμφωνα με την υπόθεση αυτή, «όπου μια διομαδική κατάσταση επιτρέπει μια θετική αυτοεκτίμηση σε κάποια διάσταση, το άτομο συγκρίνοντας αυτή την κατάσταση, θα ορίσει τον εαυτό του με κοινωνικούς όρους που αναφέρονται σε αυτή τη διάσταση».²³ Το ουσιαστικό ζήτημα αυτής της προβληματικής είναι, ακριβώς, ότι ως καθοριστικό παράγοντα της κοινωνικής ταυτότητας προτείνει, εν τέλει, μια εκδοχή ανταγωνισμού, η οποία διακρίνεται από (και φαίνεται να υποκαθιστά) τον «εργαλειακό ανταγωνισμό» της σύ-

21. Βλ. H. Tajfel, *ό.π.*, σ. 293-294.

22. Είναι, νομίζω, προφανής η διαφορά στη χρήση των όρων «ταύτιση» και «ταυτοποίηση». Ο πρώτος, αναφέρεται στο γεγονός ότι ο εαυτός μπορεί να αναγνωριστεί μέσα από τη λίγο ή πολύ ανέξοδη συνταύτισή του με καταστάσεις ή συμπεριφορές που ασκούν μια ιδιαίτερη έλξη. Ο δεύτερος, αντίθετα, χαρακτηρίζει μια επίπονη διαδικασία συγκρότησης του εαυτού, ο οποίος αναγνωρίζει την ενόπλη του περισσότερο σε επιλεκτικές όψεις της σχέσης των αξιών με την κοινωνική αυτοεκτίμηση, παρά σε μια απλή διαδικασία ταύτισης. Έτσι, από τη μία πλευρά, η ταύτιση, ως αρχική ταυτοποιητική στιγμή, συναρθρώνεται με τη διαδικασία που η παράδοση του λειτουργισμού αποκαλεί «εσωτερίκευση της συμβολικής δομής της κουλτούρας, μέσω της κοινωνικοποίησης και της ενσωμάτωσης σε αυτή τη δομή». Από την άλλη πλευρά, η ταυτοποίηση εξειδικεύει νοηματικά ένα αποτέλεσμα «ενηλικίωσης», όπου το υποκείμενο είναι ικανό να παραγάγει από την ταυτότητα νέα ταυτότητα, έχει τη δυνατότητα ως ένα σημείο να παραγάγει αυτόνομα ό,τι πρωτύτερα είχε υποστεί ως παθητική εμπειρία [για το θέμα αυτό βλ. A. Melucci, «Identità e azione collettiva», στο F. Barbano κ.ά., *ό.π.*, σ. 152.

Νομίζω, πάντως, ότι οι πραγματικότητες που οροθετούν οι δύο όροι συχνά διαπλέκονται. Ένα παθητικό στοιχείο ταύτισης είναι πάντα παρόν στην ταυτοποιητική διαδικασία αυτοστοχαστικού προσδιορισμού του εαυτού. Σχετικά με ζητήματα που αναφέρονται στη διαπλοκή ταύτισης και ταυτοποίησης βλ. E. Erikson, «Adolescence et crise. La quête de l'identité», Flammarion, France 1972, σ. 162-173. Επίσης, για τα ίδια ζητήματα αλλά στο πλαίσιο της περίπλοκης σχέσης πρωτεύουσας κοινωνικοποίησης, δευτερεύουσας κοινωνικοποίησης και επανακοινωνικοποίησης του ατόμου βλ. το P. Berger - T. Luckmann, «The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge», ειδικότερα σ. 149-193.

23. J.C. Turner, *ό.π.*, σ. 16.

γκρουσης των συμφερόντων που τείνει στην υλική ανταμοιβή. Αυτή η εκδοχή είναι ένας «κοινωνικός ανταγωνισμός»,²⁴ προϊόν της διεπίδρασης μεταξύ των συγκριτικών κοινωνικών όψεων της κοινωνικής ταυτότητας και των διαμοιρασμένων αξιών. Με την έννοια ότι σε μια διομαδική κατάσταση διαμορφώνεται η δυνατότητα αξιακά διαφοροποιημένων δράσεων, σχετικών με την ειδική κοινωνική κατηγοριοποίηση σε ομάδες.

Η διαδικασία ταυτοποίησης του υποκειμένου συνδέεται άρρηκτα με τις ανάγκες που διαμορφώνονται στη βάση της στέρησης της ταυτότητας. Η ταυτότητα της «φτασμένης κατάστασης» έχει στον αντίποδά της την απουσία αυτής της κατάστασης, δηλαδή την ανάγκη ταυτότητας. Αυτό που ενεργοποιείται στο χώρο, ανάμεσα στην ανάγκη ταυτότητας και στην ταυτότητα ως φτασμένη κατάσταση, είναι ακριβώς οι διαδικασίες ταυτοποίησης,²⁵ δηλαδή η ενεργός αναζήτηση ταυτότητας. Σημειώθηκε παραπάνω, ότι η ριζοσπαστική κριτική και η συλλογική ένταση που περιείχε η δράση των ε.κ.κ., ήταν δύο από τα στοιχεία που χαρακτήρισαν τη διαδικασία ταυτοποίησης των νέων κοινωνικών υποκειμένων.

Τι είναι όμως, σε θεωρητικό επίπεδο, εκείνο που καθιστά δυνατή τη διαδικασία ταυτοποίησης σε μαζική κλίμακα; Ποιες είναι οι θεωρητικές κατηγορίες που εξηγούν τη δυναμική συλλογική κίνηση προς ένα επώδυνο αυτοστοχαστικό αναπροσδιορισμό του εαυτού, σε σχέση τόσο με την προηγούμενη ταυτότητα όσο και με τους άλλους;

Ιστορικά οι καταστάσεις που οδηγούν σε δυναμικούς συλλογικούς προσδιορισμούς της ταυτότητας εξηγούνται από έναν συνδυασμό αντικειμενικών και υποκειμενικών παραγόντων. Σύμφωνα με αυτόν, οι κρίσιμες μεταβάσεις που φέρνουν στο προσκήνιο την ταυτότητα ως κοινωνικό και πολιτισμικό πρόβλημα μαζικής κλίμακας συνδέονται: Πρώτον, με τις αντικειμενικές όψεις εκδήλωσης της κρίσης (ποικίλες δομικές μεταβολές στην κοινωνία, αναδιάρθρωση του παραγωγικού συστήματος, οικονομική κρίση, πολιτική κρίση κτλ.). Δεύτερον, με τις αρνητικές υποκειμενικές όψεις εκδήλωσης της κρίσης (αλλαγή της πρόσληψης της δομής της κοινωνικής ανισότητας, αλλαγή του κοινωνικού προσδιορισμού των υποκειμένων και, συνεπώς, απώλεια των παραδοσιακών κοινωνικών δεσμών του, άρα εισδοχή του υποκειμένου σε ένα πλαί-

24. Πρβλ. στο ίδιο, σ. 8-12 και 31-32.

25. Πρβλ. F. Barbano, «Marginalità "versus" complessità», στο Barbano (επιμ.), ό.π., σ. 72.

σιο αντιφατικών προσδοκιών). Συνδέονται, τέλος, με τις θετικές υποκειμενικές όψεις εκδήλωσης της κρίσης (υπαρξιακές «απαντήσεις» στη βάση νέων κριτηρίων προσανατολισμού του υποκειμένου,²⁶ νέων εναλλακτικών αξιακών κρυσταλλώσεων και συμπεριφορικών αναπροσδιορισμών).

Με άλλα λόγια, το πρόβλημα της ταυτότητας τίθεται στην ημερήσια διάταξη όταν το κοινωνικό περιβάλλον, στο οποίο κινούνται τα υποκείμενα, γίνεται αβέβαιο, καθιστώντας αβέβαιη και την τοποθέτηση του ατόμου σε αυτό. Η ενότητα του εαυτού υφίσταται τις πιέσεις ενός ασταθούς περιβάλλοντος, που τείνει να απορρίψει τα προηγούμενα σχήματα ένταξης του ατόμου σε αυτό. Τότε η δραστήρια ταυτοποίηση τείνει να καταστήσει τις εξωτερικές διαταράξεις ακίνδυνες για την ενότητα του εαυτού και αυτό το επιτυγχάνει με εσωτερικές ανακατατάξεις της οργάνωσης του συστήματος των κοινωνικών αναπαραστάσεων. Οι ανακατατάξεις αυτές, αν και ενεργοποιούνται από τα εξωτερικά ερεθίσματα του περιβάλλοντος, εντούτοις ακολουθούν τη λογική των δομικών ιδιο-

26. Οι ταυτοποιητικές απαντήσεις του εαυτού υπό την πίεση εξωτερικών κοινωνικών επιδράσεων ανήκουν στο πεδίο μιας σχέσης υποκειμένου και περιβάλλοντος, που στη μοριακή βιολογία αποκαλείται «δομική σύζευξη». Η δομική σύζευξη αναφέρεται στην ιστορία των αλληλεπιδράσεων μεταξύ ενός έμβιου συστήματος και του περιβάλλοντος, με τρόπο ώστε να προκαλούνται αλλαγές στη δομή του συστήματος δίχως να χάνεται η οργάνωσή του («δομική πλαστικότητα») και, συνεπώς, να διατηρείται η ταυτότητα του συστήματος. Οι αλλαγές στη δομή του συστήματος δεν έχουν το χαρακτήρα μιας διαδικασίας μηχανιστικής προσαρμογής στα εξωτερικά ερεθίσματα. Η προσαρμογή των εμβίων συστημάτων προϋποθέτει ότι σε αυτά ενυπάρχει μια αυτοποιητική ή αυτοοργανωτική δυναμική κίνηση, που συνιστά τον αμετάβλητο κορμό σχέσεων, γύρω από τον οποίο λαμβάνει χώρα η επιλογή των δομικών αλλαγών των συστημάτων στη διάρκεια των αλληλεπιδράσεων τους [για το ζήτημα αυτό βλ. H.R. Maturana - F.J. Varela, *Autopoiesi e cognizione. La realizzazione del vivente*, Marsilio, Venezia 1985, σ. 31-37 και 143-183]. Σ' αυτό το πλαίσιο, η «ταυτοποίηση» ως αυτοστοχαστική διαδικασία ανταποκρίνεται στην «αυτοποίηση» ως αυτοπαραγωγική δραστηριότητα του εαυτού μέσα στο περιβάλλον. Η αντιστοιχία ανάμεσα στη σχεσιακότητα της βιολογικής ταυτότητας του έμβιου συστήματος και στη σχεσιακότητα της κοινωνικής ταυτότητας του ατόμου απορρέει από το γεγονός ότι, η ιστορία των δομικών μεταβολών, αμφοτέρων, τείνει διαρκώς στη διατήρηση της ταυτότητας διαμέσου της συνεχούς ταυτοποίησης/ταυτοποίησης στο φυσικό/κοινωνικό περιβάλλον. Έτσι, ακόμη και η πιθανότητα «δυσλειτουργικών» συνεπειών σε αυτή τη διαδικασία ενσωματώνεται στην (ταυτοποιητική προοπτική. Θεωρείται δηλαδή, ότι το πεδίο των διεπιδράσεων μιας αυτοποιητικής μονάδας είναι το πεδίο όλων των παραμορφώσεων που αυτή μπορεί να υποστεί, δίχως να χάσει την αυτοποίηση [πρβλ. στο ίδιο, σ. 178].

τήτων ενός αυτοοργανωτικού συστήματος: την αυτόνομη οργάνωση και την αναπαραγωγή της αυτόνομης οργάνωσης, η οποία συγκροτεί το σύστημα σε σχέση με το περιβάλλον. Με αυτό τον τρόπο, οι ανακατατάξεις δεν έχουν το νόημα της απλής προσαρμογής του εαυτού στο περιβάλλον διαμέσου της εσωτερίκευσης των ερεθισμάτων και της συναφούς εσωτερικής αναπαραστάσης του εξωτερικού κόσμου στην οργάνωση του εαυτού.

Η βαθιά συντηρητική λειτουργία (στο βιολογικό και υποκειμενικό επίπεδο) του συστήματος αναφοράς συνίσταται μεν σε μια σχεσιακή και διεπιδρασιακή συγκρότηση της ταυτότητάς του, η οποία ωστόσο, δεν έχει καμία σχέση με τον «αναπαραστατισμό» των αυτοματικών αντιδράσεων σε μια επικοινωνία του τύπου *input-autput*. Οι αλληλεπιδράσεις συστήματος/περιβάλλοντος προκαλούν μεταβολές που εξισορροπούν κάθε φορά τη σχέση τους, δίχως παρ' όλα αυτά να χάνονται οι οργανωτικές αρχές του συστήματος και, ιδιαίτερα, η δυνατότητά του να αναπαράγεται αυτόνομα μέσα στο περιβάλλον.²⁷ Αυτό σημαίνει, ότι το σύστημα ερμηνεύει εσωτερικά και συμπτωνώνει επιλεκτικά (άρα υποτάσσει) στη δομή της αυτοποίησης/αυτοπαραγωγής του εκείνες τις επιδράσεις, που διαφορετικά θα οδηγούσαν στην καταστροφή του ή σε παθολογικές καταστάσεις. Σε μια κοινωνιολογική μετα-γραφή αυτής της θεωρίας, η σύλληψη του συστήματος είναι συνώνυμη με τη σύλληψη της σταθερότητας: «Με τον όρο «σύστημα» εννοείται ο,τιδήποτε που, σε αναφορά με ένα περιβάλλον εξαιρετικά πολύπλοκο, μπορεί να διατηρηθεί σταθερό».²⁸

Η προηγούμενη πρόταση μάς εισάγει αυτόματα στις αντικειμενικές όψεις εκδήλωσης της κρίσης, δηλαδή, στη μεταβολή του εξωτερικού κόσμου που γίνεται ολοένα και πιο πολύπλοκος και αστα-

27. Σύμφωνα με τον M. Cini: «Ένα αυτοοργανωτικό σύστημα απαντά σε ερεθίσματα του εξωτερικού κόσμου κινώντας να διατηρήσει αμετάβλητη την εσωτερική του οργάνωση. Αυτό σημαίνει ότι το σύστημα αντιδρά σε αυτά τα ερεθίσματα, με τρόπο ώστε να αντικρούει τις μεταβολές που αυτά θα έτειναν να παραγάγουν στο εσωτερικό του. Σε μερικές περιπτώσεις, η αντίδραση είναι μια απλή ομοίωση [...] Σε γενικές γραμμές, ωστόσο, η απάντηση προϋποθέτει μια μερική μεταμόρφωση της εσωτερικής οργάνωσης, που επιτρέπει να αντιμετωπισθούν αποτελεσματικά οι καταστρεπτικές δραστηριότητες, οι προερχόμενες από έξω, με τρόπο ώστε να διασωθεί η ακεραιότητα της συνολικής οργάνωσης» [M. Cini, *Un paradiso perduto. Dall' universo delle leggi naturali al mondo dei processi evolutivi*, Feltrinelli, Milano 1994, σ. 134-135].

28. N. Luhmann, *Teoria politica nello Stato del benessere*, Angeli, Milano 1987, σ. 175.

θής. Η έννοια της πολυπλοκότητας, σύμφωνα με τον Luhmann, δείχνει ότι στα μάτια του ατόμου «υπάρχουν πάντα περισσότερες δυνατότητες βιωματικής εμπειρίας και δράσης, απ' όσες μπορούν να υλοποιηθούν».²⁹ Το ζήτημα της πολυπλοκότητας, μάλιστα, αναφέρεται σε μια διασταλτική ερμηνεία της επεξεργασίας του «νοήματος» που κάνει ο Parsons. Με την έννοια ότι, εδώ η κοινωνία είναι το σύστημα του οποίου οι δομές αποφασίζουν πόση πολυπλοκότητα το υποκείμενο μπορεί να «αντέξει», δηλαδή να μετατρέψει σε ζωντανή εννοηματοωμένη εμπειρία. Ας δούμε όμως μερικές πτυχές του ζητήματος.

Μια από τις μεταβολές που επέφερε ο ώριμος καπιταλισμός είναι, ακριβώς, στην κοινωνική δυνατότητα μείωσης της πολυπλοκότητας του κόσμου. Δηλαδή, αν σε μια παραδοσιακή κοινωνία η παραγωγή πολιτισμικών προσανατολισμών και οι ερμηνείες του κόσμου είναι θεσμοποιημένες δυνατότητες, που προσφέρονται από τη συνολική κοινωνία διαμέσου συγκεκριμένων και ομοιογενών διαδικασιών συγκρότησης του νοήματος, σε μια ανεπτυγμένη κοινωνία οι διαδικασίες συγκρότησης του νοήματος μεταβιβάζονται σε εξουσιοδοτημένα, επιμέρους και εξειδικευμένα υποσυστήματα. Στον ώριμο καπιταλισμό οι παραδοσιακές βεβαιότητες καταρρέουν, η εικόνα του ατόμου με ομοιογενή σημεία αναφοράς υποχωρεί, οι δυνατότητες της πολιτισμικής συσχέτισης με τον κόσμο ασκούνται πλέον μέσω πολλαπλών και συγκρουόμενων διαύλων, που συνιστούν αντίστοιχες εξουσιοδοτημένες διαδικασίες συγκρότησης του νοήματος. Για παράδειγμα, η «αλήθεια» δεν είναι πλέον ένα «φυσικό» καθημερινό ζήτημα της συνολικής κοινωνίας, είναι μάλλον το ειδικό αντικείμενο επεξεργασιών του υποσυστήματος της επιστήμης, οι οποίες δεσμεύουν ολόκληρη την κοινωνία.

Αυτές οι αρνητικές υποκειμενικές όψεις εκδήλωσης της κρίσης συνδέονται με το γεγονός ότι, η ίδια η συνολική κοινωνία κερματίζεται σε επιμέρους υποσυστήματα (οικονομία, πολιτική, επιστήμη, δίκαιο, παιδεία, οικογένεια, περίθαλψη, ιδιωτικός χώρος κτλ.), τα οποία πραγματώνουν την κοινωνία κάθε φορά μέσα από μία εξειδικευμένη οπτική γωνία. Με την έννοια ότι η τελευταία συνδυάζει την υψηλή ευαισθησία για συγκεκριμένα ζητήματα με την αδιαφορία για άλλα. Η κάθε οπτική γωνία που προκύπτει με τον τρόπο

29. N. Luhmann, «Il senso come concetto fondamentale della sociologia», στο J. Habermas - N. Luhmann, *Teoria della società o tecnologia sociale?*, Etas Libri, Milano 1973, σ. 19.

αυτόν δείχνει περιορισμένη ικανότητα προσανατολισμού. Δηλαδή αγνοεί όλες τις υπόλοιπες, στο μέτρο που τα επιμέρους υποσυστήματα οροθετούν πεδία επικοινωνίας ανάμεσα στους ανθρώπους, κάθε φορά διαφορετικά και μεταξύ τους απομονωμένα. Οι εκδοχές δράσης που προκύπτουν, αντιστοιχούν σε πολλαπλά πεδία επικοινωνίας που ανήκουν σε αντίστοιχα οροθετημένα κοινωνικά υποσυστήματα, τα οποία συγκροτούν μια κοινωνία δίχως κορυφή και δίχως κέντρο. Μια κοινωνία στρωματοποιημένη σύμφωνα με τις σχέσεις «συστήματος» και «περιβάλλοντος» και όπου το κάθε υποσύστημα είναι ένα σύστημα που περιβάλλεται από τα άλλα υποσυστήματα, με τρόπο ώστε όλα τα υποσυστήματα να εμφανίζονται τότε ως «συστήματα» και τότε ως «περιβάλλοντα».³⁰

Με αυτό τον τρόπο, η αναζήτηση της ταυτότητας εντάσσεται στις θετικές υποκειμενικές όψεις εκδήλωσης της κρίσης, όπου τα υποκείμενα προσπαθούν να αντιμετωπίσουν μια κατάσταση στην οποία ποικίλοι και πολιτισμικά αντιφατικοί προσανατολισμοί δράσης και εμπειρίας εμφανίζονται, από διάφορες πλευρές, ως δυνατότητες διυποκειμενικά επεξεργασμένες. Τα υποκείμενα, δηλαδή, συλλαμβάνουν μια διαδικασία συμβολικής διαφοροποίησης και κερματισμού του εξωτερικού κόσμου, ως διαστολή των πολιτισμικών δυνατοτήτων δράσης και εμπειρίας. Όμως, η ενότητα του εαυτού δεν είναι πλέον σε θέση να ενσωματώσει σε ένα κοινό σύστημα αναφοράς τις «πλεονάζουσες δυνατότητες». Έτσι, το υποκείμενο αναλαμβάνει από την πλευρά του να τοποθετήσει τον εαυτό του μέσα στο πεδίο των δυνατών (και δυνητικά απεριορίστων) επιλογών και, ενδεχομένως, να επενδύσει με υπαρκτικό νόημα τις θετικές επιλογές που θα κάνει σε αυτό το πεδίο.

Αυτό προϋποθέτει ότι η ταυτοποίηση του ατόμου συντελείται ως διττή διαδικασία: (α) ως αναγκαίος περιορισμός των πολιτισμικών δυνατοτήτων που συλλαμβάνουν τα άτομα και (β) ως υποκειμενική εννοημάτωση των εναπομενουσών δυνατοτήτων προσανατολισμού και υποκειμενικής δράσης.³¹ Σε γενικές γραμμές λοι-

30. Για τα ζητήματα αυτά βλ. N. Luhmann, *Teoria politica nello Stato del benessere*, ό.π., σ. 52 κ.ε.

31. Φυσικά, οι ατομικές «στρατηγικές» ταυτοποίησης ποικίλουν στη θεωρία ανάλογα με το σημείο εκκίνησης. Έτσι, στην οικοδόμηση μιας ορθολογικής ταυτότητας, που υποστηρίζει ο Habermas, πρέπει να προσθέσουμε και μια ευέλικτη «στρατηγική» που, όπως θα δούμε παρακάτω, καθιστά την ταυτότητα πιο ευλύγιστη και ανοιχτή σε πολιτισμικούς συνδυασμούς, ως απάντηση στις «πλεονάζουσες» πολιτισμικές δυνατότητες [πρβλ. L. Sciolla, ό.π., σ. 104-109].

πόν, το καθήκον της παραγωγής νοήματος, ως επιλεκτικής σχέσης μεταξύ συστήματος και κόσμου που επιτρέπει τη μείωση της πολυπλοκότητας, μεταφέρεται σε «εργαστήρια» που δε συνέχονται μεταξύ τους, ακριβώς διότι ανήκουν σε ανομοιογενείς σφαίρες δράσης και χρησιμοποιούν διαφορετικά, και μεταξύ τους, αυτόνομα μέσα διυποκειμενικής επικοινωνίας (η επιστήμη την «αλήθεια», η οικονομία το «χρήμα», η πολιτική την «εξουσία», η οικογένεια την «αγάπη», η εκπαίδευση την «παιδεία», η περιθάλψη την «υγεία» κοκ.). Αυτή η πολυκεντρική οργάνωση της παραγωγής νοήματος, αυτές οι, κατ' ουσίαν, σφαίρες παραγωγής διαφορετικών προσδιορισμών της πραγματικότητας, αναδεικνύουν την ταυτότητα ως «πρόβλημα», στο μέτρο που μεταφέρουν μέσα στο ίδιο το άτομο τη σύγκρουση των κόσμων που εκπροσωπούν.

Η θετική υποκειμενική επεξεργασία της εσωτερίκευσης αυτής της σύγκρουσης μπορεί να προσλάβει τον δυναμικό χαρακτήρα της συγκρότησης ενός κοινωνικού κινήματος, υπό την προϋπόθεση ότι οι αντικειμενικές όψεις εκδήλωσης της κρίσης (δομικές μεταβολές, πολυπλοκότητα, αστάθεια) δεν προκαλούν καταστρεπτικές συνέπειες στην ενότητα του εαυτού (διασπάσεις, απώλεια ταυτότητας, υποβαθμισμένος ατομισμός, περιθωριοποίηση)· και ότι περιορίζουν τα αποτελέσματά τους στη διαμόρφωση μιας υποκειμενικότητας οπωσδήποτε αποπροσανατολισμένης, αλλά ταυτόχρονα και διαθέσιμης να αποκρούσει την εξωτερική πολιτισμική εισβολή στο βασίλειο της υποκειμενικότητας, που είναι ο ιδιωτικός κόσμος των ανθρώπων. Για τον λόγο αυτόν χρειάζεται, όπως σημειώθηκε προηγουμένως, τα άτομα να ανατρέξουν στις βασικές «αναγωγικές» τους ιδιότητες (φύλο, ηλικία, χώρος διαβίωσης, γλώσσα), που παραπέμπουν σε μια πρωταρχική ταυτότητα κοινοτικού τύπου, εντελώς ξένη προς τα πρότυπα δράσης των πολιτικών κομμάτων και των ομάδων συμφέροντος.³²

Ο τύπος της κοινωνικής ομάδας που προκύπτει από τη θετική επεξεργασία και επανερμηνεία της πολυπλοκότητας και της διαφοροποίησης του κόσμου, προϋποθέτει μια ομαδική αλληλεγγύη που να στηρίζεται στο γεγονός ότι, τα μέλη της ομάδας μοιράζονται την ευθύνη και τα αποτελέσματα μιας συλλογικής αναθεώρησης των κανονιστικών θεμελίων που προσδιορίζουν τους υποκειμενι-

32. Επ' αυτού βλ. C. Offe, *Ingovernabilità e mutamento delle democrazie*, ό.π. σ. 97-102.

κούς όρους προσανατολισμού και δράσης. Με άλλα λόγια, τα ε.κ.κ. προϋποθέτουν την εκ θεμελίων αναθεώρηση των κανόνων δράσης και συμπεριφοράς, υπό την άποψη ότι εξαρτούν την επιβίωσή τους από τη συλλογική, επίμονη και εντατική αναζήτηση νέων κατηγοριών πρόσληψης και κατάταξης της πολυπλοκότητας του κόσμου. Η νέα κατεύθυνση που επιχειρείται να δοθεί στη διαταραγμένη υποκειμενικότητα επανιεραρχεί τις σημασίες βασικών συλλήψεων («δικαιοσύνη», «αξιοπρέπεια», «αγανάκτηση», «δικαιώματα», «προσωπική αξία» κ.ά.) και επεξεργάζεται έναν νέο τρόπο προσδιορισμού των περιεχομένων αυτών των συλλήψεων (τι είναι «δίκαιο», και τι είναι «άδικο», τι συνιστά «αναφαίρετο δικαίωμα» και τι «παραχώρηση καλής πίστης» κτλ.).³³

5. ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ, ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΔΡΑΣΗ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΩΝ «ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΩΝ ΤΟΥ ΕΑΥΤΟΥ»

Οι διαδικασίες ταυτοποίησης στα ε.κ.κ., λοιπόν, παραπέμπουν τόσο σε διαδικασίες επανιεράρχησης των αξιών όσο και σε νέες επεξεργασίες του περιεχομένου τους. Με αυτές ακριβώς τις διαδικασίες και επεξεργασίες συναρτάται συχνά η συλλογική δράση των κινημάτων. Είναι γνωστό, δηλαδή, ότι ορισμένες βασικές συνιστώσες της διαδικασίας ταυτοποίησης των ε.κ.κ. που σχετίζονται με τη διαμόρφωση της συλλογικής δράσης, αναφέρονται αποκλειστικά στους μαζικούς κοινωνικούς προσδιορισμούς των νέων συλλογικών υποκειμένων. Ή, για να επανέλθουμε στο προηγούμενο σχήμα, αναφέρονται σε μια ακολουθία αντικειμενικών και υποκειμε-

33. Πρβλ. R.H. Turner, «The theme of contemporary social movements», *British Journal of Sociology*, τόμ. XX, 4, Δεκέμβριος 1969, σ. 390-405. Πρέπει να σημειωθεί πάντως, ότι η άποψη που υπογραμμίζει τον υποκειμενικό προσδιορισμό της κατάστασης ως βασικού παράγοντα συμπεριφοράς δέχτηκε σκληρή κριτική. Ειδικότερα η θεωρία της συμβολικής διεπίδρασης θεωρήθηκε ότι προσέδωσε εξαιρετική σημασία σε κατηγορίες όπως «υποκειμενικότητα» και «νόημα, και, ότι κατέστησε τον «εαυτό» τη στοιχειώδη και πρωταρχική κοινωνική οντότητα που υπερβαίνει την «κοινωνική δομή». Έτσι απέκλεισε ουσιαστικά τις αντικειμενικές συνθήκες που περιβάλλουν την κοινωνική δράση, ως ένα δυνατό πεδίο επιστημονικού ενδιαφέροντος. Για ένα παράδειγμα τέτοιας κριτικής, στο πλαίσιο της αντιπαράθεσης των εκπροσώπων του δομομοί με εκείνους της συμβολικής διεπίδρασης, βλ. G. Gonos, «“Situation” versus “Frame”: The “Interactionist” and the “Structuralist”. Analyses of Everyday Life», *American Sociological Review*, τόμ. 42, 6, Δεκέμβριος 1977, σ. 854-867.

νικών μεταβολών, που έχουν αποκλειστικά συλλογικό χαρακτήρα.³⁴ Εντούτοις, σε πείσμα της πολιτικής και θεωρητικής υπεροχής των κοινωνικών αρθρώσεων που συγκροτούνται με βάση τους μαζικούς κοινωνικούς προσδιορισμούς των νέων υποκειμένων, υπάρχει και μια τάση που, με βάση κυρίως την προσέγγιση της κοινωνικής ψυχολογίας, επιμένει στη σημασία που έχει ο ατομικός προσανατολισμός του υποκειμένου στη διαμόρφωση της συλλογικής δράσης. Συγκεκριμένα, θεωρείται ότι τα ε.κ.κ. εκφράζουν μια λογική δράσης που ανταποκρίνεται στο αποπροσανατολισμένο, υπό απειλή διάσπασης, υποκείμενο. Πράγματι, αν το ζήτημα της ταυτότητας τίθεται επί τάπητος είναι, όπως ήδη σημειώθηκε, διότι το άτομο αποπροσανατολίζεται ενώπιον του κόσμου που διαφοροποιείται και γίνεται πολύπλοκος και αβέβαιος. Μπροστά στον υπαρκτικό κίνδυνο να διασπαστεί ο εαυτός, που αντιπροσωπεύει για το άτομο η διαστολή του φάσματος των δυναμικών επιλογών του, το άτομο δυσκολεύεται να διατηρήσει τη συνεκτική και ορθολογική³⁵ ταυτότητα του παρελθόντος.

Συνθέτοντας τα στοιχεία της συζήτησης γύρω από το πρόβλημα, η L. Sciolla υποστηρίζει ότι το άτομο, ενώπιον αυτής της κατάστασης, διαλέγει την κατεύθυνση της «πολυπλοκοποίησης» του εαυτού, που μπορεί να συντελεστεί ακολουθώντας δύο διαφορετικούς δρόμους.³⁶ Είτε εμφανίζοντας ένα υποκείμενο (όπως στον Turner) που αυτοοικοδομείται σε συνθήκες ανισορροπίας, δηλαδή ένα υποκείμενο προικισμένο με διάφορα επίπεδα ανακολουθίας (ανάμεσα σε πρόσληψη του εαυτού και έκδηλη συμπεριφορά, ανάμεσα σε πρόσληψη του εαυτού και κοινωνική εικόνα του εαυτού). Είτε

34. Για να γίνει πιο κατανοητό, θα ήταν ίσως χρήσιμο να εφαρμοστεί το σχήμα αυτό στην ανάλυση ενός συγκεκριμένου ε.κ.κ., όπως είναι το νεολαιίστικο κίνημα. Κάτι τέτοιο δε στάθηκε δυνατό να γίνει εδώ αποκλειστικά για λόγους στενότητας χώρου.

35. Θα έπρεπε μάλλον να πούμε «ορθολογικοποιημένη ταυτότητα», με τη σημασία που προσδίδει ο E. Morin στον όρο «ορθολογικοποίηση». Ένα θεμελιώδες στοιχείο της ορθολογικοποίησης είναι η άρνηση της πολυπλοκότητας της πραγματικότητας και η υπαγωγή της σε απλοποιητικές δομές του πνεύματος. Σημειώνει ο Morin: «η ορθολογικοποίηση τείνει πάντα, μπροστά σε δύσκολα συμβιβαζόμενα μεταξύ τους δεδομένα ή και ακόμη αντιφατικά γι' αυτήν, ν' απορρίπτει ως ψεύτικο ή λανθασμένο ένα μέρος των δεδομένων και να επανεγκαθιστά, όσο γρηγορότερα γίνεται, τη μονοδιάστατη συνοχή της αντίληψής της για τον κόσμο» [E. Morin, *Αφήνοντας τον εικοστό αιώνα*, Ροές, Αθήνα 1987, σ. 140].

36. Για τα ζητήματα που αφορούν τις εναλλακτικές κατευθύνσεις της «πολυπλοκοποίησης» βλ. L. Sciolla, «Il concetto di identità in sociologia», ό.π., σ. 125-128.

εμφανίζοντας ένα υποκείμενο «εσωτερικά στρωματοποιημένο», δηλαδή πολλαπλό και μη ενωτικό.

Ο πρώτος δρόμος (της ανακολουθίας) προϋποθέτει την αναζήτηση εξισορρόπησης διαμέσου μιας «πειραματικής δραστηριότητας επιδιορθώσεων», μιας identity-directed δραστηριότητας. Για παράδειγμα, στο πλαίσιο του φεμινιστικού κινήματος ή του νεολαιίστικου κινήματος, η φαινομενική επιλογή μιας αρνητικής ταυτότητας δε σημαίνει την αποδοχή της αντίστοιχης κοινωνικά στιγματισμένης εικόνας, αλλά είναι το αποτέλεσμα μιας σημειολογικής αντιστροφής των όρων. Σύμφωνα με αυτή, το «στίγμα» μεταμορφώνεται σε επιβεβαίωση ταυτότητας, στο πλαίσιο μιας σχέσης ανάμεσα σε συλλογική ταυτότητα και ατομική ταυτότητα, όπου η ομάδα απέναντι στα μέλη της αναπτύσσει μάλλον θεραπευτικές παρά ιδεολογικές ή κανονιστικές λειτουργίες.

Η ομάδα, δηλαδή, ερμηνεύει τις ατομικές απογοητεύσεις ως σύμπτωμα κοινωνικής αδικίας. Το άτομο αναζητεί, διαμέσου της ομάδας, να προσδώσει μια «δομή του εύλογου» στην προσωπική του ταυτότητα. Συνεπώς, αναζητεί τρόπους ώστε η ομάδα να μειώσει για λογαριασμό του τη διαφορά ανάμεσα σε πρόσληψη του εαυτού και κοινωνική εικόνα. Σε παρόμοια διατύπωση της σχέσης ομάδα/άτομο, ο Melucci υποστηρίζει ότι η κινητοποίηση του ατόμου σε μια σύγκρουση είναι η επιβεβαίωση της ταυτότητας που τού αρνείται ο αντίπαλος. Έτσι, η αλληλεγγύη της ομάδας στη διάρκεια της συλλογικής δράσης είναι το εργαλείο που επιτρέπει την αναγνώριση του εαυτού. Επομένως, η αλληλεγγύη της ομάδας γίνεται εγγύηση της ατομικής ταυτότητας.³⁷ Προφανώς αυτή η πολιτισμικο-ψυχολογική σύλληψη της ομαδικής αλληλεγγύης βρίσκεται πολύ μακριά από το πρότυπο ενός τύπου συλλογικής δράσης, που προσανατολίζεται με βάση τον καιροσκοπικό υπολογισμό της σχέσης μέσου/σκοπού.³⁸

Ο δεύτερος δρόμος (της εσωτερικής στρωματοποίησης), σύμφωνα με την ανάλυση της Sciolla, προϋποθέτει ένα υποκείμενο σε θέση να διαχειριστεί τα αντιφατικά διαστήματα του εαυτού του, δια-

37. Πρβλ. A. Melucci, «Identità e azione collettiva», ό.π., σ. 154-145.

38. Πολύ μακριά, π.χ. σε ό,τι αφορά τον M. Olson, τόσο από την γενική θεωρία της απόστασης ανάμεσα σε συλλογική δράση και ατομική δράση όσο και από τη συγκεκριμένη ανάλυση της «ατροφίας» στη δράση που εμφανίζουν οι «λανθάνουσες ομάδες» [βλ. σχετικά M. Olson, *The logic of collective action*, Harvard Univ. Press, Λονδίνο 1971, σ. 9-16, 62-63 και 132-141].

μέσου μιας «προσωρινότητας και μετατρεψιμότητας των επιλογών του». Έτσι, το άτομο που βρίσκεται μπροστά σε αντιφατικούς και μη αφομοιώσιμους ρόλους αναστέλλει την επιλογή. Όχι, βέβαια, με την έννοια ότι δεν κάνει καμιά επιλογή, αλλά με την έννοια ότι επενδύει με όρους προσωρινότητας και αντιστρεψιμότητας οποιαδήποτε επιλογή κάνει. Πολλές συμπεριφορές των νέων και των γυναικών (π.χ., επιλογή προσωρινών εργασιών ή σημασιολογική φόρτιση εναλλακτικών πρακτικών και σχέσεων) θα έπρεπε ίσως να ερμηνευθούν ως εκφράσεις μιας μεταβατικής ταυτότητας αυτού του τύπου.

Είναι χρήσιμο να σημειωθεί εδώ, προς επίρρωση κάποιων υποθέσεων, ότι σε πρόσφατες έρευνες η επιλογή της πολυπλοκοποίησης αποδεικνύεται σημαντική συνιστώσα του νεολαιίστικου κόσμου. Φαίνεται, δηλαδή, ότι οι νέοι επιζητούν να προσδιορίσουν το δικό τους δρόμο μέσω του «πολλαπλασιασμού» των πλαισίων ζωής, και με την προσπάθεια να διατηρήσουν όσο γίνεται πιο ανοιχτό τον ορίζοντα των δυνατοτήτων (οι επιλογές ή αναβάλλονται είτε γίνονται με τρόπο ώστε να μη προδικάζουν τις μελλοντικές δυνατότητες). Αυτό το φαινόμενο καθορίζει το πέρασμα από μια μονοκεντρική διαδικασία ταυτότητας (εργασία, ή οικογένεια, ή θρησκευτικό πιστεύω, ή πολιτική δράση) σε μια πολυκεντρική, όπου αρκετές όψεις μαζί συνδράμουν στον προσδιορισμό της ταυτότητας, δίχως η μια να κυριαρχεί στις άλλες.³⁹ Με αυτό τον τρόπο, η αντιστρεψιμότητα γίνεται προχειρότητα ως πρόγραμμα και όχι ως ανάγκη, γίνεται μια συνεχώς ανανεούμενη αναβολή της επιλογής, με στόχο να αποφευχθούν επιλογές που κινδυνεύουν να γίνουν οριστικές και αμετάκλητες.⁴⁰

39. Πβλ. L. Altieri, *La compagnia all'angolo della strada. Aggregazioni giovanili e politiche culturali in una comunità locale*, Ricerca, Faenza 1987, κυρίως σ. 100-121. Είναι προφανές, με βάση τα παραπάνω, ότι η αντιστρεψιμότητα των επιλογών του ατόμου και ειδικά του νέου «παιζει» στην πρόκληση που το άτομο έχει για τη σχέση της καθημερινής ζωής με το χρόνο ζωής του. Ή για το πώς οι πρακτικές του επιλογές θα μπορούσαν να θέσουν σε κίνδυνο τις μελλοντικές δυνατότητες προσωπικής του ανάπτυξης. Ας σημειωθεί επί του προκειμένου ότι, σύμφωνα με την A. Heller, υπάρχει μια φιλοσοφική έννοια του χρόνου που αφορά την αναντιστρεψιμότητα των γεγονότων και των συμβάντων. Αυτή η αναντιστρεψιμότητα, αν και δεν εμφανίζεται ως έννοια στην καθημερινή σκέψη, είναι οργανικό μέρος της καθημερινής συνείδησης του ανθρώπου, ιδίως μέσα από τις συναισθηματικές του εναλλαγές [πβλ. A. Heller, *Sociologia della vita quotidiana*, Riuniti, Roma 1975, σ. 395].

40. Ο ίδιος ο χώρος της οικογένειας γίνεται το σημείο συνάντησης και συνύπαρξης τριών τύπων υποκειμενικής συμπεριφοράς των μελών της: (α) των συμπεριφο-

6. ΤΑ ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΕΝΩΠΙΟΝ ΤΩΝ ΚΡΑΤΙΚΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ

Ο δεύτερος πόλος που επηρεάζει την «αναζήτηση του εφικτού» είναι οι κρατικές πολιτικές και, ειδικότερα, οι πολιτικές του κοινωνικού κράτους. Το κοινωνικό κράτος, ιδιαίτερα σε στιγμές υψηλής του ανάπτυξης, συνιστά ένα σημαντικό πλαίσιο δράσης των ε.κ.κ. Τα ίδια τα κοινωνικά δικαιώματα, ως προνομιακό πεδίο σύνδεσης του κοινωνικού κράτους με τα νέα κοινωνικά υποκείμενα, αποκτούν συγκεκριμένη υπόσταση μόνον αν εξετασθούν ως παράγωγα δημόσιων πολιτικών του κοινωνικού κράτους, που επιχειρούν αδιάκοπα να συγκεράσουν ανάγκες μεταξύ τους αντιφατικές.

Πράγματι, η πολιτική ορθολογικότητα που χαρακτηρίζει το κοινωνικό κράτος, μπορεί να αναλυθεί με τους όρους μιας διφυούς λογικής που κυβερνά τις πράξεις του, μιας λογικής που προσπαθεί να ισορροπεί τις δημόσιες πολιτικές στο σημείο όπου συναντώνται αφενός, οι ανάγκες νομιμοποίησης και απόσπασης συναίνεσης, αφετέρου οι ανάγκες συσσώρευσης. Στο κοινωνικό κράτος η αρχή της απεριορίστης οικονομικής ανάπτυξης, κληρονομημένη από την παράδοση του φιλελεύθερου καπιταλισμού, συμπληρώνεται από την αρχή της κοινωνικής εξασφάλισης όλο και περισσότε-

ρών ελέγχου, (β) των συμπεριφορών διαπραγματεύσης και (γ) των συμπεριφορών διαχωρισμού και αυτονόμησης από την οικογενειακή ζωή. Πρόκειται για μορφή οικογένειας που σε σχέση με το παρελθόν είναι πιο κεντρομόλος, πιο σχετικοποιημένη, δημοκρατική, διαπραγματευτική. Σε μια κατάσταση στην οποία για τον έφηβο απουσιάζουν οι ισχυρές αναφορές έξω από την οικογένεια, η τελευταία κρίνεται θετικά στα μάτια του. Πολύ περισσότερο που, στο πλαίσιο των «συμπεριφορών διαχωρισμού», συνιστά το προνομιακό πεδίο τόσο για την εφαρμογή της αυτονομίας του εφήβου (οι πρώτες σχέσεις ζευγαριού, η φιλική συντροφιά, το «κάνω διακοπές μόνος μου», το «ντύνομαι όπως θέλω εγώ» κτλ.) όσο και για την εφαρμογή του πειραματισμού, ως ανάγκης εξόδου από τον τυπικό εφηβικό κόσμο (διαθεσιμότητα στο ρίσκο, απώριψη της ανασφάλειας) με το ταξίδι, την επικοινωνία, την παρέα ως αυτοσκοπό, αλλά και με τυπικά «παρεκκλίνοσες» συμπεριφορές (κόντρες με τις μηχανές, χουλιγκανισμός, απουσίες από το σχολείο κτλ.). Έτσι, μακριά από την πολυδιαφημισμένη «επιστροφή στις οικογενειακές αξίες», η σχετική σημασία της οικογένειας για τη συγκρότηση της ταυτότητας του εφήβου έγκειται στο γεγονός ότι, απέναντι στην πολυπλοκότητα του κόσμου προσφέρει χωρίς μεγάλο συναισθηματικό και ηθικό κόστος τη δυνατότητα εφαρμογής πειραματικών και αυτονομιστικών συμπεριφορών του εφήβου [για όλα αυτά βλ. την εξαιρετική μελέτη του L. Altieri, *Tracce di libertà. Gli adolescenti tra autonomia e dipendenza. Nuove modalità di relazioni familiari*, Angeli, Milano 1991, σ. 16-26, 47 κ.ε.]

ρων κοινωνικών ομάδων. Το νέο στοιχείο που φέρνει μαζί του το κοινωνικό κράτος αναπροσδιορίζει ριζικά τα δεδομένα της σχέσης κράτος/κοινωνικά συμφέροντα.

Αυτή η πρωτοφανής άρθρωση πολιτικής εξουσίας και κοινωνίας θα επηρεαστεί βαθύτατα από τη συγκρότηση νέων συλλογικών υποκειμένων, μέσα και έξω από τον κόσμο της εργασίας. Η κριτηριολογική αναθεώρηση που το κοινωνικό κράτος θα επιφέρει στις δημόσιες πολιτικές του, εισάγει τη λογική του εξισωτισμού δίπλα στη λογική της συσσώρευσης. Υπ' αυτούς τους όρους, οι πολιτικές με κοινωνικό περιεχόμενο οφείλουν να λαμβάνουν υπόψη τα δεδομένα της αγοράς, ακριβώς στο μέτρο που η οικονομική παρέμβαση του κράτους λαμβάνει υπόψη τις ανάγκες κοινωνικής εξασφάλισης των ατόμων, άσχετα αν διατηρούν ή όχι μια σχέση με την αγορά εργασίας.

Στο πλαίσιο αυτής της πραγματικότητας, οι κρατικές επιλογές οφείλουν να συναρθρώνουν τις κοινωνικές πολιτικές με τις απαιτήσεις της οικονομίας και τις οικονομικές πολιτικές με τις κοινωνικές ανάγκες. Για παράδειγμα οι πολιτικές πρόνοιας, εξασφαλίζοντας ειδικές μορφές διαβίωσης για συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, έχουν ως στόχο να εγγυηθούν τους βιωματικούς χώρους όπου το άτομο απαλλάσσεται με θεσμικό τρόπο από την υποχρέωση να προσφέρει την εργατική του δύναμη στη διάθεση της αγοράς. Με τον ίδιο τρόπο, οι εκπαιδευτικές πολιτικές έχουν τον χαρακτήρα μιας θεσμικής καθυστέρησης της εισδοχής νέων ατόμων στην αγορά εργασίας, που ελαφρύνει την τελευταία από την πλεονάζουσα εργατική δύναμη.⁴¹

Τα ζητήματα αυτά, όμως, ενδιαφέρουν για την ανάλυση των ε.κ.κ., με την έννοια ότι συνδέονται τόσο με τον προσδιορισμό των γενικών κοινωνικοπολιτισμικών συνθηκών που ευνοούν τη συγκρότηση νέων κοινωνικών υποκειμένων όσο και με τον προσδιορισμό της συγκεκριμένης δράσης των κινήματων. Ή, τουλάχιστον, εκείνων των στοιχείων της δράσης τους που απευθύνονται άμεσα στον κρατικό παράγοντα. Πράγματι, οι κοινωνικές πολιτικές ορίζουν με την κατηγορηματικότητα που ενέχει η κορυφαία έκφραση των επιταγών του συστήματος, δηλαδή η πολιτική απόφαση, τα θεσμικώς αποδεκτά και οικονομικώς ανεκτά κοινωνικά και πολιτι-

41. Για τα ζητήματα αυτά, καθώς και γενικότερα για τη «διττή φύση» των κοινωνικών πολιτικών του κράτους, βλ. C. Offe - G. Lenhardt, *Teoria dello stato e politica sociale*, Feltrinelli, Milano 1979, σ. 41-46.

σμικά όρια διαβίωσης των ατόμων, που απαρτίζουν τις κοινωνικές ομάδες οι οποίες συγκροτούν τα ε.κ.κ. Με αυτή την έννοια, οι κοινωνικές πολιτικές αποτελούν τα μέσα με τα οποία οι κρατικοί μηχανισμοί, στην προσπάθειά τους να συγκεράσουν ανάγκες νομιμοποίησης και ανάγκες συσσώρευσης, καθίστανται σημαντικοί παράγοντες στη διαμόρφωση νέων συλλογικών συμπεριφορών. Θα ήταν όντως δύσκολο να σκεφθούμε τα ε.κ.κ. δίχως τις ποικίλες παρεμβάσεις του κράτους στην παιδεία, στην οικογένεια, στον αστικό χώρο, στον πολιτισμό, στη φύση, στα δικαιώματα κτλ.

Μία από τις βασικές αιτίες της κρίσης του κοινωνικού κράτους έγκειται στο γεγονός ότι, για λόγους νομιμοποίησης των πολιτικών του, αναγκάζεται να παρεμβαίνει με χειραγωγικό τρόπο σε πεδία ζωής (όπως οι διαπροσωπικές σχέσεις, ο ιδιωτικός χώρος του ατόμου), που εμφανίζουν δομικά χαρακτηριστικά αυτόνομης και αμεσολάβητης αναπαραγωγής τους.⁴² Σε αυτή την παρέμβαση μάλιστα, δεν είναι πλέον σε θέση να αξιοποιήσει τις παραδοσιακές αξιακές κατηγορίες, που παλαιότερα στήριζαν την αφοσίωση των πολιτών απέναντί του και που καταρρίφθηκαν ή ατόνησαν στη διάρκεια της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Οι κοινωνικοί χώροι, μέσα στους οποίους αναδύονται συλλογι-

42. Βλ. J. Habermas, *La crisi della razionalità nel capitalismo maturo*, Laterza, Bari 1979, σ. 78-85. Παραμένοντας ανάμεσα στους εκπροσώπους της σχολής της Φραγκφούρτης, ο Marcuse, πριν περισσότερο από τριάντα χρόνια, διαπίστωνε προφητικά ότι στη λογική της μαζικής κοινωνίας τα όρια αυτών των πεδίων ζωής έπρεπε να περισταλούν δραστικά. Λέει σχετικά: «Το έγκλημα είναι μιας κοινωνίας, όπου ο πληθυσμός που αυξάνει χειροτερεύει τον αγώνα για την ύπαρξη [...] Η λαχτάρα ενός μεγαλύτερου «ζωτικού χώρου» δεν εκδηλώνεται μόνο στη διεθνή ελιθετικότητα, αλλά και μέσα στο έθνος. Εδώ η επέκταση εισέβαλλε, με τις αναρίθμητες μορφές ομαδικής εργασίας, κοινωνικής ζωής και διασκέδασης, στον εσωτερικό χώρο της ιδιωτικής σφαίρας και ουσιαστικά εξαφάνισε τη δυνατότητα εκείνης της απομόνωσης στην οποία το άτομο, όταν απομείνει μόνο με τον εαυτό του, μπορεί να σκεφθεί, να αναζητήσει και να βρει. Αυτή η όψη της ιδιωτικής σφαίρας -η μόνη προϋπόθεση που, όταν οι ζωτικές ανάγκες ικανοποιούνται, μπορεί να δώσει νόημα στην ελευθερία και στην ανεξαρτησία της σκέψης-έγινε από πολύ καιρό το πιο πολυέξοδο από τα εμπορεύματα, που μπορεί να επιτρέψει στον εαυτό του μόνο το πάμπλουτο άτομο (το οποίο δεν το χρησιμοποιεί). Από αυτή την άποψη, εξάλλου, η κουλτούρα αποκαλύπτει τις φεουδαρχικές ρίζες της και τα όριά της. Μπορεί να γίνει δημοκρατική μόνο διαμέσου της κατάργησης της μαζικής δημοκρατίας, δηλαδή μόνο αν η κοινωνία κατορθώσει να αποκαταστήσει τις προϋποθέσεις της ιδιωτικής σφαίρας, επιτρέποντάς τες σε όλους και προστατεύοντάς τες για όλους [H. Marcuse, *L'uomo à una dimensione. L'ideologia della società industriale avanzata*, Einaudi, Torino 1967, σ. 253].

κές στάσεις και συμπεριφορές που απηχούν βαθύτερες υποκειμενικές προσδοκίες, επιθυμίες και ανάγκες, είναι τέτοιας σπουδαιότητας για τις δυνατότητες διακυβέρνησης της κοινωνίας, που το κράτος δεν μπορεί να αποφύγει να παρέμβει σε αυτούς. Όμως, η παρέμβαση αυτή δεν μπορεί να γίνει δίχως να καταπατηθούν περιοχές που εμφανίζουν τα χαρακτηριστικά της δημιουργικής συνύπαρξης και της ελεύθερης διεπίδρασης. Αλέναντι στο παράδοξο της εισβολής διοικητικών μεθόδων δράσης, σε περιοχές αυθόρμητης πολιτισμικής συγκρότησης και αναπαραγωγής των διυποκειμενικών σχέσεων,⁴³ θα υψωθούν οι ανάγκες υπεράσπισης αυτής της συνύπαρξης και αυτής της διεπίδρασης. Αυτές οι ανάγκες θα διαμορφώσουν συμπεριφορές ριζοσπαστικοποιημένες, που οδηγούν σε ρήξεις με τα συμβατικά όρια του συστήματος.⁴⁴

Στην προσπάθεια υποκατάστασης των λογικών της συμβίωσης, της παράδοσης, της επιβίωσης, της εργασίας και της ποιότητας από τις λογικές, αντίστοιχα, του ανταγωνισμού, της νομικής πράξης, της συσσώρευσης, του παραγωγισμού και της ποσότητας, το κοινωνικό κράτος δε θα συναντήσει αντιδράσεις από τα παραδοσιακά επαναστατικά τμήματα της εργατικής τάξης. Αυτά θα προτιμήσουν την εγγύηση μιας νεοκορπορατικής διαμεσολάβησης και διευθέτησης των βιομηχανικών σχέσεων.⁴⁵ Θα συναντήσει όμως πε-

43. Τα λόγια του Barcellona συνοψίζουν με απαισιοδοξία τα αποτελέσματα αυτής της εισβολής: «Μας αφαιρέθηκε πλέον ολοκληρωτικά ο έλεγχος του φανταστικού, η επινοητικότητα, η φαντασία, που στάθηκε ιστορικά το έδαφος της συγκρότησης της ατομικότητας της εμπειρίας, ως εμπειρίας άμεσης και ευθείας, ικανότητας συσσώρευσης γνώσεων και απόδοσής τους με λέξεις» [P. Barcellona, *L'individualismo proprietario*, ό.π., σ. 116].

44. Βλ. μεταξύ άλλων A. Touraine, «Les nouveaux conflits sociaux», *Sociologie du travail*, τχ. 1, 1975, σ. 1-17].

45. Ο ρόλος του ανεπτυγμένου νεοκορπορατικού συστήματος διαμεσολάβησης των συγκρούσεων, στο πλαίσιο των αναγκών συσσώρευσης και νομιμοποίησης, έχει συγκεκριμένες επιπτώσεις στις σχέσεις αυτών των παραδοσιακών εργατικών ομάδων και των νέων κοινωνικών υποκειμένων. Ο νεοκορπορατισμός, στο νομιμοποιητικό επίπεδο αφενός, εμφανίζει διαδικασίες λειτουργικής εκπροσώπησης των κυριαρχούμενων τάξεων (άρα και των αποκλεισμένων από τους μηχανισμούς αγοράς κοινωνικών ομάδων) στα θεσμικά κέντρα προσδιορισμού των γενικότερων συνθηκών διαβίωσης του πληθυσμού. Στο πεδίο της συσσώρευσης, αφετέρου, οι κορπορατικοποιημένες ομάδες υποβαθμίζουν τις καθεαυτού πολιτικές πρόνοιες (που απευθύνονται στους «αποκλεισμένους»), περιορίζοντας με τον τρόπο αυτό μια εξαιρετική διασπορά των διαθέσιμων πόρων. Για τα ζητήματα αυτά βλ. αναλυτικότερα Μ. Ψημίτης, *Κορπορατισμός: προβλήματα θεωρίας και μεθοδολογίας*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1994, σ. 83-87.

λώριες κοινωνικές αντιστάσεις από εκείνες τις κοινωνικές ομάδες, οι οποίες, απέναντι στην τεχνοκρατική χειραγώγηση των πολιτισμικών κανόνων συμβίωσης, ανακαλύπτουν ένα βασικό κίνητρο συσπείρωσης των μελών τους και επιβεβαίωσης της συλλογικής ταυτότητας. Δηλαδή, από τις ομάδες των οποίων τα μέλη αποκτούν συνείδηση ότι τα οικονομικά υποκατάστατα και η θεσμοποιημένη πρόνοια δεν είναι σε θέση να εξασφαλίσουν την ομαλή επανεισαγωγή του ατόμου σε πλαίσια αυθόρμητων κοινωνικών και διυποκειμενικών δεσμών.

Με αυτούς τους όρους τίθεται εν αμφιβόλω η επάρκεια μιας δικαιικής διευθέτησης των κοινωνικών χώρων. Η στρατηγική του κοινωνικού κράτους για τα κοινωνικά δικαιώματα αντανakλά αναπόφευκτα την αντίφαση που διατρέχει τις πολιτικές του ανάμεσα σε λογικές συσσώρευσης και λογικές νομιμοποίησης, ή ανάμεσα σε λογικές οικονομικής ανάπτυξης και λογικές κοινωνικής δικαιοσύνης. Η στρατηγική των κοινωνικών δικαιωμάτων συνιστά τις επανορθωτικά προσανατολισμένες πρωτοβουλίες του κράτους, απέναντι στις «βλάβες» που προκαλεί η οικονομική ανάπτυξη. Αυτή η στρατηγική, όμως, δεν μπορεί να αντιμετωπίσει στη βάση τους τα προβλήματα που ρυθμίζει με το δίκαιο και την υλική «αποζημίωση», στο μέτρο που δεν αγγίζει τις υλικές συνθήκες που προσδιορίζουν τη διαμόρφωση των νέων προσδοκιών. Σύμφωνα με τη διατύπωση του Barcellona, «δεν είναι δυνατόν να αντισταθμιστεί με μια πολιτική των δικαιωμάτων η έλλειψη ή η ανεπάρκεια μιας μεταρρύθμισης της πόλης και της εργασιακής διαδικασίας κτλ.»⁴⁶ Μπορεί, όμως, να αποτελέσει το πεδίο όπου υλοποιείται ένας έντονος ανταγωνισμός, μια σχέση δύναμης ανάμεσα στα κυρίαρχα συμφέροντα και στα συλλογικά κινήματα.

Σε αυτή την περίπτωση, εντούτοις, ο ενδιάμεσος χώρος των κοινωνικών δικαιωμάτων που συνδέει τις πολιτικές του κράτους με τη δράση των ε.κ.κ. συνιστά κατ' ουσίαν ένα πεδίο αντιφατικής δράσης, όχι μόνο του κράτους αλλά και των ίδιων των ε.κ.κ. Με την έννοια ότι, στην πάλη τους για τα κοινωνικά δικαιώματα τα νέα κοινωνικά υποκειμένα εσωτερικεύουν τη λογική εξάρτησης και ενσωμάτωσης που προωθεί το κράτος. Δηλαδή στην ουσία τείνουν να γίνουν οργανικό κομμάτι μιας κοινωνίας, η οποία εμπιστεύεται πλέον τα πάντα στο δίκαιο και ειδικότερα, ό,τι δεν κατορθώνει να

46. P. Barcellona, *Il ritorno del legame possibile*, ό.π., σ. 111.

πραγματοποιήσει, στο πεδίο της μεταρρύθμισης των υλικών συνθηκών της.

Τα κοινωνικά δικαιώματα που θεσπίζονται στο κοινωνικό κράτος αποκαλύπτουν (ή, ειρωνικά, υποκρύπτουν) όχι μόνο την εγγενή λογική αντίφαση και τη διπλή υπόσταση των πολιτικών του, αλλά και την αντίφαση που χαρακτηρίζει τη διαδικασία συγκρότησης της συλλογικής ταυτότητας των νέων συλλογικών υποκειμένων. Πράγματι, αν θεωρήσουμε ότι οι ανάγκες που θεμελιώνουν την ταυτότητα των κινημάτων προσδιορίζονται με βάση το δίπολο φύση και κοινωνία, θα μπορούσαμε, κατ' αρχάς, να διαχωρίσουμε τα συλλογικά κινήματα που κινητοποιούνται με βάση τον αυθορμητισμό των αναγκών (οικολογικό, φεμινιστικό, νεολαϊστικό), από τα κινήματα που κινητοποιούνται με βάση έναν κοινωνικό και σχεσιακό προσδιορισμό των αναγκών (κινήματα για την υγεία και την ψυχιατρική μεταρρύθμιση, την κατανάλωση, τους θεσμούς απομόνωσης, τις εθνικές και γλωσσικές διακρίσεις κ.ά.). Κατά δεύτερο λόγο όμως, θα διαπιστώσουμε ότι μια πιθανή σύνδεση του κάθε ε.κ.κ. αποκλειστικά με έναν από τους δύο πόλους προσδιορισμού των αναγκών, υποτιμά τη σύνθετη φύση και ταυτότητα αυτών των κινημάτων.

Στην πραγματικότητα, στο πλαίσιο συλλογικής δράσης υπάρχει ένα σύστημα πολιτισμικών αναπαραστάσεων, που διαπερνά ολόκληρη την κοινωνία και το οποίο οι διαφορετικές ομάδες ιδιοποιούνται με αντιφατικό τρόπο.⁴⁷ Έτσι, η καθαρή επίκληση στη φύση μπορεί να μετατραπεί σε εργαλείο ενσωμάτωσης και αγοραίας αξιοποίησης, ενώ η επίκληση στην κοινωνικότητα και σχεσιακότητα των αναγκών μπορεί να υπερβεί τη δυναμική της ενσωμάτωσης των διεκδικήσεων στο κυρίαρχο σύστημα σχέσεων συνδιαλλαγής και, να οδηγήσει σε κινητοποιήσεις που αντιμάχονται την περιθωριοποίηση, την απομόνωση κ.ο.κ.

Στο πλαίσιο αυτής της εκτίμησης, η ρίζα της αμφισημίας του κοινωνικού δραν βρίσκεται στο γεγονός ότι, οι ανάγκες που θεμελιώνουν τη συλλογική ταυτότητα είναι το σύνθετο σημείο αναφοράς τόσο της φυσικής όσο και της κοινωνικής εξάρτησης. Είναι, δηλαδή, αδύνατη μια μορφή καθαρής δράσης, μια συμπεριφορικά μονοσήμαντη σύνδεση των συλλογικών υποκειμένων με το σύστημα πολιτισμικών αναπαραστάσεων και αναγκών. Υπό την έννοια

47. Βλ. σχετικά A. Melucci, «Identità e azione collettiva», ό.π., σ. 155.

αυτή, τα κινήματα που επικεντρώνουν τη δράση τους στην αυθορμητικότητα, καθαρότητα και αμεσότητα των φυσικών αναγκών, αντιτίθενται στο «κοινωνικό» και στην τάση του να προσαρμόζει τις διαφορές των ανθρώπων στη συστημική κανονικότητα, να ομολογοποιεί τις εσωτερικές διαφορές στην κοινωνία, με τα κριτήρια μιας ορθολογικής και ομοιογενούς λογικής για την ταυτότητα⁴⁸ που διέπει το κράτος. Την ίδια στιγμή, ωστόσο, η φύση γίνεται το ιδεολογικό φάντασμα που τροφοδοτεί την αυταπάτη της «αποχώρησης» από τις κοινωνικές σχέσεις, ένα προκοινωνικό πεδίο συγκρότησης της ταυτότητας. Ειδικά στις περιθωριακές αντικουλούρες, που αρνούνται πεισματικά τα προβλήματα που συνδέονται με κάθε μορφή κοινωνικότητας και σχεσιακότητας των αναγκών, δηλαδή την έλλειψη πόρων, την ανάγκη αποτελεσματικότητας, τα προβλήματα του καταμερισμού εργασίας κτλ.

Ανάλογη αμφισημία εμφανίζουν και τα κινήματα που επικεντρώνουν τη δράση τους στην κοινωνικότητα/σχεσιακότητα των αναγκών. Ενώ δηλαδή αυτό το πρότυπο δράσης είναι το ιδεολογικό εργαλείο για την ενίσχυση του κοινωνικού ελέγχου, ταυτόχρονα προβάλλει μέσα από τη δράση αυτών των κινήματων μια συλλογική έκφραση των αναγκών, που η εξατομικευμένη δομή της μαζικής κοινωνίας τείνει να αρνείται.⁴⁹ Υπογραμμίζει την πολιτικότητα

48. Η αντίσταση στην ομολογοποίηση που εκκινεί από τις «αυθόρμητες ανάγκες», συνδέεται οπωσδήποτε και με την απόρριψη της εργασίας, όχι ως εργαλείου επιβίωσης αλλά ως μέσου ικανοποίησης, που επιλέγουν τα κοινωνικά υποκείμενα. Φυσικά, η απόρριψη αυτή δεν είναι σύγχρονη επινόηση. Χαρακτηριστικά η Α. Heller, επικαλούμενη τον Kierkegaard, υποστηρίζει ότι η αίσθηση της ανίας δεν προέρχεται μόνο από την ανεργία αλλά και από τη μονοτονία μιας πυρετώδους καθημερινής δραστηριότητας. Με αυτή την έννοια, το αντίδοτο κατά της ανίας δεν είναι η «καθαρή» και απλή δραστηριότητα, αλλά οι δραστηριότητες που έχουν νόημα, που επιτρέπουν το Ήεδίπλωμα των ανθρώπινων ικανοτήτων. Μεταξύ αυτών των δραστηριοτήτων η Heller συγκαταλέγει ως πολύ σημαντικές τις έντονες διαπροσωπικές σχέσεις που βασίζονται στην ισότητα [βλ. σχετικά Α. Heller, *ό.π.*, σ. 398-399].

49. Ο Κ. Τσουκαλάς υποστηρίζει ότι η σύλληψη και η θέσπιση της κοινωνίας υπό το κοινωνικό κράτος αντανακλά αμετάβλητα την ατομοκεντρική λογική του φιλελεύθερου κράτους δικαίου. Δηλαδή το γεγονός: (α) ότι η κοινωνική μονάδα που αποτελεί το μέτρο σύγκρισης και αναφοράς των κοινωνικών διαφοροποιήσεων είναι το άτομο· (β) ότι «η εμφάνιση νέων μορφών κοινωνικών αξιώσεων προς το Όλο δε συνοδεύεται από την αναβίωση νέων μορφών κοινωνικών καθηκόντων του ατόμου προς τους άλλους» [Κ. Τσουκαλάς, *Είδωλα πολιτισμού. Ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα στη σύγχρονη πολιτεία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991, σ. 388-389]. Υπό το πρίσμα αυτό, τα ε.κ.κ. θα έπρεπε να θεωρηθούν ως θέσπιση «μιας κοινωνίας μέσα στην κοινωνία», με την έννοια ότι επιτυγχάνουν την άτυπη όσο και ισχυρή κανονι-

των αναγκών, και την αντίσταση στη γραφειοκρατική και διοικητική υποβάθμιση και στον κερματισμό των αναγκών που επιβάλλει το σύστημα υπηρεσιών.⁵⁰

Ο διττός προσδιορισμός των αναγκών που θεμελιώνουν την ταυτότητα των νέων υποκειμένων, γίνεται η βάση της αντιφατικής φύσης των ε.κ.κ. Τάσεις «επιστροφής» στο παρελθόν και τάσεις «δραπέτευσης» στο μέλλον, κινήσεις διαμαρτυρίας και κινήσεις θετικών προτάσεων, συνθήματα περιχαράκωσης και συνθήματα συνδιαλλαγής, παραγωγή αξιών χρήσης και παραγωγή ανταλλακτικών αξιών, δραστηριότητες προσανατολισμένες στην αμεσολάβη υποκειμενικότητα και δραστηριότητες προσανατολισμένες στην κρατικά μεσολαβημένη αμοιβή,⁵¹ «αμυντικά» και «επιθετικά» κινήματα,⁵² όλα αυτά είναι μερικά από τα αντιθετικά ζεύγη που σημασιοδοτεί η αντιφατική φύση τόσο του συστήματος πολλών πολιτισμικών αναπαραστάσεων, που διατρέχει την κοινωνία και που το κοινωνικό κράτος προσπαθεί να χειραγωγήσει, όσο και των συλλογικών ταυτοτήτων που θεμελιώνουν τα ε.κ.κ.

Συμπερασματικά, λοιπόν, τα κοινωνικά δικαιώματα συνιστούν, από τη μια πλευρά, το πεδίο όπου υλοποιείται η σχέση δύναμης ανάμεσα στα συμφέροντα των κυρίαρχων τάξεων και ομάδων στην κοινωνία και στα συλλογικά κινήματα, που εκπροσωπούν συμφέροντα εκτός της αγοράς. Από την άλλη, συνιστούν ένα πεδίο όπου δοκιμάζεται η συνοχή των πολιτικών του κράτους, αλλά και η συνέπεια των δράσεων των συλλογικών κινήματων. Αυτό το γεγονός καθιστά ακόμη πιο σύνθετη τη δράση των κινήματων και υπονομεύει το δυναμικό ρήξης που περιέχουν, με την έννοια ότι στο πεδίο των κοινωνικών δικαιωμάτων ωθούνται σε μορφές δράσης που,

στική ρύθμιση των συμπεριφορών των μελών τους, με τρόπο ώστε η μεταξύ τους αλληλεγγύη, αυτή καθαυτή, να γίνεται θεμελιώδης συνιστώσα της ατομικής ταυτότητας. Άρα, υλοποιούν μια μορφή ενσωμάτωσης του ατόμου στην ομάδα, που ποιοτικά ξεπερνά κατά πολύ τη μορφή της σχέσης ανάμεσα στο άτομο και στη συλλογικότητα υπό το κοινωνικό κράτος.

50. Για τα ζητήματα αυτά βλ. Α. Melucci, ό.π., σ. 156-158.

51. Βλ. χαρακτηριστικά την κριτική που ασκεί ο Α. Gorz στις καπιταλιστικά προσανατολισμένες δραστηριότητες του φεμινιστικού κινήματος [Α. Gorz, *Αντίο προλεταριάτο*, Νέα Σκέψη, Αθήνα 1986, σ. 63 και 121].

52. Είναι αλήθεια, ότι συχνά υποτιμάται η σύνθετη, αντιφατική, φύση των κινήματων και τονίζεται μονοσήμαντα μία από τις δύο ταυτοποιητικές όψεις τους («αμυντικά» ή «επιθετικά» κινήματα) [βλ. για παράδειγμα, Π. Γκλως, *Μανιφέστο για μια νέα ευρωπαϊκή αριστερά*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1986, σ. 72].

αφενός ενισχύουν τη θέση τους στο πλαίσιο του έντονου κοινωνικού ανταγωνισμού, που συντηρούν με τα συμφέροντα που αναγνωρίζονται στη συσσώρευση, αφετέρου, δρώντας με αυτό τον τρόπο, οδηγούνται όλο και περισσότερο σε μορφές «συμμετοχής» και «συνδιαχείρισης» που προϋποθέτουν τη μεσολάβηση, άρα μπορούν να οδηγήσουν στην αφομοίωση της άρνησης της ομολογοποίησης.

ΟΥΤΟΠΙΑ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ:
ΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ
ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

1. ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΤΑΞΕΙΣ

Πριν από την εποχή του ιδεολογήματος του «politically correct», κυκλοφορούσε ως αστείο το πρότυπο της άκρως απωθητικής γυναίκας για το μέσο συντηρητικό αμερικανό άντρα: black lesbian feminist (μαύρη λεσβία φεμινίστρια). Αυτό που προϋποθέτει φυσικά το σατιρικό στοιχείο στην προκειμένη περίπτωση, είναι η παραδοχή ότι ο μέσος συντηρητικός Αμερικανός είναι: λευκός (και ρατσιστής), ετεροφυλόφιλος (και εναντίον της ομοφυλοφιλίας) και φαλλοκράτης. Έτσι, ο αμερικανικός συντηρητισμός ορίζεται σε αντιδιαστολή με τρία από τα κυριότερα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα: το κίνημα εναντίον των φυλετικών διακρίσεων, το κίνημα των ομοφυλοφίλων και το γυναικείο κίνημα.

Μα, θα έλεγε κανείς, ο αμερικανικός συντηρητισμός χαρακτηρίζεται πρώτα απ' όλα από την υποστήριξη του καπιταλισμού ή όχι; Επομένως, το αρνητικό σεξουαλικό πρότυπο του συντηρητικού Αμερικανού θα έπρεπε κανονικά να είναι το εξής: black lesbian feminist socialist (μαύρη λεσβία φεμινίστρια σοσιαλίστρια). Ακόμη και αν δεχτούμε ότι αυτό το τέταρτο (ο σοσιαλισμός) είναι σπανιότερο είδος στην Αμερική απ' ό,τι τα τρία προαναφερθέντα κοινωνικά κινήματα, το ζήτημα χρήζει μείζονος προσοχής.

Ας αναφερθούμε πρώτα απ' όλα στις κοινωνικές διαφοροποιήσεις ή αντιπαραθέσεις που υπονοούν και τα τέσσερα παραπάνω ιδεολογικά δίπολα. Όσον αφορά τα τρία πρώτα, πρόκειται για κοινωνικά (και ιδεολογικά) κινήματα που ορίζονται με βάση τρία αντιθετικά ζεύγη θεμελιωδών ανθρωπίνων ιδιοτήτων, που αφορούν

* Ο Κύρκος Δοξιάδης είναι Επίκουρος καθηγητής Κοινωνικής Θεωρίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

τη γεωγραφική καταγωγή, τη σεξουαλική επιθυμία και το φύλο αντιστοιχία: ενδοευρωπαϊκή/εξωευρωπαϊκή καταγωγή, ετεροφυλοφιλική/ομοφυλοφιλική επιθυμία, αρσενικό/θηλυκό φύλο. Και στις τρεις περιπτώσεις, πρόκειται για ιδιότητες που είναι λίγο-πολύ μη αντιστρέψιμες. Η γεωγραφική καταγωγή και το φύλο έχουν καθοριστεί πριν από τη γέννηση του ατόμου, η δε σεξουαλική επιθυμία κατά κανόνα –αν και όχι πάντα– διαμορφώνεται οριστικά πριν από την ενηλικίωση. (Όχι ότι δεν υπάρχουν ενδιάμεσες περιπτώσεις: μιγάδες, αμφιφυλόφιλοι, ερμαφρόδιτοι, αλλά ας τις αφήσουμε εδώ κατά μέρος).

Από την άλλη, κάτι που επίσης χαρακτηρίζει αυτά τα τρία δίπολα ιδιοτήτων είναι ότι δεν ορίζουν από μόνα τους σχέσεις εξουσίας ή αντιπαράθεσης. Δεν υπάρχει, δηλαδή, κανένας εγγενής λόγος που να ορίζει ότι οι ενδοευρωπαϊκής καταγωγής, οι ετεροφυλόφιλοι και οι άντρες βρίσκονται σε προνομιακή θέση, εν σχέση προς τους εξωευρωπαϊκής καταγωγής, τους ομοφυλόφιλους και τις γυναίκες, και ότι επομένως υπάρχει, τουλάχιστον δυνάμει, και σχέση ανταγωνισμού μεταξύ των μεν και των δε.

Δεν υπάρχει εγγενής λόγος, σύμφωνα με τη νεωτερική ιδεολογία, που στηρίζεται στην πεποίθηση ότι όλοι οι άνθρωποι είναι ίσοι. Διότι, σύμφωνα με τις προ-νεωτερικές ιδεολογίες του γεωγραφικού ρατσισμού, του σεξουαλικού ρατσισμού και της πατριαρχίας, βεβαίως υπάρχουν σχέσεις εξουσίας, δεδομένου ότι οι «λευκοί», οι ετεροφυλόφιλοι και οι άντρες είναι φύσει ανώτεροι από τους «αλλόφυλους», τους ομοφυλόφιλους και τις γυναίκες. Η φυσική ανωτερότητα, όμως, είναι και αυτό που αφαιρεί από τις εν λόγω σχέσεις εξουσίας και το στοιχείο της αντιπαράθεσης: Σύμφωνα με αυτές τις ιδεολογίες, δε θα έπρεπε να υπάρχει ανταγωνιστική σχέση μεταξύ εξουσιαστών και εξουσιαζομένων, εφόσον πρόκειται για σχέσεις εξουσίας δεδομένες εκ φύσεως. Πρόκειται, δηλαδή, για μια κλασική, δηλαδή προ-νεωτερική, ταξινόμική κοινωνική λογική, που χωρίζει τους ανθρώπους σε ανώτερες και κατώτερες τάξεις, ανάλογα με τη γεωγραφική τους προέλευση, το είδος της σεξουαλικής τους επιθυμίας και το βιολογικό τους φύλο.¹

1. Για την κλασική ταξινόμια εν γένει, βλ. Michel Foucault, *Les mots et les choses: Une archéologie des sciences humaines*, Gallimard, Παρίσι 1966, ιδίως σ. 17-225. Για την εφαρμογή της κλασικής ταξινόμιας στο ανθρώπινο είδος, βλ. Pierre Serna, «Le noble», στο Michel Vovelle (επιμ.), *L'homme des Lumières*, Éditions du Seuil, Παρίσι 1996, ιδίως σ. 79-86. Για τις προ-νεωτερικές αντιλήψεις για την ομοφυλοφιλία,

Μιλήσαμε λοιπόν για τάξεις· για *κοινωνικές τάξεις*, εφόσον αναφερόμαστε σε ανθρώπους, δηλαδή στην ανθρώπινη κοινωνία. Κατά τρόπο αποκαλυπτικότητα ειρωνικό, αντιλαμβανόμαστε ότι χρησιμοποιούμε τον όρο «κοινωνικές τάξεις», προκειμένου να αναφερθούμε στα τρία πρώτα ιδεολογικά δίπολα, στα δίπολα που ορίζουν τα λεγόμενα «νέα κοινωνικά κινήματα», ενώ αυτός χρησιμοποιείται κατά κανόνα για να ορίσει το τέταρτο, το δίπολο *καπιταλισμός/σοσιαλισμός*: ήτοι, την αντίθεση *καπιταλιστές/εργαζόμενοι*.

Είναι βέβαια αλήθεια, ότι η μαρξιστική έννοια των κοινωνικών τάξεων είναι κάτι που ξεπερνά την κλασική ταξινόμια. Πιστεύω ότι το στοιχείο που της προσδίδει τη νεωτερική, δηλαδή *μετα-ταξινόμική*, διάσταση είναι το στοιχείο ακριβώς της *εγγενούς αντίθεσης*, της *αναπόφευκτης αντιπαράθεσης*. Οι τάξεις στη μαρξιστική θεωρία δεν ορίζονται με βάση κάποια ιδιότητα την οποία, κατά τρόπο μη αντιστρέψιμο, δηλαδή τρόπον τινά *φύσει*, κατέχουν ή δεν κατέχουν τα άτομα, αλλά βάσει της *θέσης* των ατόμων στο σύστημα παραγωγής και κυκλοφορίας υλικών αγαθών και υπηρεσιών, δηλαδή στην οικονομία. Η οποία, βέβαια, θέση ορίζεται κυρίως με βάση την κατοχή ή μη-κατοχή, όχι κάποιας φυσικής ή, πάντως, μη αντιστρέψιμης ιδιότητας, αλλά των μέσων παραγωγής. Πράγμα το οποίο, στο βαθμό που δεν είναι αντιστρέψιμο, είναι και αυτό που *αναπόφευκτα* δημιουργεί την αντιπαράθεση· εξ ου και η αναγκαιότητα της πάλης των τάξεων.

Υποστηρίζω τώρα εδώ² ότι, όσον αφορά την αντίθεση *καπιταλιστές/εργαζόμενοι* και την κατάργησή της, δεν πρόκειται τόσο για αναγκαιότητα, όσο για *ηθικό, δηλαδή ιδεολογικό, καθήκον*. Οι ταξικές *σχέσεις*, και κατά συνέπεια η πάλη των τάξεων, πέρα από τις προϋπάρχουσες και εν μέρει μη αντιστρέψιμες εκείνες συνθήκες, που είναι υπεύθυνες για την αρχική διαμόρφωση και αναπαραγω-

βλ. Lawrence Stone, *The Family, Sex and Marriage in England 1500-1800*, Penguin Books, Harmondsworth 1979, ιδίως σ. 309 και 337. Τέλος, όσον αφορά το γυναικείο ζήτημα, είναι ενδεικτικό ότι ο πρώτος φιλελεύθερος στοχαστής που αληθινά προέξέτεινε την οικουμενικότητα των φιλελευθέρων ιδεωδών και στις γυναίκες ήταν ο John Stuart Mill· βλ. John Stuart Mill, *The Subjection of Women*, MIT Press, Cambridge, Massachusetts, και Λονδίνο 1970 (πρώτη έκδοση: 1869), καθώς και Susan Moller Okin, *Women in Western Political Thought*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1979, ιδίως σ. 195-230.

2. Και φυσικά δεν είμαι ο μόνος, ούτε ο πρώτος. Βλ. ιδίως George Lichtheim, *Marxism: An Historical and Critical Study*, Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο 1967, σ. 259-324.

γή των τάξεων, είναι σχέσεις εξουσίας. Και ως σχέσεις εξουσίας, πέρα από την ουσιαστικότητα και προφανέστατα υλική τους ύπαρξη, διέπονται και από ένα βαθύτατα υποκειμενικό στοιχείο: το οποίο είναι, πρώτα απ' όλα, το στοιχείο της *αμφισβήτησής τους ή μη*. Ίσως η μεγαλύτερη συνεισφορά του θεωρητικού μαρξισμού (τουλάχιστον ενός μέρους του) στον αποπροσανατολισμό της προοδευτικής και κριτικής σκέψης, είναι η πεποίθηση ότι ο σοσιαλισμός θα έρθει ως αναγκαία συνέπεια της αντίφασης μεταξύ δυνάμεων και σχέσεων παραγωγής. Αν αγνοήσουμε την υποκειμενική διάσταση, το internet απέχει από το σοσιαλισμό όσο και η ατμομηχανή. Αν κάποτε έρθει ο σοσιαλισμός, αυτό αποκλείεται να συμβεί μόνο και μόνο επειδή θα το θελήσει το αόρατο χέρι της τεχνολογικής εξέλιξης.

Όχι βέβαια ότι δε συνδέεται το όραμα της απελευθέρωσης του ανθρώπου από τα κοινωνικά του δεσμά με τον στόχο της δημιουργικής καθυπόταξης της φύσης. Αυτή όμως η σύνδεση υπάρχει ήδη στην ιδεολογία του φιλελευθερισμού. Η σημασία του μαρξισμού συνίσταται στο ότι κατέδειξε το πώς ο καπιταλισμός *δεν επαρκεί* ως προς τη δυνατότητα πραγματοποίησης αυτού του οράματος.

Μ' άλλα λόγια, σχηματοποιώντας –αλλά σε αυτή την περίπτωση η σχηματοποίηση είναι εντελώς απαραίτητη– φιλελεύθεροι και σοσιαλιστές συμφωνούν *πως δε θα έπρεπε* να υπάρχουν κοινωνικές τάξεις. Η διαφορά συνίσταται στο ότι, ενώ οι δεύτεροι καταγγέλλουν ότι υπάρχουν, οι πρώτοι αρνούνται την ύπαρξή τους στον καπιταλισμό. (Και εδώ, ίσως, έγκειται η αιτία της παράλειψης του διπλού καπιταλισμός/σοσιαλισμός στο προαναφερθέν «αστείο»). Οι φιλελεύθεροι αρχούνται στο να επισημαίνουν ότι στο νεωτερικό κράτος δικαίου παρέχεται ισότητα δικαιωμάτων (και ευκαιριών), και επομένως όλοι οι άνθρωποι, ανεξαρτήτως εισοδήματος, είναι –τουλάχιστον δυνάμει– ίσοι και δεν τίθεται ζήτημα ταξινομικής κατηγοριοποίησης τους. Οι σοσιαλιστές (οι μαρξιστές) επιμένουν ότι μπορεί στη νεωτερικότητα να υπάρχει τυπική ισότητα (ισονομία), στην πράξη όμως αυτό που ισχύει είναι ότι εξακολουθούν να υπάρχουν κοινωνικές δομές, όπως οι σχέσεις οικονομικής εκμετάλλευσης που ορίζουν τη σχέση κεφαλαίου/εργασίας, αλλά και ο θεσμός της οικογένειας, το εκπαιδευτικό σύστημα, και το κράτος ως μηχανισμός καταστολής, οι οποίες, εξασφαλίζοντας την περιφρούρηση αλλά και τη διαιώνιση από γενεάς εις γενεάν τόσο της ατομικής ιδιοκτησίας όσο και των συναφών κοινωνικών

προνομίων, επαναφέρουν και επανεγκαθιδρύουν την (προ-νεωτε-ρική) ταξινομική λογική στη σφαίρα της κοινωνικής πραγματικό-τητας από την πίσω πόρτα, και τελικά οδηγούν σε μη αντιστρέψι-μες καταστάσεις ταξικής κυριαρχίας.

Αν είναι κάτι που ενοχλεί τους φιλελεύθερους υπέρμαχους του καπιταλισμού στον όρο «κοινωνικές τάξεις», αυτό δε συνίσταται μόνο στην απειλή της πάλης των τάξεων, αλλά και στο ότι αυτός ο όρος υπενθυμίζει ότι όσον αφορά την ιδεολογία, όσον αφορά δη-λαδή την κοινωνική λογική και την ηθική, ο καπιταλισμός τελικά είναι ένα προ-νεωτερικό σύστημα εξουσίας.

Ας προσέξουμε τώρα το εξής φαινομενικό παράδοξο: Τα κοινω-νικά κινήματα, όπως ο αντι-ρατσισμός, το κίνημα για τα δικαιώ-ματα των ομοφυλοφίλων και ο φεμινισμός, αν και είναι κινήματα που εναντιώνονται σε καταφανώς προ-νεωτερικές, δηλαδή κλασι-κά ταξινομικές, κοινωνικές λογικές, εμφανίστηκαν στο προσκήνιο των κοινωνικών και ιδεολογικών αγώνων πολύ αργότερα από το εργατικό-σοσιαλιστικό κίνημα. Καλώς εχόντων των πραγμάτων δηλαδή, αν η ιστορία ήταν ευθύγραμμη (ή «ελικοειδής» ή πάντως συμμετρικά αναπτυσσόμενη ή εξελισσόμενη καθ' οιοδήποτε γεωμε-τρικό ή τοπολογικό σχήμα), θά 'πρεπε πρώτα να είχαν τακτοποιη-θεί οι λογαριασμοί με τις πασιφανώς προ-νεωτερικές κοινωνικές δομές και ιδεολογίες, και κατόπιν η νεωτερικότητα να συνειδητο-ποιούσε ότι τελικά ούτε ο καπιταλισμός ανταποκρίνεται στις ιδεο-λογικές της προσδοκίες και επαγγελίες. Το ότι αυτό δε συνέβη, δε θά 'πρεπε βέβαια να αποδοθεί ούτε σε κάποια «πονηριά της Ιστο-ρίας», ούτε σε κάποιο συγκυριακό ατύχημα που οδήγησε την εν λό-γω (πονηρή αλλά και σοβαρή) κυρία να παρεκτραπεί από την προ-διαγεγραμμένη της πορεία. Μάλλον έχει να κάνει με την ιδιαιτερό-τητα της ιδεολογικής εξουσίας, η οποία, εξ ορισμού, ασκείται πρώ-τα απ' όλα στη σφαίρα της υποκειμενικότητας.

Στην περίπτωση του καπιταλισμού, ένα είναι βέβαιο, ότι αυτός αναπτύχθηκε παράλληλα με την ιδεολογία περί οικουμενικής ισό-τητας και ελευθερίας. Το γεγονός αυτό, όμως, που συνετέλεσε στην απελευθέρωσή του από τις –ασφυκτικές γι' αυτόν– προ-νεωτερι-κές καταστάσεις κυριαρχίας, που δε σχετίζονταν, βέβαια, μόνο με τη φεουδαρχία, αλλά και (κυρίως) με το απολυταρχικό έθνος-κρά-τος, ήταν και αυτό που του δημιούργησε κατόπιν εμπόδια στην α-νενόχλητη επικράτησή του, ιδίως στη σφαίρα της ιδεολογίας. Ένα σύστημα, που υποτίθεται ότι στηρίζεται στην (τυπική, έστω) ισότη-

τα και στην ελευθερία, δύσκολα γίνεται αποδεκτό, όταν είναι πασιφανές ότι αυτό τελικά δεν ισχύει. Ήταν, επομένως, εντελώς αναμενόμενο οι πρώτες σοσιαλιστικές και κομμουνιστικές ιδέες να αναπτυχθούν τις πρώτες δεκαετίες μετά την επικράτηση του (βιομηχανικού) καπιταλισμού.³

Οι φυλετικές διακρίσεις, οι διακρίσεις εις βάρος της ομοφυλοφιλίας και η πατριαρχία είναι ιδεολογικές δομές, αλλά και συστήματα εξουσίας που δε χρειάστηκε να κάνουν το λάθος να στηριχθούν σε νεωτερικά αιτήματα περί ισότητας και ελευθερίας. Είναι και τα τρία συνεπέστατα στην κλασική, ταξινομική κοινωνική τους λογική. Επομένως, ήταν επίσης αναμενόμενο ότι η ιδεολογική τους μακροβιότητα θα ήταν πολύ περισσότερο εξασφαλισμένη από αυτήν του καπιταλισμού.

Υπονοώ εδώ μια μεθοδολογική αρχή: Οι ιδεολογίες, και κατ'επέκτασιν τα κοινωνικο-πολιτικά φαινόμενα –ή συστήματα εξουσίας– που μελετώνται παράλληλα με αυτές, έχουν τους δικούς τους χρόνους η καθεμιά και τους δικούς τους ρυθμούς ανάπτυξης, μετεξέλιξης ή αποδιάθρωσης. Το ότι ο σοσιαλισμός είχε κάνει την εμφάνισή του από τις αρχές του 19ου αιώνα και είχε επικρατήσει –όπως είχε επικρατήσει– σ' ένα τεράστιο τμήμα της γης από τα μέσα του 20ού, ενώ ο αντιρατσισμός, το κίνημα των ομοφυλοφίλων και ο φεμινισμός μόνο κατά τη δεκαετία του 1960 κατάφεραν να προσλάβουν το χαρακτήρα πραγματικά μαζικών κινήματων, δεν οφείλεται στο ότι οι συγκρούσεις στο οικονομικό πεδίο ήταν αναμενόμενο να εμφανιστούν και να συνειδητοποιηθούν νωρίτερα, καθότι πιο επείγουσας ή πιο καθοριστικής σημασίας, αλλά στο ότι, για τους λόγους που ήδη παρέθεσα, η εσωτερική συνοχή των ιδεολογιών στις οποίες αντιπαρατίθενται τα λεγόμενα «νέα κοινωνικά κινήματα» ήταν πολύ πιο αρραγής από αυτήν της ιδεολογίας του καπιταλισμού.

Για να προλάβω μια πιθανή ένσταση, θα ήθελα να τονίσω ότι εδώ δε συγκρίνω το οικονομικό με το ιδεολογικό «επίπεδο» δίνοντας προτεραιότητα στο δεύτερο, αλλά ιδεολογίες μεταξύ τους: την ιδεολογία του καπιταλισμού με τις υπόλοιπες. Αλλιώς, όσον αφορά τις υλικές συνιστώσες των αντίστοιχων συστημάτων εξουσίας, δε βλέπω γιατί είναι λιγότερο υλικές, και κατά συνέπεια λι-

3. Βλ. ιδίως E.J. Hobsbawm, *The Age of Revolution: Europe 1789-1848*, Cardinal, Λονδίνο 1973, σ. 285-306.

γότερο σημαντικές ή αισθητές, από την καπιταλιστική εκμετάλλευση οι συνθήκες εκείνες που στηρίζουν την καταπίεση των «αλλοφύλων», τις διακρίσεις εις βάρος των ομοφυλοφίλων ή την πατριαρχική δομή της κοινωνίας. Λιγότερο αποτελεσματικές, καθότι πιο άμεσες ίσως. Λιγότερο υλικές, κάθε άλλο.

Μπορεί, λοιπόν, η νεωτερικότητα να έκανε διαμιάς την εμφάνισή της ως αίτημα, κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα, με αυτό που περιγράφει ο Eric Hobsbawm ως «διπλή επανάσταση»,⁴ δηλαδή με τη βιομηχανική επανάσταση στην Αγγλία και τη Γαλλική στη Γαλλία (εγώ θα την έλεγα «τριπλή», προσθέτοντας και την –επίσης ταυτόχρονη– φιλοσοφική επανάσταση της καντιανής κριτικής στη Γερμανία), αυτό, όμως, κατά καμία έννοια δε σημαίνει ότι επικράτησε από τότε κατά τρόπο λυσιτελή, πόσο μάλλον στη σφαίρα εκείνη, όπου για να επικρατήσει κάτι καινούριο χρειάζονται συνήθως πολλές δεκαετίες αν όχι αιώνες· στη σφαίρα της ιδεολογίας. Αυτό σημαίνει ότι ιδεολογίες που κατά βάση είναι προ-νεωτερικές στη δομή τους έχουν παραμείνει κατ' ουσίαν και κατά μέγα μέρος άθικτες, ενώ η ιδεολογία εκείνη του καπιταλισμού που τόλμησε να στηριχθεί σε νεωτερικές ιδέες, ήτοι ο φιλελευθερισμός, λυγίζει και αποδιαρθρώνεται διαρκώς υπό το βάρος των αντιφάσεων της.

Αυτό, βέβαια, δεν καθιστά τον καπιταλισμό λιγότερο ισχυρό ιδεολογικά από τα συστήματα εξουσίας που αντιστοιχούν σε προ-νεωτερικές ιδεολογίες. Όπως θα δούμε και παρακάτω, η καπιταλιστική ιδεολογία εν γένει κάθε άλλο παρά βγαίνει ζημιωμένη από αυτόν τον αντιφατικό χαρακτήρα του φιλελευθερισμού. Αυτό όμως που έχει σημασία ως προς τις παραπάνω διαπιστώσεις, αφορά το χώρο εκείνο στον οποίο κατεξοχήν η ιδεολογία έχει τον πρώτο λόγο. Αναφέρομαι στην υποκειμενική στάση απέναντι στις διάφορες ιδεολογίες, μ' άλλα λόγια, στον τρόπο με τον οποίο τα ανθρώπινα άτομα συγκροτούνται ή/και συγκροτούν τους εαυτούς τους ως υποκείμενα της κάθε ξεχωριστής ιδεολογίας, είτε εντασσόμενα σε αυτήν, είτε εναντιωνόμενα, είτε τηρώντας μια κριτική στάση απέναντί της. Και πιστεύω πως έχει κάποιο ενδιαφέρον να εξετάσουμε ορισμένες βασικές διαφορές, αλλά και πιθανά σημεία σύγκλισης, όσον αφορά ακριβώς τη συγκρότηση της ατομικής υποκειμενικότητας αφενός στα λεγόμενα «νέα κοινωνικά κινήματα» και

4. E.J. Hobsbawm, *ό.π.*

αφετέρου στο κατ' εξοχήν αντι-καπιταλιστικό κοινωνικό κίνημα, δηλαδή στο σοσιαλιστικό.

Η συγκρότηση της ατομικής υποκειμενικότητας μέσα σε μία ή περισσότερες ιδεολογίες συνίσταται, κατ' αρχάς, σε δύο θεμελιώδεις –και, τουλάχιστον εν μέρει, ασυνείδητες– αυτενέργειες («αυτενέργειες» όχι κατ' ανάγκην υπό την έννοια της αυτοβουλίας, αλλά υπό την έννοια πράξεων που συμβαίνουν εντός της σφαίρας του εαυτού, και που κατά βάση αφορούν τον εαυτό): (α) σύλληψη της ιδέας του εαυτού, και (β) διαμόρφωση της βούλησης.

Ας αρχίσουμε από το δεύτερο. Θα μπορούσαμε κατ' αρχάς να δεχτούμε πως τόσο στο σοσιαλιστικό όσο και στα «νέα» κοινωνικά κινήματα, στο βαθμό που πρόκειται για κινήματα που στοχεύουν στην ανατροπή κάποιων υπαρχουσών σχέσεων εξουσίας, ένα ριζικό στοιχείο υποκειμενικής συγκρότησης, ειδικά ως προς τη διαμόρφωση της βούλησης, είναι το αίτημα της απελευθέρωσης: των εργαζομένων από την κυριαρχία των καπιταλιστών, αλλά και των γυναικών, των ομοφυλοφίλων και των «αλλοφύλων» από την κυριαρχία των αντρών, των ετεροφυλοφίλων και των «ομοφύλων» αντίστοιχα. Η βασική διαφορά τώρα έγκειται στο ότι, ενώ στην πρώτη περίπτωση η απελευθέρωση των εργαζομένων συνεπάγεται και την κατάργηση των καπιταλιστών, δεν ισχύει το αντίστοιχο για τα υπόλοιπα απελευθερωτικά κοινωνικά κινήματα. Οι γυναίκες, οι ομοφυλόφιλοι και οι «αλλόφυλοι» δεν μπορούν να έχουν ως αίτημα την κατάργηση των αντρών (ως βιολογικής κατηγορίας), των ετεροφυλοφίλων και των «ομοφύλων», ενώ οι (σοσιαλιστές) εργαζόμενοι *οφείλουν* να έχουν ως αίτημα την κατάργηση των καπιταλιστών.

Το ανάλογο συμβαίνει και με τη σύλληψη της ιδέας του εαυτού. Οι σοσιαλιστές εργαζόμενοι δεν μπορούν παρά να αποσκοπούν στην αυτοκατάργησή τους (εννοείται ως εργαζομένων με την ταξική έννοια των «προλεταρίων»), και επομένως η θεμελιώδης ιδέα του εαυτού τους είναι προβληματικού και, καλώς εχόντων των πραγμάτων, προσωρινού χαρακτήρα, ενώ περίπου το αντίθετο ισχύει με τα υπόλοιπα απελευθερωτικά κοινωνικά κινήματα. Εκεί, η *θετική* σημασία του εαυτού ως γυναίκας, ομοφυλόφιλου, μαύρου, κλπ., είναι απολύτως συνυφασμένη με τον απελευθερωτικό χαρακτήρα του κινήματος, και αποτελεί θεμελιώδη προϋπόθεση της ιδεολογικής νομιμοποίησής του και της οποιασδήποτε αποτελεσματικότητάς του.

Μεταφράζοντας τα παραπάνω σε συγκεκριμένα αιτήματα, τα οποία ταυτόχρονα συντελούν στην ιδεολογική συγκρότηση της υποκειμενικότητας, θα μπορούσαμε να πούμε ότι το σοσιαλιστικό αίτημα είναι κατά βάση αίτημα *κοινωνικο-οικονομικής εξομοίωσης*, το οποίο αρνητικά εκφράζεται ως *κατάργηση των κοινωνικο-οικονομικών διαφορών* (δηλαδή των διαφορών που συνίστανται στην κατοχή ή μη-κατοχή των μέσων παραγωγής), ενώ στα υπόλοιπα κοινωνικο-απελευθερωτικά κινήματα το κύριο αίτημα είναι η *κοινωνική αποδοχή των διαφορών*, η αρνητική έκφραση του οποίου είναι η *κατάργηση των κοινωνικών ταξινόμιών*.

Είναι αυτονόητο ότι δεν υπάρχει *αντίφαση* μεταξύ των μεν και των δε, δεδομένου ότι εννοείται πως το αίτημα της κοινωνικής αποδοχής των διαφορών αφορά μόνο τις διαφορές εκείνες που δεν οδηγούν κατ' ανάγκην σε ανισότητα, και επομένως οι κοινωνικο-οικονομικές διαφορές, τις οποίες αποσκοπεί στο να καταργήσει ο σοσιαλισμός, δε συμπεριλαμβάνονται σε αυτές. Και όχι μόνον αυτό, θα έλεγα πως, καλώς εχόντων των πραγμάτων, το σοσιαλιστικό αίτημα συνδυάζεται αρμονικότερα με το αρνητικό σκέλος του αιτήματος των υπολοίπων κινήματων. Το αίτημα της κατάργησης όλων των κοινωνικών ταξινόμιών διευρύνει τον αντι-εξουσιαστικό χαρακτήρα του σοσιαλισμού, και μάλιστα θα έλεγα ότι του υπενθυμίζει και κάτι που, τουλάχιστον στην κομμουνιστική εκδοχή του –αν και όχι βέβαια στην οικονομιστική εκείνη εκδοχή που θεωρεί ότι οι μόνες κοινωνικές τάξεις είναι οι κοινωνικο-οικονομικές–, πρεσβεύει και ο ίδιος. Ότι, δηλαδή, η μόνη δίκαιη κοινωνία είναι μια κοινωνία όπου απουσιάζει ο *οποιοσδήποτε* διαχωρισμός σε κοινωνικές τάξεις – και όχι μόνο ο κοινωνικο-οικονομικός.

Πιστεύω ότι σε αυτό το επίπεδο έγκειται και η βαθύτερη σύγκλιση μεταξύ σοσιαλισμού και υπολοίπων απελευθερωτικών κοινωνικών κινήματων, και όχι σε κάποια ευχολόγια περί «πλουραλιστικού ανοίγματος» της αριστεράς προς τα «νέα κοινωνικά κινήματα». Για να γίνουμε και λίγο πιο συγκεκριμένοι, η κατάργηση όλων των κοινωνικών ταξινόμιών συμπεριλαμβάνει και την ανατροπή ενός πανίσχυρου –ιδεολογικά αλλά και πραγματικά– κοινωνικο-ταξινόμικού συστήματος, που κατά τη γνώμη μου αποτελεί και τη μήτρα όλων των υπολοίπων: του έθνους-κράτους.⁵ Ο σο-

5. Βλ. Κύρκος Δοξιάδης, *Εθνικισμός, ιδεολογία, μέσα μαζικής επικοινωνίας*, Πλέθρον, Αθήνα 1995.

σιαλισμός και τα υπόλοιπα κοινωνικο-απελευθερωτικά κινήματα, όσον αφορά την υποκειμενική, δηλαδή την ιδεολογική τους διάσταση, συγκλίνουν επομένως στο όραμα της *αταξικής, δηλαδή μη ταξινομικής, δηλαδή αναρχικής κοινωνίας*.⁵ ή, για να ξεπεράσουμε κάποτε και την τερατώδη πλάνη που ταυτίζει την ουτοπία με το ανέφικτο, στην *αναρχική ουτοπία*.

2. ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΥΤΟΠΙΑ ΣΤΟ ΧΡΗΜΑ

Στην ταινία *Η διακριτική γοητεία της μπουρζουαζίας* (1972) του Luis Buñuel, ο «ωμός» λόγος της εξουσίας (δηλαδή ο λόγος της εξουσίας ως καταστολής), καθώς και ο λόγος που ανοιχτά καταγγέλλει την εξουσία (ως καταστολή), το τηλεφώνημα του υπουργού αλλά και τα λόγια της Λατινοαμερικανίδας αγωνίστριας, πνίγονται από το βόμβο αεροπλάνων που περνούν. Πρόκειται για μια ειρωνική «διακριτικότητα» της ταινίας απέναντι στη μπουρζουαζία. Σα να λέει η ταινία απευθυνόμενη στους αστούς: Τ' άπλυτά σας τα ξέρουμε, δε χρειάζεται να τα βγάλουμε στη φόρα. Κατά τα άλλα, οι αστοί παρουσιάζονται μέσα από το πρίσμα των ανικανοποίητων επιθυμιών τους και των εφιαλτικών τους ονείρων. Μέσα από το πρίσμα, μ' άλλα λόγια, της ιδεολογίας τους ιδωμένης ως μιας εφιαλτικής ουτοπίας. Σε μια πορεία εν μέρει αντίθετη προς τη δομή και λειτουργία της ιδεολογίας σύμφωνα με τη θεωρία του Louis Althusser, κατά την οποία η ιδεολογία προβάλλει («αναγνωρίζει») το φανταστικό ως προφανές και αποσιωπά («παραγνωρίζει») το πραγματικό,⁶ η ταινία του Buñuel αποσιωπά το πραγματικό ως προφανές και προβάλλει το φανταστικό.

Η ταινία του Buñuel αποσκοπεί στο να ανατρέψει το μη αντιστρέψιμο χαρακτήρα της αστικής ιδεολογίας. Η αστική ιδεολογία, όπως οι άλλες, εμφανέστερα προ-νεωτερικές ιδεολογίες (θρησκεία, εθνικισμός, ρατσισμός, πατριαρχία, κλπ.), στηρίζεται στην προβολή ενός φανταστικού ως προφανούς και, επομένως, ως μη αντιστρέψιμου. Πρόκειται για τις ιδέες ως *υπόσταση*, για τις *υποστασιοποιημένες* ιδέες, οι οποίες δεν αποσιωπούν κατ' ανάγκη το πραγματικό, αλλά εμφανίζονται οι ίδιες ως μέρος του πραγματικού. Η *αποσιώπηση του πραγματικού ως προφανούς και ως μη α-*

6. Louis Althusser, *Positions*, Éditions Sociales, Παρίσι 1976, σ. 79-137.

ντιστρέψιμοι στον Buñuel έχει ως στόχο τη μετάθεση του ζητήματος της αντιστρεψιμότητας στο χώρο του φανταστικού. Ως γνωστόν, το πραγματικό είναι, ούτως ή άλλως, μη αντιστρέψιμο, εξ ορισμού. («...[Γ]ο πραγματικό είναι αυτό που πάντοτε επανέρχεται στην ίδια θέση...», λέει ο Jacques Lacan.⁷) Η «αντιστροφή» του πραγματικού ισοδυναμεί με την καταστροφή του. Στη σφαίρα του φανταστικού όμως, δηλαδή των ιδεών, οι δυνατότητες αντιστροφής είναι αμέτρητες, όπως δείχνει και ο Buñuel σ' αυτή του την ταινία, με τα αλληπάλληλα ιδιοφυή παιχνίδια του «ονείρου μέσα σε όνειρο». Η σουρρεαλιστική ανατροπή-αντιστροφή στο χώρο των ιδεών, που διαρκώς επιφέρει ο Buñuel, αποσκοπεί, ακριβώς, στην κατάδειξη του ότι σ' αυτό το χώρο τίποτε δεν είναι μη αντιστρέψιμο. Η ιδεολογία δεν είναι το αντεστραμμένο είδωλο της πραγματικότητας, αλλά, πολύ πιο γενικά, σε αντιδιαστολή με την πραγματικότητα, ο χώρος της αντιστροφής.

Η σύγχρονη κριτική προσέγγιση της ιδεολογίας δεν προσπαθεί να αποκαλύψει μια υλική πραγματικότητα την οποία αντιστρέφει ή διαστρεβλώνει ή αποκρύπτει η ιδεολογία: θεωρεί ότι αυτή (η υλική πραγματικότητα) είναι ούτως ή άλλως εμφανέστατη: όλοι λίγο-πολύ ξέρουν πότε τους εκμεταλλεύονται ή τους καταπιέζουν. Οι άνθρωποι δεν υποτάσσονται επειδή δεν ξέρουν ότι τους εκμεταλλεύονται ή τους καταπιέζουν, αλλά επειδή πιστεύουν κάποιες ιδέες που τους επιβάλλουν να υποτάσσονται, έστω και αν έχουν επίγνωση της υποταγής τους. Αυτό που προσπαθεί να επιτύχει η σύγχρονη ανάλυση της ιδεολογίας είναι η κατάδειξη της αντιστρεψιμότητας της ίδιας της ιδεολογίας: ποιες δηλαδή από τις γενικά αποδεκτές ιδέες, έννοιες, λογικές θα μπορούσαν να μην είναι και τόσο αποδεκτές, αν ιδωθούν από κριτική σκοπιά.

Στην ταινία του Buñuel, ο βόμβος των αεροπλάνων αποσιωπά, και κατ' αυτόν τον τρόπο απομονώνει, το μοναδικό μη αντιστρέψιμο, δηλαδή την (υλική) πραγματικότητα: την κατασταλτική συνι-

7. Jacques Lacan, *Le Séminaire, livre XI: Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*, 1964, Éditions du Seuil, Παρίσι 1978, σ. 49. Δεδομένου ότι δεν είμαι ψυχαναλύτης, ας μου επιτραπεί άλλη μία ανορθόδοξη «σύγχυση» μεταξύ «πραγματικότητας» και λακανικού «πραγματικού». (Βλ. Θάνος Λίποβατς - Νίκος Δεμερτζής, *Δοκίμιο για την ιδεολογία: Ένας διάλογος της κοινωνικής θεωρίας με την ψυχανάλυση*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1994, σ. 168-169 και 177, σημ. 17.) Άλλωστε για να τίθεται ζήτημα σύγχυσης μεταξύ δύο εννοιών, πρέπει να υπάρχει λίγο-πολύ σαφής και γενικά αποδεκτός ορισμός και για τις δύο. Η (μη ψυχαναλυτική) «πραγματικότητα» πώς ορίζεται;

τώσα της εξουσίας. Το πραγματικό είναι το άφατο· δε λέγεται, ούτε αναπαρίσταται, ακριβώς επειδή είναι προφανές: το *μόνο* προφανές. Ο βόμβος των αεροπλάνων στη *Διακριτική γοητεία της μπουρζουαζίας* αποτελεί, υπ' αυτήν την έννοια, ένα έσχατο σημείο επαναστατικής κριτικής της ιδεολογίας.

Γύρω στους τεσσερισήμισι αιώνες νωρίτερα, ο Άγγλος λόγιος και πολιτικός Thomas More, στο βιβλίο του *Ουτοπία* (1516), χρησιμοποιεί ένα παρόμοιο τέχνασμα προς μια αντίρροπη αλλά συμπληρωματική προς τον Βυñuel κατεύθυνση. Οι παρόντες (μεταξύ των οποίων και ο ίδιος ο More) στην αφήγηση του (φανταστικού) ταξιδιώτη που έχει επισκεφθεί τη χώρα της Ουτοπίας δεν ακούν την ακριβή της τοποθεσία, διότι κάποιος βήχει τη στιγμή που ο αφηγητής την κατονομάζει.⁸ Με το βόμβο των αεροπλάνων, ο Βυñuel αποσιωπά ως *προφανή* την πραγματικότητα της καταστολής, αποσκοπώντας στο να καταδείξει την *αρνητική* αντιστρεψιμότητα της ιδεολογίας των αστών. Με το θόρυβο ενός βήχα, ο More αποσιωπά και καθιστά *αφανή* τον τόπο της ουτοπίας του, στοχεύοντας στο να υποδηλώσει τη *θετική* της αντιστρεψιμότητα: η ιδεώδης κοινωνία και πολιτεία που περιγράφει *δεν είναι πουθενά, άρα θα μπορούσε να είναι οπουδήποτε*. Στην *Ουτοπία* του More μάλλον έχουμε για πρώτη φορά στην ιστορία της σκέψης μια *μη υποστασιοποιημένη* αντίληψη των ιδεών. (Χωρίς να υπολογίζουμε βέβαια τις ιδέες των πάσης μορφής *δεδηλωμένων* μυθοπλασιών.) Δεν πρόκειται ούτε για τη βασιλεία των ουρανών του χριστιανισμού, ούτε για τις πλατωνικές ιδέες (στις οποίες στηρίζεται και η ιδεώδης Πολιτεία), ούτε για την κατοικία των θεών του Ολύμπου της αρχαίας μυθολογίας. Στον More έχουμε για πρώτη φορά τις ιδέες ως υπόθεση: Ξέρουμε ότι δεν υφίστανται, ότι πρόκειται μόνο για ιδέες, αλλά *ας υποθέσουμε* ότι υφίσταντο. Δε μας ενδιαφέρουν οι ιδέες που πιστεύουμε (ή που δεν πιστεύουμε) ότι (ήδη) υφίστανται, και που ορίζουν την Τάξη των πραγμάτων ή την πορεία της Ιστορίας, δε μας ενδιαφέρουν οι ιδέες ως *υπόσταση*, μας ενδιαφέρουν οι ιδέες ως *υπόθεση*: Οι ιδέες που θα μπορούσαν να κάνουν τα πράγματα διαφορετικά απ' ό,τι είναι οι ιδέες, όχι που επαγγέλλονται την εξήγηση του υπάρχοντος, αλλά που προτρέπουν στην πραγμάτωση του πιθανού. Στο μοιραίο βήξιμο ενός εκ των παρι-

8. Thomas More, *Utopia* (μτφρ.: Paul Turner), Penguin Books, Harmondsworth 1965, σ. 34.

σταμένων στην αρχή της αφήγησης της *Ουτοπίας* συμπτυκνώνεται συμβολικά η ιδρυτική πράξη της επαναστατικής ιδεολογίας.⁹

Με καντιανούς όρους, η εμφάνιση της ουτοπίας σηματοδοτεί το πέρασμα από την τελεολογία στην ηθική – από τους «νόμους της φύσης» στους «νόμους της ελευθερίας». Κατά τη γνώμη μου, η θεμελιώδης πλάνη του μαρξισμού ως προς τη νομοτέλεια της επανάστασης στην οποία αναφέρθηκα παραπάνω, συνίσταται κυρίως στην υποκατάσταση της επαναστατικής (μαρξιστικής) ουτοπίας και ηθικής από μια επιστημονικοφανή τελεολογία.¹⁰

9. Είναι σαφές ότι δε διατηρώ την –κλασική, όσο και προβληματική, σύμφωνα και με τον ίδιο– διάκριση του Karl Mannheim μεταξύ «ιδεολογίας» και «ουτοπίας» βλ. Karl Mannheim, *Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge* (μτφρ.: Louis Wirth και Edward Shils), Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο 1936, ιδίως σ. 173-184. Για μένα, η ουτοπία δεν είναι παρά ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό μιας ιδεολογίας, ή ένα ιδιαίτερο είδος ιδεολογίας: γι' αυτό χρησιμοποιώ εναλλακτικά –για τη δεύτερη έννοια– και τον όρο «ουτοπική ιδεολογία».

10. Για το δεύτερο, βλ. ιδίως Φρίντριχ Ένγκελς, *Ουτοπιστικός σοσιαλισμός και επιστημονικός σοσιαλισμός* (μτφρ: Φ. Φωτίου), Θεμέλιο, Αθήνα 1966 (πρώτη έκδοση: 1880). Για το πρώτο, βλ. ιδίως Immanuel Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1977 (πρώτη έκδοση: 1785), σ. 11-13, 70 (υποσημ.), 81-82 και 91-101. Πιστεύω ότι αυτή η καντιανή διάκριση μεταξύ τελεολογίας και ηθικής έχει καθοριστική σημασία. Ακόμη και στο τέλος της *Κριτικής της κριτικής ικανότητας* – Immanuel Kant, *Kritik der Urteilskraft*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1974 (πρώτη έκδοση: 1790), σ. 393-456 – όπου ο Kant αναφέρεται στην «ηθική τελεολογία», τη συνδέει με την «ηθική θεολογία», την οποία διακρίνει σαφώς από την ηθική αυτήν καθ' εαυτή: «...μια θεολογική ηθική (του καθαρού ορθού λόγου) είναι αδύνατη· διότι νόμοι που δεν έχει θέσει αρχικά ο ίδιος ο ορθός λόγος [...] δεν μπορούν να είναι ηθικοί». (I. Kant, *ό.π.*, σ. 455.) Στο κείμενο «Για τη χρήση τελεολογικών αρχών στη φιλοσοφία», όπου οι όροι «τελεολογία» και «ηθική» υποκαθίστανται από τους όρους «φυσική τελεολογία» και «καθαρά πρακτική τελεολογία» αντιστοίχως, ο Kant εξαρτά την πρώτη από τη δεύτερη· βλ. Immanuel Kant, «Über den Gebrauch teleologischer Prinzipien in der Philosophie» (πρώτη έκδοση: 1788), στο *Schriften zur Naturphilosophie*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1977, σ. 137-170. Διατυπώσεις παρόμοιες και με τα δύο παραπάνω κείμενα, ως προς τη σχέση τελεολογίας και ηθικής, βρίσκουμε κανείς στο τέλος της *Κριτικής του καθαρού ορθού λόγου* βλ. Immanuel Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1974 (δεύτερη έκδοση: 1787), σ. 676-687.

Για τη διάκριση μεταξύ υποστασιοποιημένου και υποθετικού (ή υποτιθέμενου) υποκειμένου, βλ. και Joan Copjec (επιμ.), *Supposing the Subject*, Verso, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1994, ιδίως σ. xi. Τέλος, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η υποθετική ιδιότητα της ουτοπίας δεν έχει σχέση με την υποθετική ιδιότητα του «πρωταρχικού συμβολαίου». Εκεί πρόκειται για την υπόθεση μιας ιδέας που *ήδη υφίσταται*. Κατά την άποψή μου δηλαδή, τελικά δεν πρόκειται για αληθινά υποθετική, αλλά για υποστασιοποιημένη ιδέα: την υποστασιοποιημένη ιδέα μιας (ήδη υφιστάμενης) μη αντι-στρέψιμης Αρχής (Φύση, Κράτος, Νόμος, Δικαιοσύνη).

Η επαναστατική ιδεολογία, η επαναστατική ουτοπία, στηρίζεται σε μια θεμελιώδη «ύβριον»: στη σύλληψη της ιδέας ενός *επιγείου παραδείσου*. Η ύβρις είναι ανάλογη με εκείνην του Προμηθέα: Πρόκειται και πάλι για την εκκοσμίκευση ενός θεϊκού αγαθού.¹¹ Οι ιδέες που χάνουν τη θεϊκή, δηλαδή την υποστασιοποιημένη, ιδιότητά τους και γίνονται ουτοπία, κρίνονται το ίδιο επικίνδυνες και βλάσφημες με τη μεταλαμπάδευση της φωτιάς στους θνητούς. Από τη βίαιη αντίθεση του Λούθηρου προς το κίνημα των αναβαπτιστών έως την περιφρημη θεωρία περί του «τέλους της ιδεολογίας», ο στόχος ήταν πάντοτε η ουτοπία. Οι άνθρωποι ποτέ δεν πρέπει να πιστεύουν σε ιδέες άλλες από εκείνες που πιστεύουν –αν πιστεύουν– πως (ήδη) υφίστανται (Θεός, έθνος, φυλή, κ.ο.κ.).

Κατά τα άλλα, όσον αφορά την «προγραμματική» διάσταση της ουτοπίας του More, είναι εντυπωσιακό το ότι πρόκειται για μια αναλυτικότερη περιγραφή της *κοινωνίας της ενημερίας*, με όλες τις βασικές αρχές του ωφελιμισμού, πάνω από δύομισι αιώνες πριν από τον Jeremy Bentham και περίπου τρεισήμισι αιώνες πριν από τον John Stuart Mill. (*Introduction to the Principles of Morals and Legislation*: 1789, *Utilitarianism*: 1861). Παρ' όλο που η *Ουτοπία* είναι γραμμένη από έναν θεοσεβή καθολικό, και σε μια εποχή κατά την οποία δεν είχε ακόμη υπάρξει καμία αμφισβήτηση της ιδεολογικής κυριαρχίας της θρησκείας, είναι ενδεικτικό: πρώτον, ότι προτείνεται η ανεξιθρησκία, η Ουτοπία δεν έχει επίσημο δόγμα, ο καθένας είναι ελεύθερος να πιστεύει ό,τι θέλει,¹² και δεύτερον, ακόμη και η (όποια) θρησκευτική πίστη έχει άμεσα ωφελιμιστικό χαρακτήρα: Θεωρείται ύποπτος όποιος φοβάται το θάνατο, διότι αυτό σημαίνει πως έχει ένοχη συνείδηση: αλλιώς, πώς να μη χαιρέται για την «άπειρη ευτυχία» που τον περιμένει στη μετά θάνατον ζωή;¹³ Μ' άλλα λόγια, σχεδόν η μοναδική κοινή πεποίθηση όλων των διαφορετικών θρησκευτικών δογμάτων της Ουτοπίας είναι πως «πρέπει να υπάρχουν ανταμοιβές και τιμωρίες μετά θάνατον».¹⁴

Από την άλλη βέβαια, η διατήρηση του θρησκευτικού στοιχείου, έστω και μ' αυτήν τη φιλελεύθερη και ωφελιμιστική εκδοχή, είναι

11. Βλ. και Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Ταξίδι στο λόγο και την ιστορία: Κείμενα 1969-1996* (2 τόμοι), Πλέθρον, Αθήνα 1996, Α' τόμος, σ. 248.

12. T. More, *ό.π.*, σ. 119-120.

13. T. More, *ό.π.*, σ. 121.

14. T. More, *ό.π.*, σ. 120.

και αυτό που επανεισάγει την υποστασιοποίηση των ιδεών από την πίσω πόρτα, τρόπον τινά. Η πίστη στην αθανασία της ψυχής δεν είναι απλώς μια πρόσθετη ιδεολογική ιδιαιτερότητα της Ουτοπίας, είναι αυτή που στηρίζει ολόκληρο το ηθικό της σύστημα. Τα άτομα που δεν πιστεύουν σε αυτήν θεωρούνται απολύτως ευκαταφρόνητα, διότι αυτή τους η απιστία σημαίνει ότι θα προσπαθούν συνέχεια «να παρακάμπτουν ή να παραβαίνουν τους νόμους της χώρας τους [της Ουτοπίας]», εφόσον δε θα έχουν να φοβηθούν τίποτε άλλο πέρα από αυτούς.¹⁵

Και πιστεύω πως αυτός είναι και ο βασικός λόγος για τον οποίο το όραμα της Ουτοπίας του More απέχει βέβαια πολύ από την αναρχική ουτοπία. Η υποστασιοποίηση των ιδεών υπονομεύει τον επαναστατικό χαρακτήρα της ουτοπικής ιδεολογίας. Υποστασιοποιημένες ιδέες σημαίνει *μη αντιστρέψιμες* ιδέες.

Το κράτος (και οι νόμοι) της Ουτοπίας του More είναι μια ορθολογικά και ωφελιμιστικά οργανωμένη πολιτεία, όπου ό,τι δε θεωρείται βλαβερό επιτρέπεται,¹⁶ και όπου όλες οι εξουσίες έχουν έναν λειτουργικό και –εν μέρει– αντιστρέψιμο χαρακτήρα,¹⁷ δεν παύει όμως να είναι κράτος: μια εκ των προτέρων δεδομένη και απαράβατη εξουσιαστική δομή, συγκροτημένη με βάση κάποια πρότυπα, ορθολογικά μεν, αλλά που στηρίζονται σε κάποια υπέρτατη, και *μη αντιστρέψιμη, καθ' όσον υποστασιοποιημένη, αρχή*: στο (ορθολογικό) Ανώτατο Ον, στο οποίο όλοι πιστεύουν, ανεξάρτητα από το θρησκευτικό δόγμα του καθενός, και το οποίο είναι η Φύση: «αυτή η τρομερή δύναμη που αναγνωρίζεται διεθνώς ότι αποτελεί τη μοναδική αιτία των πάντων».¹⁸

Και σ' αυτό το σημείο, θα έλεγε κανείς, εκ πρώτης όψεως, συναντάμε μια σημαντική διαφορά μεταξύ της ωφελιμιστικής Ουτοπίας του More, και της καθαυτό νεωτερικής ωφελιμιστικής ηθικής του 18ου και του 19ου αιώνα. Το πληρέστερο, μάλλον, μανιφέστο της ωφελιμιστικής ιδεολογίας, ο *Ωφελιμισμός* του John Stuart Mill, γράφτηκε έχοντας ως βασικό στόχο, μεταξύ άλλων, ακριβώς το να πείσει πως «μπορεί να υπάρξει ηθική χωρίς θρησκεία».¹⁹

15. Βλ. T. More, *ό.π.*, σ. 120.

16. Βλ., για παράδειγμα, T. More, *ό.π.*, σ. 83.

17. Βλ. T. More, *ό.π.*, σ. 74-75.

18. T. More, *ό.π.*, σ. 117-118.

19. Βλ. στην Εισαγωγή του επιμελητή (Alan Ryan), J.S. Mill και J. Bentham, *Utilitarianism and Other Essays*, Penguin Books, Harmondsworth 1987, σ. 13.

Όχι, βέβαια, ότι πλησιάζει πολύ περισσότερο από τον More στην αναρχία η κοινωνική φιλοσοφία του Mill. Πιστεύω πως αυτό οφείλεται στο ότι και στον Mill, τελικά, υπάρχει υποστασιοποίηση. Η μόνη διαφορά με τον More είναι ότι τη θέση της υποστασιοποιημένης ιδέας της Φύσης, ως ορθολογικής θεότητας, καταλαμβάνει τώρα η ιδέα μιας (ορθολογικής) *ανθρώπινης* φύσης, που δεν μπορεί παρά να υφίσταται, ως η «έσχατη δικαίωση της αρχής της ωφέλειας»: η «έσχατη δικαίωση της ηθικής της μεγαλύτερης [δυνατής] ευτυχίας», σύμφωνα με τον Mill, είναι η «βαθιά ριζωμένη αντίληψη που κάθε άτομο [...] έχει για τον εαυτό του ως κοινωνικό ον», η οποία «τείνει στο να το κάνει να αισθάνεται ως φυσική του επιθυμία ότι πρέπει να υπάρχει αρμονία μεταξύ των συναισθημάτων και στόχων του και των συναισθημάτων και στόχων των συνανθρώπων του».²⁰

Είναι σαφές ότι για τον Mill αυτά τα «κοινωνικά συναισθήματα της ανθρωπότητας», αυτή η «επιθυμία να αποτελούμε ενότητα με τους συνανθρώπους μας», αν και «ευτυχώς» είναι «από τα συναισθήματα που τείνουν να ενισχύονται [...] υπό την επιρροή της ανάπτυξης του πολιτισμού»,²¹ και αν και «στα περισσότερα άτομα είναι πολύ κατώτερα από τα εγωιστικά τους συναισθήματα, και συχνά λείπουν εντελώς»,²² αποτελούν «*ήδη* μια ισχυρή αρχή στην *ανθρώπινη φύση*» (υπογραμμίσεις δικές μου).²³ Αυτός άλλωστε είναι και ο τρόπος με τον οποίο θα μπορούσε να γίνει αποδεκτή από τον ωφελμισμό η ηθική της «κατηγορικής προσταγής» του Kant. Σύμφωνα με τον Mill, αν έχει κάποιο νόημα η καντιανή «θεμελιώδης ηθική αρχή, “να πράττεις έτσι, ώστε ο κανόνας της συμπεριφοράς σου θα μπορούσε να υιοθετηθεί ως νόμος από όλα τα ορθολογικά όντα”», αυτό συνίσταται στο ότι «πρέπει να διαμορφώνουμε τη συμπεριφορά μας σύμφωνα με έναν κανόνα τον οποίο όλα τα ορθολογικά όντα θα μπορούσαν να υιοθετήσουν, *με όφελος προς*

20. J.S. Mill και J. Bentham, *ό.π.*, σ. 306.

21. J.S. Mill και J. Bentham, *ό.π.*, σ. 303.

22. J.S. Mill και J. Bentham, *ό.π.*, σ. 306.

23. J.S. Mill και J. Bentham, *ό.π.*, σ. 303. Βλ. και «A System of Logic» (πρώτη έκδοση: 1843): «...η ευτυχία [της ανθρωπότητας και όλων των αισθανόμενων όντων] είναι η θεμελιώδης αρχή της Τελεολογίας» – J.S. Mill και J. Bentham, *ό.π.*, σ. 130. Είναι ενδεικτικό ότι ο Mill, σε αντίθεση με τον Kant (βλ. παραπάνω, υποσημ. 10), εντάσσει την ηθική στη σφαίρα της τελεολογίας. Βλ. J. S. Mill και J. Bentham, *ό.π.*, σ. 127-130.

το συλλογικό τους συμφέρον» (υπογράμμιση στο πρωτότυπο).²⁴ Η ηθική του Mill στηρίζεται στην υποστασιοποιημένη ιδέα της συλλογικότητας της φιλελεύθερης και ορθολογικής ανθρώπινης κοινωνίας.

Στο δοκίμιό του για τον ωφελμισμό δεν εκτίθεται κανένα πρόγραμμα ουτοπίας, βρίσκουμε όμως μια πρόταση για κοινωνική οργάνωση, αντίστοιχη προς την ωφελμιστική ηθική, στο πιο άμεσα πολιτικό του μανιφέστο, στο *Για την ελευθερία*. Αν και δε χρησιμοποιεί τον όρο «ουτοπία», ο Mill εκεί προτείνει αυτό που θεωρεί ως «ιδεώδες» της πολιτειακής οργάνωσης, και το οποίο θα πρέπει να στηρίζεται σε δύο θεμελιώδεις αρχές: (α) αποκέντρωση των δραστηριοτήτων και των εξουσιών με κριτήριο την αποτελεσματικότητα, και (β) συγκέντρωση, και κατόπιν διάχυση (υπό μορφήν καθοδήγησης) των πληροφοριών.²⁵ Το υποστασιοποιημένο κεντρικό ιδεώδες της φιλελεύθερης – ορθολογικής ανθρώπινης κοινωνίας, διά μέσου των εκπροσώπων της (των «αναγνωρισμένων αρχηγών» της²⁶), συγκεκριμενοποιείται στο ρόλο ενός κεντρικού επιτηρητή που είναι σε θέση να ελέγχει και να καθοδηγεί, σύμφωνα με την αρχή της απεριόριστης ωφέλειας και το νόμο της (μεγαλύτερης δυνατής) ευτυχίας. Στην ουτοπία της κοινωνίας της ευημερίας που προτείνει ο Mill, η ελευθερία υποτάσσεται στο νόμο της ευτυχίας και στην αρχή της ωφέλειας.²⁷ (Δεν είναι φυσικά τυχαίο ότι το σχήμα του Mill δεν είναι παρά μια πιο γενικευμένη, και γι' αυτό πιο «ρεαλιστική», εκδοχή του «Πανοπτικού», που προτείνει ο πρώτος μεγάλος νεωτερικός εκπρόσωπος του ωφελμισμού – ο Bentham.²⁸ Ακόμη, έχει ενδιαφέρον το ότι ευκρινέστατα στοιχεία «πανοπτισμού», αν και σε ακατέργαστη μορφή, βρίσκουμε ήδη στην Ουτοπία του More.²⁹ Τέλος, κατά την άποψή μου, μια πιο σύγχρονη, και πιο εκλεπτυσμένη, εκδοχή του ίδιου σχήματος ανακαλύπτουμε στην «κυβερνητική ιεραρχία» του Talcott Parsons³⁰).

24. J. S. Mill και J. Bentham, *ό.π.*, σ. 325-326.

25. John Stuart Mill, *On Liberty*, W.W. Norton & Company, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1975 (πρώτη έκδοση: 1859), σ. 105-106.

26. J.S. Mill, *ό.π.*, σ. 105.

27. Βλ. J.S. Mill, *ό.π.*, ιδίως σ. 12-13 και 70-86.

28. Jeremy Bentham, *The Panopticon Writings*, Verso, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1995.

29. T. More, *ό.π.*, σ. 13 και 84.

30. Βλ. Guy Rocher, *Talcott Parsons and American Sociology* (μτφρ.: Barbara και Stephen Mennell), Nelson; Λονδίνο 1974, σ. 50-51.

Η υποστασιοποίηση που ευθύνεται γι' αυτή την «προδοσία» της ωφελιμιστικής ουτοπίας εις βάρος της ελευθερίας, και που κατά συνέπεια μας απομακρύνει από το όραμα της αναρχικής ουτοπίας, πιστεύω πως σ' ένα θεμελιωδέστερο επίπεδο συνίσταται στην υποστασιοποίηση και της ίδιας της ιδέας της ελευθερίας. Πρόκειται για μια υποστασιοποίηση που συνίσταται στην *επικρατειακοποίηση* της ελευθερίας: Ο Mill χρησιμοποιεί τον όρο *province* (τομέας δικαιοδοσίας, διοικητική περιφέρεια, επαρχία) για να αποσαφηνίσει το κεντρικό γι' αυτόν ζήτημα, που είναι, όπως τονίζει στην πρώτη παράγραφο τού *Για την ελευθερία*, ο προσδιορισμός «των ορίων της εξουσίας που μπορεί νομίμως η κοινωνία να ασκήσει επάνω στο άτομο»:³¹ «Όποτε [...] πρόκειται για σαφή βλάβη, ή για σαφή κίνδυνο βλάβης, είτε προς ένα άτομο είτε προς το κοινό, η υπόθεση αποβάλλεται από τον τομέα (*province*) της ελευθερίας, και τοποθετείται στον τομέα της ηθικής ή του νόμου».³² Η ελευθερία, λοιπόν, ως ένας τομέας δικαιοδοσίας, μια επικράτεια του ατόμου, η οποία καταξιώνεται και η ίδια εν ονόματι της αληθινής ευτυχίας,³³ και η οποία ορίζεται από όλες τις δραστηριότητες εκείνες που δεν προκαλούν σαφή βλάβη σε κάποιο άλλο άτομο ή στην κοινωνία. Το ότι αυτή η επικράτεια, αρχικά υποθετική, τελικά υποστασιοποιείται, δηλαδή προσλαμβάνει πραγματολογικά όρια που διαχωρίζουν σαφώς τους ελεγκτές από τους ελεγχόμενους και κατά τρόπο μη αντιστρέψιμο, έχει να κάνει με το ότι το τί είναι «σαφώς βλαβερό» για τα άλλα άτομα ή την κοινωνία δεν είναι κάτι το οποίο προσδιορίζεται από το ίδιο το πράττον άτομο, αλλά από την εκάστοτε κεντρική, έστω και αντιπροσωπευτική, αρχή.

Ο Mill, στην εναρκτήρια πρόταση του δοκιμίου *Για την ελευθερία*, αποποιείται ρητά ως θέμα του δοκιμίου του την έννοια της ελευθερίας *ως ελευθερίας της βούλησης*.³⁴ Για τον Mill, η ελευθερία της βούλησης είναι απλώς η έννοια που μετριάζει τη ντετερμινιστική αντίληψη για τη διαμόρφωση του χαρακτήρα.³⁵ Κατά τα άλλα, απέχει πολύ από το να κατέχει κεντρική θέση στην ηθική και πολι-

31. J.S. Mill, *ό.π.*, σ. 3.

32. J.S. Mill, *ό.π.*, σ. 76.

33. Βλ. ιδίως J.S. Mill, *ό.π.*, σ. 53-69. Γι' αυτό ειδικά το ζήτημα, βλ. και Allen D. Rosen, *Kant's Theory of Justice*, Cornell University Press, Ithaca, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1993, σ. 212-213.

34. J.S. Mill, *ό.π.*, σ. 3.

35. Βλ. «A System of Logic», στο J.S. Mill και J. Bentham, *ό.π.*, σ. 113-121.

τική του φιλοσοφία. Πιστεύω πως αυτή η παραμέληση της ελευθερίας της βούλησης από την ωφελμιστική ηθική, συνιστά και το σημείο αφητηρίας της ωφελμιστικής υποστασιοποίησης. Η ελευθερία της βούλησης είναι ίσως η πιο υποθετική ιδέα απ' όλες. Δεν είμαστε σε θέση να της προσδώσουμε καμία υπόσταση, παρά μόνο «κυτόπιν εορτής» κρίνοντας τα αποτελέσματά της, τις πράξεις των ατόμων, που υποθέτουμε πως έχουν ελεύθερη βούληση: το ότι κρίνουμε ηθικά την πράξη ενός ατόμου, σημαίνει πως αποδεχόμαστε ότι μπορούσε να πράξει διαφορετικά, επομένως ότι έχει ελεύθερη βούληση.³⁶ Η υποκατάσταση, τώρα, της ελευθερίας της βούλησης από την ίδια τη βούληση, δηλαδή τελικά από την επιθυμία,³⁷ και μάλιστα κατά τρόπο δεσμευτικό, μέσω της γνωστής ωφελμιστικής ρήσης ότι οι άνθρωποι δεν μπορεί να επιθυμούν παρά μόνον ότι είναι ωφέλιμο ή ευχάριστο για τους ίδιους,³⁸ και, σε τελευταία ανάλυση, λόγω των ενυπαρχόντων στην ανθρώπινη φύση κοινωνικών συναισθημάτων κ.ο.κ., για το κοινωνικό σύνολο,³⁹ αποτελεί, νομίζω, και το θεμέλιο για τις υποστασιοποιήσεις του ωφελμισμού στις οποίες αναφερθήκαμε. Όταν το κεντρικό αξιακό ζήτημα μετατίθεται από την ιδέα της ελευθερίας της βούλησης ως ανώτατης αξίας, στο τί είναι βλαβερό ή ωφέλιμο, πιστεύω, παρά την αγαστή σύμπλευση ωφελμισμού και φιλελευθερισμού, πως το παιχνίδι της ιδεολογικής πρωταρχικότητας της ελευθερίας έχει ήδη χαθεί.

Αντιθέτως, στην καντιανή φιλοσοφία, η ελευθερία της βούλησης και η ηθική όχι απλώς δε διαχωρίζονται ως δύο σαφώς διακριτοί τομείς, η ελευθερία της βούλησης είναι αυτό που ορίζει τη σφαίρα της ηθικής. Σύμφωνα με τον Kant, χωρίς ελευθερία της βούλησης δεν μπορεί να υπάρξει ηθική. Ηθική υπάρχει από τη στιγμή που το πράττον άτομο διαθέτει ελεύθερη βούληση. Για κάποιον που μπορεί να πράττει μόνο λόγω καταναγκασμού –φυσικού ή υπερφυσικού–, δεν μπορεί να τίθεται ζήτημα ηθικής. Η αρχή αυτή, άλλωστε, είναι και η βάση της κατηγορικής προσταγής. Το να λειτουργεί το άτομο με τις πράξεις του διαρκώς σαν να ήταν οικουμενικός νομοθέτης υποδηλώνει, μεταξύ άλλων, ότι το άτομο πράττει σαν να μην υπάρχει άλλη ηθική αρχή πέρα από την ελεύθερή του βούληση.

36. Βλ. I. Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, ό.π., σ. 91-92.

37. Για την ακριβή σχέση μεταξύ βούλησης και επιθυμίας, βλ. J.S. Mill και J. Bentham, ό.π., σ. 119-121 και 312-314.

38. Βλ. J.S. Mill και J. Bentham, ό.π., σ. 278.

39. Βλ. παραπάνω, υποσημ. 20-23.

Ταυτόχρονα, η οικουμενική σημασία των πράξεών του συνίσταται στο ότι απαιτεί και από όλους τους άλλους να έπρατταν το ίδιο αν βρίσκονταν στη θέση του (και εκείνος στη θέση των άλλων), πράγμα που προϋποθέτει ότι πιστεύει πως και όλοι οι άλλοι έχουν ελεύθερη βούληση και είναι σε θέση να πράττουν ηθικά σύμφωνα μόνο με αυτήν, λειτουργώντας με τη σειρά τους και εκείνοι σαν να ήταν οικουμενικοί νομοθέτες – ειδάλλως ούτε για εκείνους θα ετίθετο ζήτημα ηθικής.

Εδώ δεν πρόκειται για υποστασιοποίηση, ακριβώς επειδή έχουμε να κάνουμε με μια διαρκή υπόθεση: *σαν να ήταν το πράττον άτομο οικουμενικός νομοθέτης, αν βρίσκονταν οι άλλοι στη θέση του, κ.ο.κ.* Ο ίδιος ο Kant λέει ότι δεν έχει σημασία αν πιστεύουμε στην πραγματική ύπαρξη της ελευθερίας της βούλησης, δεδομένου ότι, *υποθέτοντας* απλώς την ύπαρξή της, το αποτέλεσμα, δηλαδή οι πράξεις μας, παραμένει το αυτό.⁴⁰

Η ελευθερία της βούλησης, στο βαθμό που αποτελεί τη θεμελιώδη προϋπόθεση της ηθικής, δεν μπορεί παρά να αποτελεί και αυτοσκοπό: το γενικό αυτοσκοπό, το γενικό κεντρικό ιδεώδες – προκειμένου η εν λόγω ηθική να μην αυτοαναιρείται. (Και σε αντίθεση με τον ωφελιμισμό, όπου ο μοναδικός αυτοσκοπός είναι η ευτυχία⁴¹). Υπ' αυτήν την έννοια, οι πιο ανήθικες πράξεις είναι οι πράξεις εκείνες που περιορίζουν ή που, καθ' οιονδήποτε άλλον τρόπο, υπονομεύουν την ελευθερία της βούλησης.

Θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε την ελευθερία της βούλησης ως μια *ουτοπία του εαυτού*: πρόκειται, σε τελευταία ανάλυση, για μια ουτοπική σχέση με τον εαυτό μια σχέση με την (υποθετική) ιδέα ενός εαυτού, που θα μπορούσε να είναι διαφορετικός από αυτό που είναι· που θα μπορούσε να είναι κάποιος άλλος – *οποιοσδήποτε*

40. I. Kant, *ό.π.*, σ. 83 (υποσημ.). Για να αποφευχθεί μια πιθανή σύγχυση, σχετικά με την *υποθετική* ιδιότητα της ελευθερίας της βούλησης, πρέπει να διακρίνουμε μεταξύ του «υποθετικού» με την έννοια του *υποτιθέμενου*, και του «υποθετικού» με την έννοια του *υπό όρους*. Ό,τι έχω πει μέχρι τώρα και θα πω παρακάτω, είναι σαφές ότι αφορά μόνο την *πρώτη* έννοια, αλλά η σύγχυση θα μπορούσε να προκληθεί από το γεγονός ότι ο Kant χρησιμοποιεί τον όρο με τη *δεύτερη* έννοια, όταν αναφέρεται ειδικά στις «υποθετικές προσαγές», σε αντιδιαστολή προς τις οποίες ορίζει την «κατηγορική» (δηλαδή «*άνευ όρων*» - *unbedingt*) - βλ. I. Kant, *ό.π.*, ιδίως σ. 43-51. Για μια χρήση του «υποθετικού» με την πρώτη έννοια, βλ. I. Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, *ό.π.*, σ. 652-661. Πιο γενικά, η πρώτη έννοια του «υποθετικού» σχετίζεται με τη θεμελιώδη σημασία τού «ως εάν» (*als ob*) στην καντιανή φιλοσοφία.

41. J.S. Mill και J. Bentham, *ό.π.*, σ. 307.

άλλος. Το καντιανό «βασιλείο των (αυτο)σκοπών» (Reich der Zwecke), η ιδεώδης κοινωνία όπου ο μόνος νόμος είναι ο νόμος μιας εκάστης της ελεύθερης βούλησης ενός εκάστου των ορθολογικών όντων, δηλαδή ενός εκάστου ανθρώπινου ατόμου, παρέχει επομένως και το πρότυπο της αναρχικής ουτοπίας που αντιστοιχεί στην καντιανή ηθική.⁴²

Το υποθετικό, δηλαδή μη υποστασιοποιημένο, στοιχείο είναι και εκείνο που εξασφαλίζει τον επαναστατικό της χαρακτήρα. Η κοινωνική διάσταση αυτής της ηθικής δε συνίσταται στην αναφορά σε κάποια υποστασιοποιημένη ιδέα συλλογικότητας ή απεριόριστης (κοινής) ωφέλειας, αλλά στη διαρκή εναλλαξιμότητα μεταξύ κάθε μιας από τις ελεύθερες βουλήσεις. Η αρχή της ελευθερίας της βούλησης συμπίπτει με την ίδια την αρχή της αντιστρεψιμότητας. Το κάθε ορθολογικό ον με τις πράξεις του κατοχυρώνει την ελευθερία της βούλησής του, μόνο στο βαθμό που κάνει το ίδιο και με την ελευθερία της βούλησης των υπολοίπων. Η οικουμενικότητα των αποφάσεών του, ακριβώς επειδή είναι υποθετική, είναι και

42. I. Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, ό.π., σ. 67: «Το ορθολογικό ον πρέπει πάντοτε να αντιμετωπίζει τον εαυτό του ως νομοθετούντα σ' ένα βασίλειο των σκοπών, που καθίσταται εφικτό λόγω της ελευθερίας της βούλησης...». Περιορίζομαι εδώ στην πολιτική σημασία της ηθικής του Kant, ιδίως όπως αυτή αναπτύσσεται στο πρώτο χρονολογικά από τα σημαντικότερα κείμενα της ηθικής του φιλοσοφίας, στη *Θεμελίωση για τη μεταφυσική των ηθών*. (Αποφεύγω να αναφερθώ στην *Κριτική του πρακτικού ορθού λόγου*, βλ. Immanuel Kant, *Kritik der praktischen Vernunft*, Suhrkamp, Φραγκφούρτη 1977 [πρώτη έκδοση: 1788], όπου η ηθική του Kant υποπίπτει στις υποστασιοποιήσεις, τις οποίες ο ίδιος είχε ξεσηκώσει στην *Κριτική του καθαρού ορθού λόγου*. Βλ. ιδίως Frederick C. Beiser, *Enlightenment, Revolution, and Romanticism: The Genesis of Modern German Political Thought 1790-1800*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts και Λονδίνο 1992, σ. 32 και 55). Δεν υπονοώ, βέβαια, ότι η καθαυτό πολιτική φιλοσοφία του Kant έχει καμία σχέση με την αναρχική ουτοπία. Πρέπει επίσης να σημειώσω ότι, κατά την άποψή μου, το καθαρά ηθικό σκέλος της καντιανής φιλοσοφίας, δηλαδή η θεωρία της κατηγορικής προσταγής και της ελευθερίας της βούλησης, δεν έχει σχέση με τις «θεωρίες του συμβολαίου» (οι οποίες, πάλι κατά την άποψή μου εννοείται, αλλά όχι μόνο –βλ., για παράδειγμα, Κωνσταντίνος Τσουνκαλάς, *Είδωλα πολιτισμού: Ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα στη σύγχρονη πολιτεία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991, σ. 369, υποσημ. 38–, δεν απομακρύνονται και τόσο από την ωφελμιστική λογική). Το «βασιλείο των σκοπών» θα έπρεπε να αποσυνδεθεί από την έννοια του «πρωταρχικού συμβολαίου» (βλ. παραπάνω, υποσημ. 10). Ο άκρως πολυσυζητός, πολυσύνθετος και πολυσήμαντος –όχι μόνο νοηματικά αλλά και ιστορικά– χαρακτήρας του έργου του Kant νομίζω πως μας επιτρέπει να κάνουμε τέτοιου είδους αποσυνδέσεις – τουλάχιστον όσο μας επιτρέπει να κάνουμε και συνδέσεις.

αυτό –το μόνο– που τον δεσμεύει, δεν είναι κάτι που του παρέχει αυθαιρεσία.⁴³ Αλλά, ταυτόχρονα, είναι και το μόνο που εξασφαλίζει τη θεμελιώδη προϋπόθεση της ηθικής και το γενικό αυτοσκοπό της ουτοπίας: την ελευθερία της βούλησης του κάθε (περατού αλλά και ορθολογικού) ανθρώπινου ατόμου.

Έτσι, η ελευθερία ως ελευθερία της βούλησης και η ηθική δεν αποτελούν δύο ξεχωριστές και ανταγωνιστικές επικράτειες: Η υποθετική επικράτεια, η *ουτοπία*, της ελευθερίας ταυτίζεται με την υποθετική επικράτεια, την *ουτοπία*, της ηθικής (και του –μοναδικού– νόμου). Εδώ έγκειται η σημασία της διάκρισης μεταξύ φυσικής, υπερφυσικής, ιστορικής ή κοινωνικής αναγκαιότητας αφενός, και ηθικού καθήκοντος αφετέρου. Η πρώτη προϋποθέτει την ανυπαρξία ή αναιρέση της ελευθερίας της βούλησης, το δεύτερο είναι περίπου ταυτόσημο με αυτήν.⁴⁴

Η σύγκριση ωφελμιστικής και καντιανής ηθικής πιστεύω πως μας οδηγεί στο μέλημα της αντικατάστασης της *υποστασιοποιημένης* συλλογικότητας της *ολότητας* από την *υποθετική* συλλογικότητα του *ενός εκάστου*. Την εποχή του «νεοφιλελευθερισμού», ακούγεται βέβαια παράξενο το να υπενθυμίζει κάποιος ότι μια από τις βασικότερες ιδεολογίες οι οποίες –σωστά, εν μέρει– έχουν συνδεθεί με τον καπιταλισμό, ήτοι ο ωφελμισμός, είχε ως πρόταση, πρόταγμα, όραμα, ουτοπία –γιατί όχι;– κάτι που στηρίζεται στην έννοια της ολότητας. Η ωφελμιστική ολότητα, είτε με τη μορφή της φιλελεύθερης-ορθολογικής ανθρώπινης κοινωνίας, είτε με τη μορφή της κοινής ωφέλειας, ή της ευτυχίας της ανθρωπότητας εν γένει, υπήρξε το κοινό υπόβαθρο των κυριότερων κεντρικών ιδεωδών που εμφανίστηκαν και επικράτησαν στο δυτικό κόσμο από τις αρχές του 19ου αιώνα και ύστερα. Και σ' αυτά συμπεριλαμβάνω και τα ιδεώδη του (πρώην) υπαρκτού σοσιαλισμού. Το ότι η ωφελμιστική ολότητα, στα καθεστώτα του υπαρκτού σοσιαλισμού, συνδυάστηκε με τις εσχολογικές ολότητες του ιστορικισμού, καταλήγοντας στο σοσιαλιστικό ολοκληρωτισμό, ενώ στις καπιταλιστικές κοινωνίες ο ωφελμισμός συχνά εκφυλιζόταν –και εκφυλίζεται, ιδίως κατά τα τελευταία χρόνια– σ' ένα είδος (ατομικιστικού) κοινωνικού δαρβινισμού, δεν αναιρεί το γεγονός ότι και στα

43. Βλ. I. Kant, *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, ό.π., ιδίως σ. 71-74 και 99-101.

44. I. Kant, ό.π., σ. 82: «...μια ελεύθερη βούληση και μια βούληση που υπόκειται σε ηθικούς νόμους είναι ένα και το αυτό».

δύο συστήματα ο ωφελιμισμός υπήρξε ένα κοινό ιδεολογικό θεμέλιο, που αποτελούσε σταθερή αναφορά τόσο στη σφαίρα του πολιτικού λόγου όσο και σ' εκείνη των πολιτικών αποφάσεων. Ο ωφελιμισμός ιστορικά υπήρξε η ιδεολογία του «κέντρου», με την πιο ουσιαστική έννοια του όρου. (Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο ότι, ενώ οι δύο θεμελιωτές του νεωτερικού ωφελιμισμού –οι Bentham και Mill– έχουν συνδεθεί περισσότερο με τον καπιταλισμό και την ατομική ιδιοκτησία, η πρώτη ωφελιμιστική ουτοπία, η «Ουτοπία» του More, έχει ως βασική αρχή την κοινοκτημοσύνη.⁴⁵) Το κοινό όραμα, η κοινή ουτοπία αριστεράς και δεξιάς ήταν η «κοινωνία της ευημερίας», και ο πολιτικός διάλογος και η πολιτική διαμάχη, συμπεριλαμβανομένων και των διαφωνιών για τους διαφορετικούς τρόπους επίτευξης αυτού του οράματος, είχαν ως κύριο θέμα την *κατανομή της ωφέλειας*. Χρησιμοποιώντας ένα κάπως χυδαίο μεταφορικό σχήμα, θα μπορούσαμε να πούμε πως, εδώ και έναν αιώνα τουλάχιστον, ο ωφελιμισμός μοιράζει την τράπουλα του μεγαλύτερου μέρους του ιδεολογικο-πολιτικού παιχνιδιού.

Απόρροια αυτής της κατάστασης είναι κάτι που θεωρώ ως μια από τις χονδροειδέστερες πλάνες της νεωτερικής πολιτικής σκέψης, ήτοι η πεποίθηση ότι υπάρχει ανταγωνιστική σχέση μεταξύ ισοσύτητας και ελευθερίας. Το απλούστατο, κατά την άποψή μου, γεγονός ότι το αίτημα εναντίον της ανισότητας συμπίπτει, κατά μέγα μέρος τουλάχιστον, με το αίτημα εναντίον της ανελευθερίας, εφόσον ανισότητα σημαίνει, μεταξύ άλλων τουλάχιστον, ότι κάποιος είναι λιγότερο ελεύθερος από κάποιους άλλους (και ότι η εξουσία είναι, ακριβώς, η σχέση που ορίζεται από τη *συνύπαρξη* ανισότητας και –σχετικής– ανελευθερίας), αποκρύπτεται από το ωφελιμιστικό σχήμα, σύμφωνα με το οποίο η ελευθερία ορίζεται ως ξεχωριστή, και κατά συνέπεια ως δύναμη ανταγωνιστική επικράτεια, εν σχέσει προς την επικράτεια της κοινωνικής ωφέλειας, και επομένως εν σχέσει προς την ισορροπημένη, δηλαδή όσο το δυνατόν πιο ισομερή, κατανομή της τελευταίας.

Θα προχωρήσω ακόμη παραπέρα. Στις μέρες μας, το δίλημμα «φιλελευθερισμός ή σοσιαλισμός» παραμένει τόσο κυρίαρχο, ώστε ακόμη και όσοι έχουν αρχίσει να αισθάνονται τα αδιέξοδα τόσο της μιας όσο και της άλλης επιλογής, μοιάζουν να θεωρούν ότι η μόνη «τρίτη λύση» είναι μια συμβιβαστική κατάσταση, που θα βρι-

45. Βλ. T. More, *ό.π.*, ιδίως το Appendix του μεταφραστή, σ. 149-151.

σκειται κάπου στη μέση, στην αναζήτηση μιας «χρυσής τομής» μεταξύ «ελευθερίας» και «ισότητας», δηλαδή, μεταξύ του μικρότερου δυνατού παρεμβατισμού και της μεγαλύτερης δυνατής κοινωνικής ωφέλειας. Μ' άλλα λόγια, αυτή η σύγχρονη αναζήτηση της «ρεαλιστικής, αλλά με όραμα», πολιτικής, δεν είναι παρά το τελικό επίτευγμα, η έσχατη ιδεολογική δικαίωση της ωφελμιστικής ουτοπίας, όπως αυτή έχει διαμορφωθεί εδώ και ενάμισι αιώνια. Το γεγονός ότι στις μέρες μας η οποιαδήποτε ενασχόληση με την ουτοπία φαντάζει ως ένα είδος συγκινητικού αλλά ατελέσφορου ρομαντισμού, πιστεύω πως έχει να κάνει με το ότι ο ωφελμισμός, μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού, αλλά και μετά το ξεφούσκωμα του «νεοφιλελεύθερου» ενθουσιασμού (ο οποίος, στις θρασύτερες εξάρσεις του, πρόβαλλε κι εκείνος την κοινωνικο-δαρβινική «ουτοπία» του), έχει καταφέρει επί τέλους να πείσει, σε μεγάλο βαθμό, ότι η δική του ουτοπία είναι η μόνη εφικτή.

Και φτάνουμε τώρα σε κάτι που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως περαιτέρω συνέπεια της ωφελμιστικής υποστασιοποίησης. Πρώτα απ' όλα, το γεγονός ότι δε δίνεται κανένα θετικό περιεχόμενο στην ελευθερία, το ότι η ελευθερία, μ' άλλα λόγια, ορίζεται μόνο σε αντιδιαστολή με τον παρεμβατισμό, της αφαιρεί τη δυνατότητα να αποτελεί η ίδια ιδεώδες αληθινά ικανό να συμβάλει στη θεμελίωση της ωφελμιστικής ουτοπίας. Όσον αφορά τώρα τον στόχο του ίδιου του παρεμβατισμού, που είναι η κοινωνική ωφέλεια, πιστεύω πως υποκρύπτει την εξής παγίδα: Το γεγονός ότι η ελευθερία της βούλησης, ως θεμέλιο της ηθικής, υποκαθίσταται από την επιθυμία, η οποία δεν μπορεί παρά να έχει ως στόχο την ωφέλεια, η οποία ωφέλεια τελικά δεν μπορεί παρά να είναι κοινή, έχει ως μοιραία συνέπεια το να προβάλλεται ως κεντρικό μέλημα ολόκληρου του πολιτικού λόγου και διαλόγου η διαρκής αναζήτηση ενός κοινού παρονομαστή της ωφέλειας. Και αυτός, στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων, καταλήγει, ώ του θαύματος, να είναι ένας: το χρήμα.⁴⁶

46. Δεν είναι βέβαια τυχαίο ότι περίπου ολόκληρη η ωφελμιστική επιχειρηματολογία, τόσο στη «φιλελεύθερη» όσο και στη «σοσιαλιστική» της εκδοχή, έχει μεταφερθεί, εδώ και πολλές δεκαετίες, στη σφαίρα των οικονομικών. Για μια πρόσφατη συνοπτική επισκόπηση της σχετικής διαμάχης, βλ. Meghnad Desai, «Equality: The Debate Goes On», στο *LSE Magazine*, τόμ. 8, τχ. 1, 1996, σ. 12-14. Πιο εντυπωσιακό ίσως είναι το γεγονός ότι ο σύγχρονος ωφελμισμός στη σφαίρα της ίδιας της πολιτικής θεωρίας εκφράζεται με μια «οικονομολογποίηση» της τελευταίας – βλ. Στέ-

3. ΗΘΙΚΗ ΚΑΙ ΑΝΑΡΧΙΑ

Ο Antonio Gramsci είχε πει, μιλώντας για την Ρωσική Επανάσταση, ότι πρόκειται για επανάσταση εναντίον του *Κεφαλαίου* εννοώντας ότι η Οκτωβριανή Επανάσταση αποτελεί έμπρακτη απόρριψη ορισμένων βασικών ιδεών, που περικλείονται στο κυριότερο έργο του θεμελιωτή της «φιλοσοφίας της πράξης». ⁴⁷ Θα μπορούσαμε αναλόγως να πούμε για τα κοινωνικά κινήματα ότι αποτελούν επανάσταση εναντίον του χρήματος· υπό την έννοια ότι στρέφονται εμπράκτως εναντίον του όλου πλέγματος ιδεών, που τελικά ανάγει ολόκληρο το πολιτικό ζήτημα, το ζήτημα δηλαδή της εξουσίας, στο χρήμα και στην κατανομή του.

Το γεγονός ότι ειδικότερα το σοσιαλιστικό κίνημα δεν τα πολυκατάφερε προς αυτή την κατεύθυνση, παρ' όλο που, καταρχήν τουλάχιστον, τα σοσιαλιστικά οράματα σαφώς διακρίνονται από την ωφελιμιστική ιδεολογία και ουτοπία, πιστεύω πως έχει να κάνει και με το ότι η αντίθεση καπιταλιστές/εργαζόμενοι είναι τέτοια, ώστε εύκολα παρασύρεται κανείς στο να πιστέψει πως μπορεί να καταργηθεί απλώς με μια ριζική αναδιανομή του πλούτου. Ο δεύτερος λόγος γι' αυτή τη θεμελιώδη ανεπάρκεια της σοσιαλιστικής ουτοπίας ίσως είναι σημαντικότερος, και σχετίζεται μ' αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε «κίβδηλο οικουμενισμό» του ωφελιμισμού και της ιδεολογίας του χρήματος – στον οποίο κατά μέγα μέρος έχει συμπαρασυρθεί και το σοσιαλιστικό κίνημα.

Η ωφελιμιστική, δηλαδή τελικά η χρηματιστική, λογική τείνει στο να αυτοπροβάλλεται ως η μοναδική πραγματικά οικουμενική ιδεολογία: Εφόσον δημοκρατικά δεν μπορούμε να συμφωνήσουμε σε τίποτε άλλο ως κοινό αγαθό, ως κατά κοινή συναίνεση ωφέλιμο, πέρα από το χρήμα, το μοναδικό πραγματικά οικουμενικό πολιτικό αίτημα δεν μπορεί παρά να αφορά το χρήμα. Αν είναι κανείς φιλελεύθερος, το οικουμενικό αίτημα είναι η μεγαλύτερη δυνατή ελευθερία στην απόκτησή του, αν είναι κανείς σοσιαλιστής, η μεγαλύτερη δυνατή ισότητα στην κατανομή του, αν είναι στο κέ-

λιος Αλεξανδρόπουλος, «Η οικονομική λογική της συλλογικής δράσης: Μετα-ηθικά επιχειρήματα σε έναν μη ηθικό κόσμο», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 7, 1996, σ. 82-123. Βλ. και Κ. Τσουκαλάς, *ό.π.*

47. Antonio Gramsci, *Selections from Political Writings 1910-1920* (μτφρ.: John Mathews), Lawrence and Wishart, Λονδίνο 1977, σ. 34-37.

ντρο, το οικουμενικό αίτημα είναι η ορθολογικότερη εξισορρόπηση μεταξύ των δύο. Αντιθέτως, σύμφωνα με την ίδια λογική, τα μη οικονομικά οριζόμενα κοινωνικά κινήματα δεν μπορούν να είναι οικουμενικά, εφόσον τα αιτήματά τους εξ ορισμού δεν μπορούν να αφορούν όλους τους ανθρώπους. Τι ενδιαφέρουν τους άντρες εργαζόμενους τα δικαιώματα των γυναικών, ή τους (μη ομοφυλόφιλους) μαύρους της Ευρώπης και της Αμερικής τα δικαιώματα των ομοφυλοφίλων;

Είναι αλήθεια ότι τα ίδια τα «νέα κοινωνικά κινήματα» ευθύνονται για την περαιτέρω καλλιέργεια της ψευδαίσθησης ότι το μοναδικό οικουμενικό αίτημα μπορεί να είναι το οικονομικό. Πέρα από τις έμπρακτες τάσεις απομονωτισμού που διακατέχουν πολλές από τις ομάδες που τα συναποτελούν, πιστεύω πως, στο επίπεδο της θεωρίας, η όλη «μεταμοντέρνα» φιλολογία περί «διαφορετικότητας», που έχει σημαδέψει σχεδόν ολόκληρη τη ριζοσπαστική κοινωνική και πολιτική θεωρία της τελευταίας δεκαπενταετίας, έχει οδηγήσει σε μια κατάσταση όπου η λέξη «οικουμενικότητα» ακούγεται πλέον ως σχεδόν ταυτόσημη με το –δεξιό ή αριστερό– συντηρητισμό.

Θα πω κάτι προφανές και αυτονόητο – που δυστυχώς, όμως, φαίνεται πως για ορισμένους δεν είναι. Η διαφορετικότητα ως πολιτικό αίτημα, δικαίωμα, στόχος, όραμα, προϋποθέτει το να είναι πρώτα κανείς *στοιχειωδώς ίδιος*, δηλαδή, άνθρωπος, να ανήκει στο ανθρώπινο βιολογικό είδος, πράγμα το οποίο ηθικά και πολιτικά μεταφράζεται: να είναι περατό και ορθολογικό ον, η ορθολογικότητα του οποίου προϋποθέτει ελευθερία της βούλησης, δηλαδή του ίδιου του ορθού λόγου.⁴⁸ (Όσο φιλόζωος ή μανιώδης με τις νέες τεχνολογίες και να είναι κανείς, δεν μπορεί στα σοβαρά να υποστηρίξει ως πολιτικό αίτημα το δικαίωμα στη διαφορά των προβάτων ή των computer. Το δίλημμα με τα «androids» ας το αντιμετωπίσουν οι άνθρωποι όταν φτάσει. Μέχρι τότε βέβαια, καλά κάνουν συγγραφείς και κινηματογραφιστές όπως οι Philip K. Dick και Ridley Scott και μας εισάγουν από τώρα στον σχετικό προβληματισμό).

Δεν είναι τόσο δύσκολο να φανταστεί κανείς πώς αυτό το *οικουμενικό* και –φαινομενικά μόνο– αφηρημένο ιδεώδες της ελευθερίας της βούλησης, θα μπορούσε να αποτελέσει θεμέλιο για την

48. Ο Kant εξομοιώνει τη βούληση με τον «πρακτικό ορθό λόγο» – βλ. I. Kant, *ό.π.*, σ. 41.

αναρχική ουτοπία, προς την οποία θά 'πρεπε, κατά την άποψή μου, να συγκλίνουν όλα τα απελευθερωτικά κοινωνικά κινήματα. Ούτε είναι απαραίτητο να παραμείνει στο –όντως αφηρημένο– καντιανό σχήμα του «βασιλείου των σκοπών». Το καντιανό βασίλειο των σκοπών θα μπορούσε, με την ήδη υπάρχουσα μέχρι τώρα εμπειρία των κοινωνικών κινήματων, να αποκτήσει αρκετά συγκεκριμένο περιεχόμενο. Κοινή ουτοπία όλων των απελευθερωτικών κοινωνικών κινήματων θα μπορούσε να είναι μια κοινωνία που παρέχει τις υλικές εκείνες συνθήκες που εξασφαλίζουν, οικουμενικά, δηλαδή για όλα τα ανθρώπινα άτομα, την ελευθερία της βούλησης. Κατά την ταπεινή μου άποψη, αυτός είναι ένας πιθανός (και κάπως «πεζός») τρόπος ερμηνείας του περίφημου συνθήματος του Μάη του '68: «Η φαντασία στην εξουσία».

Αρνητικά οριζόμενη, είναι ευνόητο ότι αυτή η ουτοπία προϋποθέτει ανατροπή, όχι μόνο των πάσης μορφής τυραννιών (από τις δικτατορίες, αλλά και την κυβερνητική, γραφειοκρατική και αστυνομική αυθαιρεσία στα κοινοβουλευτικά καθεστώτα, έως τις κάθε είδους καθημερινές τυραννίες στο «μικρο-κοινωνικό» επίπεδο των ανθρώπινων σχέσεων), όχι μόνο της οικονομικής εκμετάλλευσης (η οποία υφίσταται όχι μόνο στη σχέση καπιταλιστών-εργαζομένων, αλλά και στη σχέση καπιταλιστών-καταναλωτών, καθώς και στη σχέση καπιταλιστών-ανέργων), αλλά και ολόκληρου εκείνου του πλέγματος του καπιταλιστικού και γενικότερα του σύγχρονου πολιτισμού, το οποίο, χειρότερα ίσως από το να περιορίζει την ελευθερία της βούλησης, την καθιστά αδρανή· αναφέρομαι βέβαια κυρίως στον πολιτισμό του marketing, του fast food, των spots και του zapping – η επικράτεια του οποίου εκτείνεται πολύ παραπέρα από τις επιχειρήσεις, τα εστιατόρια, τη διαφήμιση και την τηλεόραση.

Παραθέτω, τώρα, μια φράση από τις τελευταίες σειρές του πρώτου τόμου της *Ιστορίας της σεξουαλικότητας* του Michel Foucault: «...μια μέρα, ίσως, σε μιαν άλλη οικονομία σωμάτων και ηδονών...».⁴⁹ Έχουν ειπωθεί αρκετά για το αινιγματικό νόημα αυτής της μελλοντικής «άλλης οικονομίας σωμάτων και ηδονών» (το «άλλη» εδώ υπονοεί: «άλλη από αυτήν της σεξουαλικότητας»), το μόνο που μάλλον είναι βέβαιο, κατά την άποψή μου, είναι πως

49. Michel Foucault, *Histoire de la sexualité, 1: La volonté de savoir*, Gallimard, Παρίσι 1976, σ. 211.

πρόκειται για το μοναδικό σημείο στο έργο του Foucault, όπου βρίσκουμε κάτι που να προσεγγίζει την έννοια της ουτοπίας.⁵⁰

Πρώτα απ' όλα, η υποθετική ιδιότητα αυτής της «ουτοπίας» είναι προφανής, όχι μόνο από την αβέβαιη μορφή της διατύπωσης του Foucault, αλλά και από το ότι, ακριβώς, πουθενά αλλού στο έργο του δεν μπαίνει στον κόπο να μας περιγράψει αναλυτικότερα ούτε σε τί θα συνίσταται πιο συγκεκριμένα η εν λόγω «άλλη οικονομία», ούτε πώς θα φτάσουμε σε αυτήν.

Πέραν αυτού όμως, πιστεύω πως έχει ξεχωριστή σημασία το ότι τούτη η «ουτοπία» του Foucault ορίζεται, έστω και κατ' αυτόν τον ελλιπέστατο και αινιγματικό τρόπο, σε αντιδιαστολή προς το σύστημα της σεξουαλικότητας. Μ' άλλα λόγια, πρόκειται για μια ουτοπία που ορίζεται σε αντιδιαστολή προς ένα «νέο κοινωνικό κίνημα», του οποίου η παρουσία την εποχή που εκδόθηκε εκείνος ο τόμος του Foucault (1976) ήταν ακόμη εξαιρετικά έντονη, στο στρατόπεδο ειδικά των *απελευθερωτικών κοινωνικών κινήματων*. Αναφέρομαι βέβαια στο «κίνημα της σεξουαλικής απελευθέρωσης», το οποίο, αν και δύσκολα θα μπορούσε να περιχαρακωθεί από πλευράς οργανωτικής, όσον αφορά την ιδεολογία διατέμνει τουλάχιστον δύο από τα σημαντικότερα άλλα απελευθερωτικά κοινωνικά κινήματα: το φεμινισμό και το κίνημα των ομοφυλοφίλων και γενικότερα, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε πως η διάχυση των κυριότερων ιδεολογικών στοιχείων που το συναποτελούν έχει σημαδέψει κατά μέγα μέρος την ιδεολογία όλων των απελευθερωτικών κοινωνικών κινήματων. Ίσως επειδή πρόκειται για το κοινωνικό κίνημα που αυτοπροβαλλόταν ως *το κατεξοχήν κίνημα της απελευθέρωσης*.

Είναι γνωστή η σκληρή και θρασύτατα ανατρεπτική κριτική που ασκεί ο Foucault στην ιδέα της «σεξουαλικής απελευθέρωσης», ακριβώς με αφετηρία το δεδομένο ότι αυτή η ιδέα αυτοπροβάλλεται ως το θεμέλιο της κοινωνικής απελευθέρωσης εν γένει.⁵¹ Παρ' όλη την εξαιρετική σημασία αυτής της κριτικής, και παρά το ότι αυτή συνδυάζεται με την ανάπτυξη μιας ιδιαίτερως σημαντικής θεωρητικής αντίληψης του Foucault για τις σχέσεις λόγου και εξουσίας γενικότερα (και κατά την άποψή μου, ο Foucault μάλλον είναι ο

50. Αντιθέτως, έχει γράψει για την «ετεροτοπία», την οποία αντιδιαστέλλει προς την ουτοπία: βλ. M. Foucault, *Les mots et les choses*, ό.π., σ. 9-10, και *Dits et écrits: 1954-1988* (4 τόμοι), Gallimard, Παρίσι 1994, τόμος IV, σ. 752-762.

51. Βλ. M. Foucault, *Histoire de la sexualité, 1*, ό.π., ιδίως σ. 173.

σημαντικότερος σύγχρονος στοχαστής που προτείνει μια μη οικονομιστική κριτική της εξουσίας), πιστεύω πως το γεγονός ότι εξομολογεί απολύτως τις εξουσιαστικές πλευρές του σεξουαλικού λόγου με το κίνημα της σεξουαλικής απελευθέρωσης, αποβαίνει άδικο για το τελευταίο, *έστω και αν είναι αλήθεια ότι ολόκληρος ο σεξουαλικός λόγος αυτοπροβάλλεται ως απελευθερωτικός*. Για να μιλήσουμε με συγκεκριμένα, και κάπως χονδροειδή, παραδείγματα, δεν πιστεύω ότι υπάρχει καμία αληθινή ομοιότητα μεταξύ της σεξουαλικής «απελευθέρωσης» του περιοδικού *Playboy*, και των καινούριων σεξουαλικών ηθών που τέθηκαν σε εφαρμογή, σε ορισμένα έστω κοινωνικά περιβάλλοντα, κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970.

Όχι φυσικά ότι αυτά τα δύο είναι εντελώς άσχετα μεταξύ τους, και εκεί ακριβώς είναι το πρόβλημα. Πιστεύω, όμως, πως η μεταξύ τους σχέση δεν προσδιορίζεται από την εγγενώς συντηρητική φύση του σεξουαλικού λόγου, ο οποίος, ενώ αυτοπροβάλλεται ως απελευθερωτικός, τελικά επιτελεί εξουσιαστικές κυρίως λειτουργίες, αλλά από το ότι ο συγκεκριμένος τρόπος με τον οποίο ο σεξουαλικός λόγος έχει εκφερθεί και συναρθρωθεί, συνδέεται απευθείας με την ωφελμιστική ιδεολογία, ακόμη και στις πιο απελευθερωτικές του εκφάνσεις.

Δεν είναι τυχαίο πως κεντρική θέση στο ιδεολογικό ρεπερτόριο του λόγου της σεξουαλικής απελευθέρωσης κατέχει η μεταφορική σχέση μεταξύ επανάστασης και οργασμού και μεταξύ απελευθερωμένης, δηλαδή ουτοπικής, κοινωνίας και ατέρμονος οργίου. Πρόκειται, μ' άλλα λόγια, για μια πιο προωθημένη, και μάλιστα προς την ίδια κατεύθυνση, εκδοχή της ωφελμιστικής λογικής και του κεντρικού ιδεώδους της ωφελμιστικής «άπειρης ευτυχίας».

Η ιδεολογική και πρακτική πανωλεθρία του κινήματος της σεξουαλικής απελευθέρωσης κατά τη δεκαετία του '80 οφείλεται κυρίως σε αυτό. Το AIDS δε θέρισε μόνο όσους μολύνθηκαν από τον ιό, αλλά και τα επιχειρήματα της υπέρπουσας ωφελμιστικής λογικής της ιδεολογίας της σεξουαλικής απελευθέρωσης. Όταν το δικαίωμα να έχει κανείς σεξουαλικές σχέσεις με όποιους και όσους θέλει υποστηρίζεται πάνω στη βάση του ότι, πρώτον, έτσι περνάει καλύτερα, και δεύτερον, είναι ελεύθερος να περνάει όσο καλύτερα μπορεί, υπό τον όρο ότι δε βλάπτει τους άλλους, ήταν επόμενο η εξάπλωση μιας σεξουαλικά μεταδιδόμενης θανατηφόρας νόσου να αρκέσει για να ανασταλεί –ηθικά μιλώντας– ολοσχερώς αυτό το

δικαίωμα. Τώρα, στις οδηγίες των περισσότερων «ειδικών», η μονογαμική σχέση περιλαμβάνεται ως μέτρο προφύλαξης.

Ενώ δεν είναι έτσι. Άλλο τα μέτρα προφύλαξης, άλλο με πόσους έχει κανείς σεξουαλικές σχέσεις. Το πρώτο αποτελεί έναν τεχνικής φύσεως ηθικό περιορισμό, καθ' όλα σεβαστό, όπως άλλωστε και το να πρέπει κανείς να οδηγεί προσεκτικά, το δεύτερο αποτελεί θεμελιώδες ηθικό δικαίωμα, το οποίο δεν έχει απολύτως καμία σχέση με την ευτυχία, την ηδονή, την ωφέλεια ή τη βλάβη. Έχει ακριβώς να κάνει με την ελευθερία της βούλησης ως αυτοσκοπό – το μόνο γενικό αυτοσκοπό. Κατά την άποψή μου, η μοναδική, αλλά τεράστια, επαναστατική σημασία του λεγόμενου κινήματος της σεξουαλικής απελευθέρωσης ήταν ακριβώς αυτό. Η έμπρακτη – αλλά, δυστυχώς, όχι ρητή – απόρριψη του ιδεολογήματος της καταναγκαστικής μονογαμίας, αυτού του ιδεολογήματος-θεμελίου, κατά μέγα μέρος, του καπιταλισμού αλλά και του πρώην υπαρκτού σοσιαλισμού, όχι ως ενός περιορισμού που επιβάλλεται επί της ηδονής μας, όχι ως συνέπειας της εισβολής μας καταναγκαστικής σεξουαλικής ηθικής σ' ένα χώρο ατομικής και κοινωνικής ελευθερίας όπου δεν έχει θέση καμία ηθική, αλλά, *αντιθέτως*, ως μιας βαθύτατα ανήθικης ιδέας, που στηρίζεται στην αντιμετώπιση των ελευθέρως βουλομένων ανθρώπινων ατόμων ως *μέσων* – πολιτιστικής, κοινωνικής, οικονομικής σταθερότητας – και όχι ως αυτοσκοπών. Υπολανθάνον μέλημα των αληθινά νέων σεξουαλικών πρακτικών των δεκαετιών του '60 και του '70 ήταν η επικράτηση μιας νέας σεξουαλικής ηθικής, όχι η απόρριψη της οποιασδήποτε ηθικής και υποκατάστασή της από έναν «αχαλίνωτο» σεξουαλικό ευδαιμονισμό – ο οποίος, όπως είδαμε, δεν απέχει και πολύ από την *ωφελμιστική* ηθική.

Δε θέλω να πω ότι ο μοναδικός λόγος για τον οποίο αυτή η τελευταία ήταν εκείνη που τελικά επικράτησε, ήταν το ότι η αληθινά επαναστατική ηθική δεν είχε επαρκώς συνειδητοποιηθεί και περιχαρακωθεί ως ιδεολογία. Πιστεύω, όμως, ότι η υπενθύμιση, έστω και υπό μορφήν νοσταλγίας, έστω και υπό μορφήν εξιδανίκευσης ενός παρελθόντος που στην πραγματικότητα ποτέ δεν υπήρξε έτσι, ορισμένων βασικών στοιχείων αυτής της – τότε – νέας – και τώρα πια ανύπαρκτης – σεξουαλικής ηθικής, πιθανόν να μας φώτιζε και ως προς το σε τί θα μπορούσε να συνίσταται αυτή η «άλλη οικονομία σωμάτων και ηδονών», αυτή η αταξική και αναρχική ουτοπία προς την οποία θα μπορούσαν να συγκλίνουν τα απελευθερωτικά κοινωνικά κινήματα.

Ας επανέλθουμε στην *Ουτοπία* του Thomas More –στο σπίτι του οποίου έγραψε και στον οποίο αφιερώνει ο Έρασμος το *Μωρίας εγκώμιον*–, όπου η απαγόρευση των προγαμιαίων σχέσεων αποτελεί θεμελιώδη θεσμό και πάλι για ωφελιμιστικούς λόγους: αλλιώς, ποιος θα ήθελε να παντρευτεί και να περάσει όλη του τη ζωή με τον ίδιο άνθρωπο;⁵² Γι' αυτό άλλωστε και οι μελλόνυμφοι της Ουτοπίας, πριν πάρουν την τελική τους απόφαση, βλέπουν ο ένας τον άλλον ολόγυμνο!⁵³ Αλλά η πιο ενδιαφέρουσα, ίσως, λεπτομέρεια της Ουτοπίας είναι γλωσσολογικής μορφής. Αν και το κείμενο της *Ουτοπίας* γράφτηκε αρχικά στα λατινικά, μάλλον δεν είναι τυχαίο ότι, για τη λέξη που σημαίνει «εγώ» στη γλώσσα της Ουτοπίας, ο More επιλέγει τη λέξη *he* – που στα αγγλικά σημαίνει «αυτός». Ο μεταφραστής της σύγχρονης αγγλικής έκδοσης υποστηρίζει ότι αυτό αποτελεί τη μόνη ένδειξη του ότι ο αληθινός αφηγητής του ταξιδιού στην Ουτοπία είναι ο More⁵⁴ – ότι, δηλαδή, υπάρχει μια υπονοούμενη εναλλαξιμότητα μεταξύ του τρίτου και του πρώτου ενικού προσώπου στη μορφή της αφήγησης. Νομίζω ότι η υπονοούμενη εναλλαξιμότητα έχει και μια πιο ουσιαστική σημασία, που αφορά τη βαθύτερη ιδεολογική δομή της ίδιας της κοινωνίας της Ουτοπίας. Πρόκειται για την εναλλαξιμότητα –ή αντιστρεψιμότητα– που αποτελεί την πιο απλή, δηλαδή την πιο άμεσα πρακτική, εκδοχή της κατηγορικής προσταγής, και την οποία βρίσκουμε, σε μια πρώτη μορφή, στην Αγία Γραφή.⁵⁵ Παραθέτω το σχετικό απόσπασμα της επί του όρους ομιλίας, από το κατά Ματθαίον ευαγγέλιο:

«Αίτεϊτε, καί θέλει σᾶς δοθῆ· ζητεῖτε, καί θέλετε εὐρεῖ· κρούετε,

52. T. More, *ό.π.*, σ. 103. Βλ. Έρασμος, *Μωρίας εγκώμιον* (μτφρ.: Στρατής Τσίρκας), Ηριδανός, Αθήνα 1970 (πρώτη έκδοση: 1511), σ. 43: «Ευλικρινά, ποιος άντρας, σας ρωτώ, θα δεχόταν να του περάσουν το χαλινάρι του γάμου, αν ζύγιζε πρώτα, όπως κάνουν οι σοφοί μας, τα κακά του συζυγικού βίου; Και ποια γυναίκα θα πήγαινε στον άντρα, αν ήξερε με τί πόνους θα γεννήσει, με τί κόπους και τί σκοτούρες θ' αναθρέψει ένα παιδί; Ή και μόνο αν τα στοχαζόταν αυτά; Αν χρωστάτε τη ζωή σας στο γάμο, το γάμο τον χρωστάτε στην ακόλουθό μου Χαζομάρα. Αλλά και σε μένα [την Τρέλα]: το βλέπετε τώρα πόσα μου χρωστάτε!».

53. T. More, *ό.π.*, σ. 103-104.

54. T. More, *ό.π.*, σ. 10 και 25.

55. Και ο Mill αναφέρεται σ' αυτήν, προσαρμόζοντάς την όμως στον ωφελιμιστικό νόμο της (υποστασιοποιημένης) συλλογικής ωφέλειας - βλ. J.S. Mill και J. Bentham, *ό.π.*, σ. 288-289.

καί θέλει σᾶς ἀνοιχθῆ· διότι πᾶς ὁ αἰτῶν λαμβάνει, καί ὁ ζητῶν εὐρίσκει, καί εἰς τόν κρούοντα θέλει ἀνοιχθῆ. Ἦ τίς ἄνθρωπος εἶναι ἀπό σᾶς, ὅστις, ἐάν ὁ υἱὸς αὐτοῦ ζητήσῃ ἄρτον, μήπως θέλει δώσει εἰς αὐτόν λίθον; καί ἐάν ζητήσῃ ὀψάριον, μήπως θέλει δώσει εἰς αὐτόν ὄφιν; ἐάν λοιπόν σεῖς, πονηροὶ ὄντες, ἐξεύρητε νά διδῆτε καλὰς δόσεις εἰς τὰ τέκνα σας, πόσῳ μᾶλλον ὁ Πατήρ σας ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, θέλει δώσει ἀγαθὰ εἰς τοὺς ζητοῦντας παρ' αὐτοῦ;

»Λοιπόν πάντα ὅσα ἂν θέλητε νά κάμνωσιν εἰς ἐσᾶς οἱ ἄνθρωποι, οὕτω καί σεῖς κάμνετε εἰς αὐτοῦς· διότι οὗτος εἶναι ὁ νόμος καί οἱ προφηταί.»⁵⁶

Ἡ δική μου ερμηνεία εἶναι ἡ ἐξῆς: Να κάνεις στους ἄλλους (καὶ ὄχι μόνο στα τέκνα σου) ὅ,τι θα ἤθελες καὶ οἱ ἄλλοι να σου κάνουν, ὄχι μόνο διότι «οὗτος εἶναι ὁ νόμος καί οἱ προφηταί», ἀλλὰ καὶ διότι καὶ να μὴ σου το κάνουν οἱ ἄλλοι, δὲν πειράζει, θα σου το κάνει ὁ Θεός.

Κατὰ τὴ γνώμη μου, ἡ ἀθεϊστικὴ (δηλαδή ἡ ἀναρχικὴ) οὐτοπία, μακρὰν του να «προσφέρει παρηγοριά» καὶ να ὑπόσχεται «εὐκόλῃ ζωὴ», ὅπως εἶχε πει γιὰ τὶς οὐτοπίες ὁ Foucault,⁵⁷ εἶναι μιὰ κοινωνία ὅπου ὅλοι κάνουν στους ἄλλους ὅ,τι θα ἤθελαν καὶ οἱ ἄλλοι να τοὺς κάνουν (ἀν βρίσκονταν οἱ μὲν στὴ θέση τῶν δε καὶ ἀντιστρόφως), παρ' ὅλο που ξέρουν ὅτι ἀν δὲν τοὺς το κάνουν οἱ ἄλλοι δὲν πρόκειται να τοὺς το κάνει οὔτε ὁ Θεός, οὔτε κάποιον υποκατάστατό του (Κοινωνία, Ἱστορία, Ἄνθρωπος, κ.ο.κ.). Ἴσως αὐτό να εἶχε κατὰ νου ὁ Nietzsche, ὅταν εἶπε πως «ἡ κατηγορικὴ προσταγὴ ἀποπνέει σκληρότητα.»⁵⁸

56. Ματθ. ζ', 7-12, *Ἡ Ἁγία Γραφή*, Βιβλικὴ Ἐταιρεία, Ἀθήνα χ.χ., σ. 852.

57. M. Foucault, *Les mots et les choses*, ὁ.π., σ. 9.

58. Friedrich Nietzsche, *Werke III*, Ullstein Materialien, Φραγκφούρτη, Βερολίνο καὶ Βιέννη 1969, σ. 252.

Η ΜΙΣΘΩΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΩΣ ΠΡΟΝΟΜΙΑΚΟ ΠΕΔΙΟ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΙΝΗΜΑΤΩΝ ΣΤΟ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ¹

Στην ελληνική ιστοριογραφία ο Μεσοπόλεμος θεωρείται η περίοδος εκείνη που σηματοδοτεί τις απαρχές της σύγχρονης οικονομικής ανάπτυξης της χώρας, παρ' όλες τις ιδιομορφίες και τα όρια που οι πρόσφατες μελέτες αποδίδουν στην ανάπτυξη αυτή.² Πιο συγκεκριμένα, αν και την περίοδο του Μεσοπολέμου η ελληνική

* Η Εφη Αβδελά είναι Επίκουρη καθηγήτρια Ιστορίας, Πανεπιστήμιο Θεσ/νίκης.

1. Σε μια πρώτη μορφή, το κείμενο που ακολουθεί παρουσιάστηκε στο διεθνές συμπόσιο με θέμα «Βιομηχανικές κοινωνίες – Βιομηχανική αρχαιολογία», που οργάνωσε το περιοδικό *Αρχαιολογία* στην Αθήνα τον Νοέμβριο του 1988. Μια πιο επεξεργασμένη εκδοχή του ανέμενε για καιρό την έκδοση των Πρακτικών του συμποσίου, που όμως δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ. Η παρουσία του εδώ σε τρίτη μορφή, ελαφρά παραλλαγμένη, οφείλεται στην προτροπή της επιμελήτριας του αφιερώματος, Μάρως Παντελίδου Μαλούτα. Η ευθύνη της εκτίμησης ότι το κείμενο, παρά τα χρόνια που πέρασαν, διασώζεται, παραμένει σε κάθε περίπτωση δική μου.

2. Για διαφορετικές αποχρώσεις –περισσότερο παρά διαφορές– στις ερμηνείες αναφορικά με το είδος της μεσοπολεμικής οικονομικής ανάπτυξης στην Ελλάδα και το χαρακτήρα των σχέσεων εργασίας, βλ. χαρακτηριστικά Μιχάλης Ρηγίνος, *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936. Βιομηχανία-Βιοτεχνία*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987· Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην ελληνική πόλη», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου Ιστορίας «Νεοελληνική πόλη: οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*», Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 1985, τόμ. Β', σ. 521-531· Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993· Πέτρος Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων. Η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993· Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Οι Έλληνες κεφαλαίουχοι 1900-1940. Κοινωνική και οικονομική προσέγγιση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994· Μιχάλης Ρηγίνος, *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία, 1870-1940*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς/Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, Αθήνα 1995.

κοινωνία διατηρεί σε μεγάλο βαθμό τον αγροτικό της χαρακτήρα, εμφανίζει συγχρόνως σημαντική ανάπτυξη της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας, αύξηση του εργατικού δυναμικού και διεύρυνση των μεσαίων αστικών στρωμάτων. Στο πλαίσιο αυτό, η αναδιάρθρωση του καταμερισμού της εργασίας χαρακτηρίζεται από τη –σχετική έστω– εξάπλωση ποικίλων τύπων σχέσεων μισθωτής εργασίας και την ένταξη νέων κοινωνικών στρωμάτων σε αυτές. Η περιοδικότητα, η προσωρινότητα και η εποχικότητα που, όπως αποδεικνύει η νεότερη έρευνα, διέπουν συχνά τις μισθωτές σχέσεις, δεν αναιρούν το γεγονός ότι όλο και περισσότερο στο Μεσοπόλεμο εργασία σημαίνει πληρωμένη εργασία με μισθό ή μεροκάματο.

Στο κείμενο που ακολουθεί, θα επιχειρήσω να δείξω πώς στη συγκεκριμένη συγκυρία του ελληνικού Μεσοπολέμου η μισθωτή εργασία γίνεται το προνομιακό πεδίο όπου διαφορετικές κοινωνικές δυνάμεις οργανώνονται στη βάση των ιδιαίτερων συμφερόντων τους, διατυπώνουν θεωρητικές αναλύσεις για την ερμηνεία των κοινωνικών αντιθέσεων που τις αφορούν, και αναπτύσσουν μορφές δράσης προς την κατεύθυνση της άρσης των κοινωνικών ανισοτήτων που υφίστανται. Στο επίκεντρο αυτής της διαδικασίας βρίσκεται η διάχυση της αντίληψης ότι οι σχέσεις μισθωτής εργασίας παράγουν ανισότητα και εκμετάλλευση και ότι μόνο η συλλογική δράση μπορεί να επιτρέψει στους μισθωτούς να καλυτερέψουν τη θέση τους. Η θέση όμως αυτή δεν οδηγεί αναγκαστικά σε όμοια θεωρητικά συμπεράσματα, στρατηγικές στοχεύσεις και οργανωτικές επιλογές τις διαφορετικές κοινωνικές δυνάμεις, που συγκροτούν ό,τι αποκαλείται στο Μεσοπόλεμο «οργανωμένη αντίδραση των μαζών» και συνιστά νέο για την Ελλάδα κοινωνικό φαινόμενο.

Με αφηγηρία την παραπάνω οπτική, θα αναφερθώ σε τρία κοινωνικά κινήματα που αναπτύσσουν οργανωμένες μορφές δράσης την περίοδο του Μεσοπολέμου και επικεντρώνουν την προβληματική τους στο ζήτημα της μισθωτής εργασίας. Τα κινήματα αυτά είναι: το εργατικό, το υπαλληλικό και το φεμινιστικό. Ας ειπωθεί εξ αρχής ότι στόχος της διερεύνησης που ακολουθεί, δεν είναι η αξιολόγηση των κινήματων αυτών ως προς κάποια ενδεχόμενη «αντικειμενική» δυνατότητά τους να πραγματοποιήσουν τους στόχους τους. Αντίθετα, αντιμετωπίζονται ως *ισοδύναμες εκφράσεις κοινωνικής αμφισβήτησης*, με διαφορές στον τρόπο που αντιλαμβάνονται τη σχέση τους με τη μισθωτή εργασία, καθώς και στις

μορφές παρέμβασης που υιοθετούν. Θεωρείται δηλαδή εδώ, ότι το εργατικό, το υπαλληλικό και το φεμινιστικό κίνημα αποτυπώνουν εξίσου σημαντικές κοινωνικές αντιθέσεις της μεσοπολεμικής πραγματικότητας, ανεξάρτητα αν οι ιστορικές συνθήκες, αλλά και οι πολιτικές και θεωρητικές παραδοχές που στηρίζουν ακόμη και σήμερα την ιστορική έρευνα στην Ελλάδα, επιφύλαξαν στο καθένα διαφορετική εκτίμηση για τη θέση που του αρμόζει στην ιστορική μνήμη.

1. ΤΟ ΕΡΓΑΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

Εργατικές ενώσεις εμφανίζονται από την πρώτη περίοδο της εκβιομηχάνισης σε διάφορες χώρες, με στόχο να προασπίσουν τα συμφέροντα διαφόρων μερίδων εργατών, που πλήττονται από την εξάπλωση και αναδιάρθρωση των εξαρτημένων σχέσεων εργασίας. Ωστόσο, πολύ γρήγορα η ανάλυση για την αντίθεση κεφαλαίου/εργασίας και τη μετατροπή της εργατικής δύναμης σε εμπόρευμα στο πλαίσιο των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, ανέδειξε το ζήτημα της οργάνωσης της εργατικής τάξης με στόχο την οικονομική και πολιτική της χειραφέτηση, δηλαδή με στόχο την ίδια την κατάργηση του συστήματος της μισθωτής εργασίας. Αν και η ανάλυση αυτή δε συνεπάγεται αναγκαστικά τη διάκριση της επαγγελματικής και της πολιτικής οργάνωσης των εργατών, οι εκδοχές του μαρξισμού που επικράτησαν ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, προσδιόρισαν την ιεράρχηση της πολιτικής απέναντι στην κοινωνική συγκρότηση της εργατικής τάξης ως αναγκαία προϋπόθεση για την επίτευξη του ιστορικού της προορισμού. Δεν είναι λοιπόν παράδοξο ότι η μελέτη του εργατικού κινήματος ταυτίστηκε αρχικά με εκείνη του σοσιαλιστικού κινήματος, παρ' όλο που η ταύτιση αυτή περιόρισε για μια μεγάλη περίοδο το ενδιαφέρον των ερευνητών αποκλειστικά στις πολιτικές εκφράσεις της εργατικής διαμαρτυρίας. Αλλά και όπου η ταύτιση αυτή έπαψε να θεωρείται αυτονόητη και η έρευνα διευρύνθηκε, η υπόροπητη παραδοχή του ιστορικού προορισμού της εργατικής τάξης εξακολούθησε να αποτελεί γνώμονα για τη μελέτη του εργατικού κινήματος.³

3. Από την εποχή του Γιάνη Κορδάτου, η ταύτιση αυτή έχει εμποδίσει να αναπτυχθεί στην Ελλάδα η έρευνα στις κοινωνικές διαστάσεις του εργατικού κινήματος, αλλά και να επεκταθεί γενικότερα στην εργατική ζωή και στο χώρο της κάθε

Είναι γνωστό ότι στην Ελλάδα το εργατικό κίνημα εμφανίζεται με σημαντική καθυστέρηση σε σχέση με άλλες χώρες της Ευρώπης, εξαιτίας των ιδιαίτερων οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών που καθόρισαν την εξέλιξη της ελληνικής κοινωνίας. Η καθυστέρηση δεν είναι μόνο χρονική: σχετίζεται κυρίως με τη δομή του εργατικού δυναμικού, που παραμένει ως αργά ολιγάριθμο, διασκορπισμένο και προσωρινό.⁴ Το γεγονός αυτό έχει καθοριστική σημασία για τη διαμόρφωση του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα, και κυρίως για τον τρόπο και τις μεθόδους οργάνωσής του. Και τούτο γιατί καθόρισε τον πολιτικό στόχο ως προτεραιότητα, ήδη από τις πρώτες προσπάθειες οργάνωσης των εργατικών στρωμάτων.⁵

Πράγματι, κοινή είναι η διαπίστωση ότι η οργάνωση των εργατών παραμένει εξαιρετικά περιορισμένη στην πριν το Μεσοπόλεμο

λογής εργασίας. Απουσιάζει, έτσι, μια κοινωνική ιστορία της εργασίας, η οποία φυσικά δεν μπορεί παρά να στηρίζεται σε ένα πλήθος επιμέρους έρευνες, που ωστόσο παραμένουν εξαιρετικά περιορισμένες ακόμη σήμερα, τόσο ως προς τον αριθμό τους όσο και ως προς την προβληματική και την επεξεργασία των αναλυτικών τους εργαλείων. Για μια πρώτη καταγραφή βλ. Αντώνης Λιάκος, «Η ιστοριογραφία του εργατικού κινήματος. Σημειώσεις για μια επισκόπηση», *Σύγχρονα Θέματα* 35-36-37 (1988), σ. 161-170. Για μια θετική επισήμανση του πολιτικού προτάγματος σε διεθνείς μελέτες της δεκαετίας του '70 για το εργατικό κίνημα, βλ. του ίδιου, «Η αλληλέγγυηση πολιτικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων στην ιστορία του εργατικού κινήματος» *Μνήμων*, τόμ. 11 (1987), σ. 247-254. Για τις μεθοδολογικές διακρίσεις, που είναι απαραίτητες στην προσέγγιση του εργατικού κινήματος, βλ. τις παρατηρήσεις του Γεώργιου Λεονταρίτη, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-1920», στο Θ. Βερέμης - Ο. Δημητρακόπουλος (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Αθήνα 1979, σ. 49-50. Ενδιαφέρον έχει να ανιχνεύσει κανείς τις άρρητες θεωρητικές παραδοχές, που διαπερνούν σήμερα τη συζήτηση αναφορικά με τη δημιουργία ή όχι στην Ελλάδα εργατικής τάξης. Βλ. χαρακτηριστικά Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π.· Π. Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων*, ό.π.· Σεραφείμ Σεφεριάδης, «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936): Μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 6 (1995), σ. 9-78· και Πέτρος Πιζάνιας, «Ο κύκλος και το τετράγωνο. Σχετικά με τη διπλή ζωή της ιστορικής πραγματικότητας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 7 (1996), σ. 155-178. Για μια παρουσίαση των μεθοδολογικών και θεωρητικών εξελίξεων της σχετικής ιστορικής έρευνας σε ευρωπαϊκό επίπεδο, βλ. Έφη Αβδελά «Η κοινωνική τάξη στη σύγχρονη ιστοριογραφία. Από το οικονομικό δεδομένο στην πολιτισμική κατασκευή», *Τα Ιστορικά*, τχ. 12/22 (1995), σ. 173-204.

4. Βλ. αναφορές της σημ. 2, παραπάνω.

5. Βλ. Γεώργιος Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο*, Εξάντας, Αθήνα 1978, σ. 17-31 και Αβραάμ Μπεναρόγια, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Ολκός, Αθήνα 1975.

περίοδο, όπως εξάλλου και η διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών.⁶ Είναι σημαντικό πάντως, ότι κυριότερο χαρακτηριστικό των εργατικών ενώσεων που δημιουργούνται είναι, από τη μια, η διεκδίκηση του σοσιαλιστικού τους χαρακτήρα και, από την άλλη, η περιορισμένη απήχησή τους στα εργατικά στρώματα. Η αντίφαση αυτή θα σφραγίσει τη διαδικασία ενοποίησης του εργατικού κινήματος στο οργανωτικό επίπεδο, διαδικασία που θα ολοκληρωθεί το 1918 με την ίδρυση της Γενικής Συνομοσπονδίας Εργατών της Ελλάδας, λίγες μόλις μέρες πριν την ίδρυση του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδας.

Για τους Έλληνες σοσιαλιστές η σύσταση στο ανώτατο επίπεδο της συνδικαλιστικής και της πολιτικής οργάνωσης των εργατών αποτελεί τομή εξαιρετικά σημαντική. Για τον Αβραάμ Μπεναρόγια, λόγου χάριν, «η επαγγελματική και πολιτική οργάνωση της [εργατικής τάξεως] είναι το πειο σημαντικό γεγονός της νεωτέρας ελληνικής ιστορίας απ' όλας τας "εθνικάς" "πατριωτικάς" και άλλας "νίκας". Η εμφάνις και οργάνωσις αυτής της τάξεως είναι το μόνον σημαντικόν γεγονός από της επαναστάσεως του '21 και εδώ».⁷

Ωστόσο, τα ίδια τα εργατικά στρώματα δε φαίνεται να «συνειδητοποιούν» αυτή τη σημασία, μια και παραμένουν σε μεγάλο βαθμό μακριά τόσο από τη συνδικαλιστική όσο και από την πολιτική δράση. Η αποχή των εργατών από τα σωματεία τους αποτελεί επαναλαμβανόμενη διαπίστωση των συνδικαλιστικών υπευθύνων σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Το γεγονός αποδίδεται συχνά στην «ελλιπή προλεταριοποίηση» των ελληνικών εργατικών στρωμάτων και στις έντονες «μικροαστικές επιδράσεις» που περιορίζουν την «επαναστατική τους συνείδηση». «Εν γένει η εργατική τάξις είναι εν των γίγνεσθαι. Και η υπάρχουσα ήδη κάνει δοκιμάς. Ακόμη δεν απεφάσισε να αγωνισθή συστηματικώς, διότι ακόμη δεν επείσθη ότι δεν έχει άλλην σωτηρίαν», διαπιστώνει πάλι ο Αβραάμ Μπεναρόγια το 1921.⁸

6. Για τη διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών στην Ελλάδα βλ. Παναγιώτης Νούτσος (εισαγωγή, επιλογή κειμένων, υπομνηματισμός), *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τόμ. Α' -Δ', Γνώση, Αθήνα 1990-1994.

7. Α. Μπεναρόγια, *ό.π.*, σ. 210.

8. Α. Μπεναρόγια, *ό.π.*, σ. 217. Πρβλ. τη σχετική ανάλυση του Γιώργου Μαυρογορδάτου, «Ο Διχασμός ως ταξική σύγκρουση», *Μελέτες και κείμενα για την περίοδο 1909-1940*, Αθήνα-Κομοτηνή, χ.χ., σ. 65-67.

Οι εργατικές κινητοποιήσεις δε λείπουν φυσικά σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου· αντίθετα, ο πόλεμος, η έλευση των προσφύγων και αργότερα η οικονομική κρίση έχουν ως αποτέλεσμα, όλο και συχνότερα, διάφορες κατηγορίες εργατών να εκφράζουν δυναμικά τις οικονομικές και τις θεσμικές τους διεκδικήσεις. Όμως, η προτεραιότητα της πολιτικής ιδεολογίας και στόχευσης, που σημάδεψε την οργανωτική συγκρότηση των εργατικών στρωμάτων στην Ελλάδα, επηρέασε αποφασιστικά την εμβέλεια αυτών των κινητοποιήσεων. Από την αρχή της ίδρυσής της η ΓΣΕΕ γίνεται το πεδίο οξυτάτων πολιτικών αντιπαραθέσεων, που θα φέρουν αντιμέτωπες διαφορετικές πολιτικές απόψεις για τις μεθόδους και τους στόχους του εργατικού κινήματος. Οι διαμάχες για τον έλεγχο των εργατικών ενώσεων και την υπαγωγή τους στη «σωστή πολιτική γραμμή» έχουν ως άμεση επίπτωση την πολυδιάσπαση και τον κατακερματισμό του εργατικού συνδικαλισμού.⁹

Η δομή των εργατικών στρωμάτων και η πολιτική ιδεολογία που καθοδήγησε την οργανωτική τους συγκρότηση, δεν είναι οι μόνοι παράγοντες που καθόρισαν την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος στην Ελλάδα την περίοδο που εξετάζουμε. Σημαντική είναι και η επίδραση που άσκησε η κυβερνητική πολιτική απέναντι στο εργατικό ζήτημα, όπως εκφράζεται κυρίως με την εργατική νομοθεσία των κυβερνήσεων Βενιζέλου. Είναι γνωστή η συλλογιστική που στήριξε αυτή την πολιτική.¹⁰ Πράγματι, φαίνεται ότι οι πρώιμες θεσμικές παραχωρήσεις της εργατικής νομοθεσίας κατόρθωσαν να προκαταλάβουν ως ένα βαθμό τις εργατικές διεκδικήσεις, πριν διαμορφωθούν καν μέσα από τη συλλογική δράση. Τα συνδικαλιστικά αιτήματα του εργατικού κινήματος επικεντρώθηκαν με αυτόν τον τρόπο αφενός στην εφαρμογή της υπάρχουσας νομοθεσίας και αφετέρου σε οικονομικές διεκδικήσεις. Κι όσο οι πολιτικές ανακατατάξεις της περιόδου μετατοπίζουν τη

9. Βλ. Γ. Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα*, ό.π.: Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στο Μεσοπόλεμο*, Αθήνα 1976, σ. 41-47 κ.ά· Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική*, ό.π., σ. 96-117.

10. Γ. Λεονταρίτης, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα...», ό.π., σ. 49-84. Για μια ερμηνεία της προβληματικής που οδήγησε στην υιοθέτηση ειδικής νομοθεσίας για την προστασία των εργαζόμενων γυναικών στο πλαίσιο της εργατικής νομοθεσίας, βλ. Efi Avdela, «“To the Most Weak and Needy”: Women’s Protective Labor Legislation in Greece», στο Ulla Wikander - Alice Kessler-Harris - Jane Lewis (επιμ.), *Protecting Women. Labor Legislation in Europe, the United States, and Australia, 1880-1920*, University of Illinois Press, Ουρμπάνα και Σικάγο 1995, σ. 290-317.

σχετική κυβερνητική πολιτική σε όλο και πιο αυταρχικές πρακτικές τόσο η πολιτική διάσταση του εργατικού κινήματος παίρνει το προβάδισμα, χρωματίζοντας με όρους ταξικής και κοινωνικής σύγκρουσης τις εργατικές κινητοποιήσεις αλλά και τις εργατικές διώξεις.

Την περίοδο του Μεσοπολέμου η ανάπτυξη και η εξέλιξη του εργατικού κινήματος προσδιορίστηκαν λοιπόν από τρεις αλληλένδετους παράγοντες: το διασκορπισμένο, περιορισμένο και πρόσκαιρο χαρακτήρα της εργατικής απασχόλησης, την πρώιμη εργατική νομοθεσία και την προτεραιότητα της πολιτικής οργάνωσης των εργατών σε σχέση με την κοινωνική τους οργανωτική συγκρότηση.

Στην προτεραιότητα αυτή οφείλεται σε μεγάλο βαθμό και η αξιολόγηση των διαφορετικών τάσεων που εκδηλώθηκαν στο εσωτερικό του εργατικού κινήματος, με αναφορά ζητήματα τακτικής, στρατηγικής και συμμαχιών. Ακόμη και σήμερα το εργατικό κίνημα του Μεσοπολέμου μελετάται συχνά μέσα από το πρίσμα της πολιτικής εκδοχής που διατήρησε την οργανωτική της συγκρότηση, και μέσα από τις περιπέτειες των επόμενων δεκαετιών επιβλήθηκε ως η πλέον νόμιμη και σημαντική έκφρασή του. Υποβαθμίζονται έτσι οι εσωτερικές αντιθέσεις που εμφάνισε την περίοδο αυτή το εργατικό κίνημα, οι διαφορετικές απόψεις για τις μεθόδους δράσης, τις επιλογές συμμαχιών και την εκτίμηση της συγκυρίας, όσο και οι άτυπες μορφές αντίστασης που αναπτύχθηκαν μέσα από τις δραστηριότητες και τις κινητοποιήσεις των διαφόρων ομάδων του «εργατικού κόσμου».¹¹

11. Για μελέτες που αναδεικνύουν τάσεις του εργατικού κινήματος, αντιπολιτευτικές στο ΚΚΕ, με έμφαση στην πολιτική διάσταση, βλ. ενδεικτικά Δημήτρης Λιβιεράτος, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα, 1918-1923*, Εκδόσεις Καρανάση, Αθήνα 1976· του ίδιου, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα*, τόμ. Α' - Γ', Εκδόσεις Κομμούνια/Εναλλακτικές εκδόσεις, Αθήνα 1985-1994· Θεόδωρος Νικολόπουλος, *Η άλλη όψη του ελληνικού εργατικού κινήματος (1918-1930)*, Αθήνα 1983· Ελένη Αστερίου - Γαβρίλης Λαμπάτος, *Η αριστερή αντιπολίτευση στην Ελλάδα. Μια έκθεση-ντοκουμέντο του Π. Πουλιόπουλου στον Τρότσκι και το εργατικό κίνημα στο Μεσοπόλεμο*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1995.

2. ΤΟ ΥΠΑΛΛΗΛΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

Το υπαλληλικό κίνημα συνιστά μια ιδιομορφία του Μεσοπολέμου που δεν είναι αποκλειστικά ελληνική.¹² Εκφράζει τη ριζοσπαστικοποίηση των νέων αστικών στρωμάτων που συνάπτουν σχέσεις μισθωτής εργασίας, οι οποίες όμως δεν emπίπτουν σε αυτό που η ορθόδοξη μαρξιστική ορολογία αποκαλεί παραγωγική εργασία. Η ριζοσπαστικοποίηση αυτή, που έχει ως αφετηρία οικονομικά αιτήματα, είναι επακόλουθο της αναδιάταξης του καταμερισμού της εργασίας στο εσωτερικό των μεσαίων στρωμάτων, η οποία με τη σειρά της οδηγεί σε οικονομική και κοινωνική υποβάθμιση μεγάλο αριθμό μισθωτών, προορισμένων να καλύψουν τη διευρυμένη βάση της υπαλληλικής πυραμίδας.

Στην Ελλάδα το υπαλληλικό κίνημα, ιδιωτικό και δημόσιο, συγκροτείται και οργανώνεται την περίοδο του Μεσοπολέμου καταρχήν γύρω από οικονομικά και θεσμικά αιτήματα, με κύριο στόχο τη διατήρηση της κοινωνικής θέσης των υπαλληλικών στρωμάτων. Πολύ γρήγορα όμως, οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις, που προκαλεί στην κατηγορία αυτή μισθωτών η ανάπτυξη των υπηρεσιών, διασπούν τη φαινομενική συνοχή της και αναδεικνύουν τα διαφορετικά συμφέροντα που χωρίζουν την κορυφή από τη βάση της. Αντιδρώντας στην οικονομική και την κοινωνική τους υποβάθμιση, οι κατώτεροι κυρίως υπάλληλοι κινητοποιούνται στη δεκαετία του '20 και ιδρύουν ομοσπονδίες και επαγγελματικά σωματεία, διακηρύσσοντας την πρόθεσή τους να διεκδικήσουν με όλα τα μέσα βελτίωση της θέσης τους.¹³

Κεντρική θέση στις υπαλληλικές διεκδικήσεις έχουν τα εργασιακά δικαιώματα. Έτσι, εκτός από την αύξηση των μισθών τους, οι υπάλληλοι απαιτούν επίσης να εφαρμοστούν και στη δική τους περίπτωση οι ρυθμίσεις της εργατικής νομοθεσίας, που θεσμοθέτησαν οι φιλελεύθερες κυβερνήσεις. Η εφαρμογή του δώρου, της Κυριακής αργίας, της ασφάλισης για τους ιδιωτικούς υπαλλήλους,¹⁴

12. Βλ. ενδεικτικά, Michel Crozier, *Le monde des employés de bureau*, Παρίσι 1965, σ. 46-69. Η μελέτη του φαινομένου σε διάφορες χώρες παραμένει ως σήμερα περιορισμένη και αποσπασματική.

13. Η Συνομοσπονδία Δημοσίων Υπαλλήλων Ελλάδος ιδρύεται τον Ιούνιο του 1926 και η Ομοσπονδία των Ιδιωτικών Υπαλλήλων της Ελλάδος το 1925. Βλ. *Εφημερίς των Δημοσίων Υπαλλήλων* Γ' /39 (1926) και *Ιδιωτικός Υπάλληλος* Β' /1 (1928).

14. Βλ. *Ιδιωτικός Υπάλληλος* Β' /1 (1928).

καθώς και το δικαίωμα στο συνδικαλισμό και την απεργία για τρυσ δημόσιους,¹⁵ είναι αιτήματα που αποτελούν υπόβαθρο για την οργάνωση των υπαλλήλων, ταυτόχρονα με τη διεκδίκηση ανώτερου βιοτικού επιπέδου. Οι οργανώσεις που συγκροτούν οι διάφορες κατηγορίες υπαλλήλων, αλλά και οι δευτεροβάθμιες και τριτοβάθμιες ενώσεις τους, ακολουθούν σύντομα τα πρότυπα του εργατικού συνδικαλισμού, καθώς οι πρώιμες περισσότερες συντεχνιακού τύπου μορφές οργάνωσης, όπως, λ.χ., οι τοπικές λέσχες, αποδεικνύονται ανίκανες να ανταποκριθούν στις νέες συνθήκες.

Το υπαλληλικό κίνημα του Μεσοπολέμου προσεγγίζει το εργατικό όχι μόνο στον τύπο οργάνωσης, αλλά επίσης στις μορφές δράσης –απεργίες και διαδηλώσεις– και ακόμη στις αναλύσεις του ως τάξικου κινήματος. Σύμφωνα με τις αναλύσεις αυτές, «η υπαλληλική τάξις», «μία των κοινωνικών τάξεων με ίδια συμφέροντα υλικά και ηθικά»,¹⁶ εντάσσεται στην πλατιά κατηγορία των εκμεταλλευόμενων μισθωτών και αντιδρά οργανωμένα απέναντι στην ιδιαίτερη εκμετάλλευση που υφίσταται, η οποία διαφοροποιείται από εκείνη των εργατών μόνο ως προς τον έμμεσο χαρακτήρα της. Η συνδικαλιστική δράση των υπαλλήλων αποτελεί σε αυτό το σχήμα αναπόσπαστο τμήμα της «γενικότερης πανεργατικής προσπάθειας»,¹⁷ και διεκδικεί καλύτερους οικονομικούς όρους, βελτίωση των συνθηκών εργασίας και θεσμική κατοχύρωση των δικαιωμάτων τους. Ωστόσο, οι υπάλληλοι δε θα θέσουν στον εαυτό τους κανένα συλλογικό ιστορικό καθήκον, αλλά θα επικεντρώσουν τη συλλογική τους δράση στο στόχο να προασπίσουν τα δικαιώματα και τα συμφέροντά τους και να καλυτερέψουν τη θέση τους.

Ο τρόπος που αναπτύχθηκαν οι υπηρεσίες στην Ελλάδα προσδιορίζει και τις δυσκολίες που συναντούν στην οργανωτική τους προσπάθεια οι υπάλληλοι. Διασκορπισμένοι σε πλήθος μικρές επιχειρήσεις, οι ιδιωτικοί εμφανίζουν μεγαλύτερη συγκέντρωση σε ολιγάριθμα μόνο ιδρύματα, όπως π.χ. οι τράπεζες. Ο Σύλλογος Ανωνύμων

15. Γενικά για το δημοσιοϋπαλληλικό κίνημα της περιόδου, βλ. Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού. Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Αθήνα 1990, ειδικότερα το β' κεφάλαιο «Οι δημόσιοι υπάλληλοι στην Ελλάδα: από το συντεχνιακό πνεύμα στην ταξική συνείδηση», σ. 60-109.

16. *Ιδιωτικός Υπάλληλος Β'9* (1929). Βλ. και *Διδακταλικόν Βήμα Δ'160* (1928), όπου η προκήρυξη της ΣΔΥΕ «Τα δίκαια της υπαλληλικής τάξεως».

17. *Ο Νέος Υπάλληλος Α'1* (1927).

Εταιρειών και Τραπεζών αποτελεί εξάλλου, τη βασική συνιστώσα στις κινητοποιήσεις τους. Όσο για τους δημόσιους, δεν υφίστανται μόνο τις επιλογές της εκάστοτε πολιτικής εξουσίας, και μάλιστα σε μια περίοδο όπου οι αλληπάλληλες πολιτικές κρίσεις προκαλούν αλληλοδιαδεχόμενα κύματα εκκαθαρίσεων στις δημόσιες υπηρεσίες: η διασπορά τους σε πλήθος υπηρεσίες και ειδικότητες, με ιδιαίτερη εσωτερική διάρθρωση της ιεραρχίας, έχει ως αποτέλεσμα τον κατακερματισμό τους σε μικρές ομάδες, που διαμορφώνουν συχνά μια συντεχνιακού τύπου αντίληψη για την υπεράσπιση των συμφερόντων τους. Οι δυσκολίες αυτές καθορίζουν τόσο την εξάπλωση όσο και την εμβέλεια του υπαλληλικού κινήματος.

Οι εσωτερικές διαφοροποιήσεις των υπαλληλικών ομάδων είναι ορατές και μέσα από την έντονη εκδοτική δραστηριότητα που αναπτύσσουν στο πλαίσιο της συνδικαλιστικής τους δράσης, ως «διανοούμενη μερίς μίας και της αυτής τάξεως, της εργατικής».¹⁸ Τα πολλά σε αριθμό και πλούσια σε πολιτικό προβληματισμό έντυπα που εκδίδουν οι οργανώσεις τους, αποτυπώνουν τις ιδεολογικές και πολιτικές διαμάχες ανάμεσα στις διάφορες κατηγορίες υπαλλήλων και επιβεβαιώνουν την επίδραση των σοσιαλιστικών ιδεών στην ανάπτυξη του υπαλληλικού κινήματος.¹⁹

Οι αναλύσεις για την αντιστοιχία που εμφανίζει η μισθωτή εργασία υπαλλήλων και εργατών, τις οποίες υπερασπίζονται γνωστά στελέχη του εργατικού συνδικαλισμού και αρκετοί προοδευτικοί διανοούμενοι,²⁰ θέτουν επίσης το ζήτημα της στενής συνεργασίας

18. Από το χαιρετισμό του Γ.Γ. της ΓΣΕΕ, Δ. Στρατή, στο Α' Πανελλαδικό Συνέδριο των Δημοσίων Υπαλλήλων το Δεκέμβριο του 1926, *Διδασκαλικόν Βήμα* Γ' /110-111 (1927), σ. 6.

19. Βλ. ενδεικτικά, *Ένωσις των δημοσίων υπαλλήλων της Ελλάδος* (1922), *Υπαλληλική Ένωσις* (1923-1924), *Εφημερίς των Δημοσίων Υπαλλήλων* (1924-1926), *Διδασκαλικόν Βήμα* (1924-1936), *Ο Νέος Υπάλληλος* (1927), *Εφημερίς των ΤΠΤ* (1927-1929), *Ιδιωτικός Υπάλληλος* (1928-1929), *Αγωνιστής των ΤΠΤ* (1929-1931), *Υπαλληλικός Κήρυξ* (1929-1931), *Η Υπαλληλική* (1928-1930).

20. Ανάμεσα σε άλλους, ο Δ. Στρατής υποστηρίζει σε σειρά άρθρων του σε διάφορα υπαλληλικά έντυπα, ότι η θέση των κατώτερων υπαλλήλων στο «σημερινό οικονομικό σύστημα είναι ίδια με του εργάτη, δηλαδή του εκμεταλλεόμενου» (*Ο Νέος Υπάλληλος* Α' /9 (1927)). Βλ. και *Διδασκαλικόν Βήμα* Γ' /110-111 (1927), *Ιδιωτικός Υπάλληλος* Β' /3 (1929), *Η Υπαλληλική* Α' /52 (1929). *Η Υπαλληλική* των ετών 1929-1930 δημοσιεύει σχετικά άρθρα των Σ. Σωμερίτη, Δ. Καλιτσουνάκη και Π. Πυργιώτη, καθώς και τις επανειλημμένες θετικές γνωμοδοτήσεις του Α. Σβόλου για το αν η σχέση κράτους και δημόσιων υπαλλήλων είναι σχέση μισθωτής εργασίας και για το δικαίωμά τους να συνδικαλιζονται.

και της οργανικής σύνδεσης ανάμεσα στις εργατικές και τις υπαλληλικές ενώσεις. Η προοπτική αυτή συζητιέται ευρύτερα στην Ευρώπη στο πλαίσιο της Β' Διεθνούς, αλλά και στην Ελλάδα, όπου όμως θεωρείται πρόωγη.²¹

Η συζήτηση αφορά κυρίως τους δημόσιους υπαλλήλους. Πράγματι, οι κινητοποιήσεις τους τη δεκαετία του '20, γύρω από οικονομικά και θεσμικά αιτήματα, έχει φέρει στο προσκήνιο το ζήτημα του δημοσιούπαλληλικού συνδικαλισμού και της σχέσης κράτους/υπαλλήλων. Μέσα στη γενικότερη ριζοσπαστικοποίηση που χαρακτηρίζει τη μεσοπολεμική περίοδο, οι δημόσιοι υπάλληλοι οδηγούνται σε σύντομο χρονικό διάστημα να αντικρούσουν την αντίληψη που τους θεωρεί εκπροσώπους του κράτους στο συγκεκριμένο χώρο λειτουργίας τους, αντιτάσσοντας την άποψη του κράτους/εργοδότη, και να διεκδικήσουν το δικαίωμα στο συνδικαλισμό και την απεργία, όπως οι υπόλοιπες κατηγορίες μισθωτών.

Το κίνημα των ιδιωτικών και των δημόσιων υπαλλήλων γνωρίζει κάμψη προς τα μέσα της δεκαετίας του '30: η οικονομική κρίση και η ανεργία οξύνουν τις εσωτερικές αντιφάσεις του. Εξάλλου, η απειλή να δημιουργηθεί ενιαίο μέτωπο εργατών-υπαλλήλων προκαλεί ήδη στις αρχές της δεκαετίας την έντονη αντίδραση της κυβερνητικής εξουσίας, που σκληραίνει τη στάση της και θεσπίζει σειρά κατασταλτικών μέτρων. Η καταστολή είναι εμφανής κατά κύριο λόγο στους δημόσιους υπαλλήλους, οι οποίοι υφίστανται τις συνέπειες της εξυγιαντικής πολιτικής που επιβάλλουν οι κυβερνήσεις της εποχής και καλούνται έκτοτε, για να διατηρήσουν τη θέση τους, να συμμορφωθούν στις επιλογές της εκάστοτε πολιτικής εξουσίας αποδεικνύοντας τη νομιμοφροσύνη τους.

Στη μαχητική του περίοδο πάντως, το υπαλληλικό κίνημα του Μεσοπολέμου συγκρότησε νέες συλλογικότητες, διατύπωσε θεωρητικές αναλύσεις και ανέπτυξε συνδικαλιστική δράση, στη βάση των ιδιαίτερων διεκδικήσεων που ανέδειξε η εξάπλωση των σχέσεων μισθωτής εργασίας σε μεσαία αστικά κοινωνικά στρώματα. Το γεγονός ότι δεν έχει γίνει ακόμη αντικείμενο συστηματικής έρευνας σε επιμέρους κλάδους, οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην εκ των υστέρων πολιτική υποτίμηση των κοινωνικών αντιθέσεων που εξέφρασε.

21. *Η Υπαλληλική Α'*/52 (1929).

3. ΤΟ ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

Η εξάπλωση της μισθωτής εργασίας των γυναικών αποτελεί αποφασιστικό παράγοντα στην ανάπτυξη του φεμινιστικού κινήματος και ακρογωνιαίο λίθο της προβληματικής του. Βέβαια, «η κίνηση η παγκόσμια για να δοθούν στη γυναίκα ίσα δικαιώματα με τον άντρα στην πολιτεία, στη νομοθεσία, στην εργασία, στην κοινωνία», σύμφωνα με τον ορισμό της Αύρας Θεοδωροπούλου,²² έχει πολλαπλά πεδία παρέμβασης πέρα από την εργασία. Όμως, η μαζική είσοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας και σε πλήθος επαγγέλματα, που παρατηρείται την περίοδο αυτή σε ολόκληρη την Ευρώπη, αναδεικνύει με νέους όρους το ζήτημα της ιδιαίτερης εκμετάλλευσης που υφίστανται οι γυναίκες λόγω του φύλου τους στη μισθωτή εργασία, αλλά και τις νέες δυνατότητες για ισότιμη κοινωνική ένταξη που τους προσφέρει η εμπλοκή τους στις μισθωτές σχέσεις.²³

Αυτή η διαλεκτική σχέση των γυναικών με τη μισθωτή εργασία συνιστά κεντρικό άξονα στις αναλύσεις του φεμινιστικού κινήματος που αναπτύσσεται την περίοδο του Μεσοπολέμου στην Ελλάδα.²⁴ Κοινή είναι η εκτίμηση ότι «η μισθωτή εργασία της γυναίκας συνδέεται άμεσα με τη λύση του όλου γυναικείου ζητήματος».²⁵ Και τούτο γιατί θεωρείται ότι προσφέρει για πρώτη φορά στις γυναίκες τη δυνατότητα της οικονομικής ανεξαρτησίας, απαραίτητη προϋπόθεση για την κοινωνική και πολιτική χειραφέτησή τους. Σύμφωνα με αυτή την προβληματική, η μισθωτή εργασία αποδεσμεύει τις γυναίκες από την οικονομική σκλαβιά στον άντρα και τους επιτρέπει να αποκτήσουν συνείδηση της υποδεέστερης κοινωνικής τους θέσης. Η συνειδητοποίηση αυτή αποτελεί με τη σειρά της πρωταρχικό όρο για την οργάνωση και την πάλη τους ενάντια στη γενικότερη κοινωνική αδικία που υφίστανται λόγω του φύλου τους. Συγχρόνως, η κοινωνική υποβάθμιση των γυναικών και η

22. «Ο φεμινισμός στην Ελλάδα», *Νέα Εστία* Α' /16-17 (1927), σ. 867.

23. Βλ. ενδεικτικά, Michelle Perrot, *Η εργασία των γυναικών στην Ευρώπη 19ος-20ός αι.*, Επιστημονικό και Μορφωτικό Ίδρυμα Κυκλάδων, Ερμούπολη Σύρου 1988· βλ. επίσης Georges Duby - Michelle Perrot (επιμ.), *Histoire des femmes en Occident*, τόμ. 5: *Le XXe siècle*, επιμ. Françoise Thébaud, Plon, Παρίσι 1992, ιδίως μέρος Α': «La nationalisation des femmes», σ. 26-235.

24. Βλ. σχετικά και για όσα ακολουθούν, Έφη Αβδελά - Αγγέλικα Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Μία ανθολογία*, Γνώση, Αθήνα 1985.

25. Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννίου, *Γυναίκα και πολιτική*, Αθήνα 1925, σ. 403.

κατωτερότητα που τους προσδίνει η έλλειψη πολιτικών δικαιωμάτων εκφράζονται και μέσα από τις πολλαπλές διακρίσεις που συναντούν στην αγορά εργασίας. Γι' αυτό και βασικό πεδίο πάλης για το φεμινιστικό κίνημα αναγορεύεται η άρση όλων των εργασιακών διακρίσεων σε βάρος των γυναικών, στόχος που συμπυκνώνεται στα αιτήματα «ίσος μισθός για ίση εργασία» και «δικαίωμα σε κάθε εργασία».

Οι φεμινιστικές οργανώσεις του Μεσοπολέμου συμφωνούν στη σημασία της γυναικείας μισθωτής εργασίας. Αλλά οι απόψεις για τις προτεραιότητες και τις μεθοδεύσεις, που η κάθε τάση διατυπώνει ως όρους για την εκπλήρωση των φεμινιστικών επαγγελιών, επηρεάζουν αποφασιστικά τις εκτιμήσεις της, τόσο για τις συγκεκριμένες εργασιακές διεκδικήσεις των γυναικών όσο και για τη σχέση τους με εκείνες που διαμορφώνουν άλλες κατηγορίες μισθωτών.²⁶ Κεντρικά ζητήματα γύρω από τη μισθωτή εργασία των γυναικών, στα οποία εκδηλώνονται έντονες αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό του φεμινιστικού κινήματος την περίοδο αυτή, είναι: πρέπει οι εργαζόμενες γυναίκες να ζητούν την ιδιαίτερη προστασία της εργασίας τους ή αντίθετα την πλήρη εξίσωσή της με εκείνη των αντρών; να διεκδικήσουν τα αιτήματά τους μέσα από χωριστά σωματεία ή να ενταχθούν στις μεικτές επαγγελματικές ενώσεις; μπορεί να επιτευχθεί η εργασιακή ισότητα των δύο φύλων με νομοθετικές ρυθμίσεις ή είναι αναγκαία η ριζική ανατροπή των κοινωνικών σχέσεων; Μολονότι κάθε κατηγορία εργαζόμενων γυναικών απασχολεί τις φεμινιστικές οργανώσεις της εποχής, οι άμεσες παρεμβάσεις τους επικεντρώνονται στις συνθήκες και τους όρους εργασίας των γυναικών υπαλλήλων, που πλήττονται τότε από ποικίλα θεσμικά μέτρα.

Η απήχηση των φεμινιστικών ιδεών στις ίδιες τις εργαζόμενες γυναίκες παρουσιάζει διακυμάνσεις την περίοδο του Μεσοπολέμου. Είναι συνεχείς οι εκκλήσεις που τους απευθύνονται να οργανωθούν για να προασπίσουν τα δικαιώματά τους. Και πράγματι, διάφορες κατηγορίες γυναικών υπαλλήλων αντιδρούν στις συνθή-

26. Το φαινόμενο των τάσεων στο εσωτερικό του φεμινιστικού κινήματος δεν είναι μόνο ελληνικό. Εξάλλου, στις σχετικές μελέτες το φεμινιστικό κίνημα που εμφανίζεται σε διάφορες χώρες στις αρχές του 20ού αιώνα, διακρίνεται από το γυναικείο κίνημα της προηγούμενης περιόδου ακριβώς από την εμφάνιση διαφοροποιήσεων και τάσεων στο εσωτερικό του. Βλ. Nancy Cott, *The Grounding of Modern Feminism*, Yale University Press, Λονδίνο-Νιού Χέιφεν 1987.

κες εργασίας τους και διατυπώνουν αιτήματα με έντονη την επίδραση της φεμινιστικής προβληματικής. Όμως η εμβέλεια αυτής της απήχησης προσδιορίζεται από δύο καθοριστικούς παράγοντες: αφενός από τη δομή της γυναικείας απασχόλησης, που εμφανίζει ακόμη εντονότερα τα γενικά χαρακτηριστικά του εργασιακού δυναμικού τη μεσοπολεμική περίοδο, είναι δηλαδή ακόμη περισσότερο κατακερματισμένη, περιορισμένη και πρόσκαιρη²⁷ και αφετέρου, από τη θέση των μισθωτών γυναικών στο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων, δηλαδή, από το ότι οι ιδιαίτερες διακρίσεις που συναντούν στην αγορά εργασίας δεν είναι παρά μία επιπλέον εκδοχή της κοινωνικής κατωτερότητας του φύλου τους, μαζί με την έλλειψη πολιτικών δικαιωμάτων, την ανισότητα απέναντι στο νόμο και την υπαγωγή στην οικογένεια. Το πλέγμα αυτό καθορίζει και τα περιθώρια που έχουν οι διάφορες κατηγορίες μισθωτών γυναικών να αμφισβητήσουν την κοινωνική τους θέση και να επιζητήσουν την αλλαγή της.

Η οικονομική και πολιτική κρίση που χαρακτηρίζει τη δεκαετία του '30 επιβεβαιώνει την αδυναμία του φεμινιστικού κινήματος να επιτύχει τους βασικούς του στόχους, δηλαδή ψήφο και εργασιακή ισότητα για τις γυναίκες. Σταδιακά, οι πολιτικές διαφοροποιήσεις στο εσωτερικό του θα υπερκεράσουν την κοινή στόχευση, υπαγορεύοντας σε κάθε τάση νέες προτεραιότητες και συμμαχίες.²⁸ Στις νέες πολιτικές στοχεύσεις –αντιφασιστικό μέτωπο– θα υπαχθούν και οι κινητοποιήσεις των μισθωτών γυναικών, που εμφανίζονται μια πρόσκαιρη έξαρση λίγο πριν τη δικτατορία του Μεταξά. Καθώς, όμως, αναγκάζονται να προσαρμόσουν τα αιτήματά τους σε πολιτικές προτεραιότητες, που δεν τις εμπεριέχουν αναγκαστικά, θα παραπέμψουν τελικά στο μέλλον την άρση της ιδιαίτερης εκμετάλλευσής τους.²⁹

27. Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι...*, ό.π., σ. 27-59.

28. Βλ. Αγγέλικα Ψαρρά, «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: Γυναίκες και πολιτική στο Μεσοπόλεμο», στο Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος - Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1988, σ. 67-82.

29. Βλ. Αγγέλικα Ψαρρά, «Χρονικό μιας μετάβασης (1934-1948)», *Διαβάζω*, τχ. 198 (1988), σ. 29-36.

4. ΔΙΑΠΛΟΚΕΣ

Τη μεσοπολεμική περίοδο, οι κοινωνικές αντιθέσεις που αναδεικνύει η εξάπλωση της μισθωτής εργασίας ωθούν διάφορες κοινωνικές ομάδες να αναπτύξουν οργανωμένη συλλογική δράση για να προασπίσουν τα ιδιαίτερα συμφέροντά τους. Η συγκεκριμένη συγκυρία ευνοεί τις εκφράσεις κοινωνικής διαμαρτυρίας και τη συγκρότηση κοινωνικών κινήματων. Ωστόσο, η πορεία και η εξέλιξη των κινήματων αυτών φάνηκαν να προσδιορίζονται από δύο αλληλένδετους παράγοντες: από γενικότερες αλλαγές στις συνθήκες που ευνόησαν αρχικά την ανάδειξή τους και από την όξυνση των εσωτερικών τους αντιθέσεων. Προς το τέλος της περιόδου, η επικράτηση του πολιτικού επισφραγίζει την κοινή υπαγωγή τους σε νέες προτεραιότητες, με κυριότερη την αντίθεση ανάμεσα στη δημοκρατία και τον αυταρχισμό.

Όσα προηγήθηκαν, επιχείρησαν να σκιαγραφήσουν ξεχωριστά τα βασικά χαρακτηριστικά του εργατικού, του υπαλληλικού και του φεμινιστικού κινήματος στον ελληνικό Μεσοπόλεμο. Υπάρχει όμως, και μία άλλη διάσταση για την οποία έγιναν μόνο νύξεις και η οποία διαγράφει γόνιμο έδαφος για περαιτέρω έρευνα: οι μεταξύ τους σχέσεις. Δύο ειδών προσεγγίσεις μπορούν να τεκμηριώσουν αυτή τη διάσταση: αφενός η μελέτη των συγκεκριμένων συνθηκών μέσα στις οποίες αναπτύσσονται, σε σχέση ή σε αντίθεση μεταξύ τους, και αφετέρου, η μελέτη του λόγου που διατυπώνουν οι οργανωμένες μορφές των συγκεκριμένων κοινωνικών κινήματων, ώστε να διαφανούν οι πολλαπλοί τρόποι με τους οποίους ορίζεται το κοινωνικό υποκείμενο του κάθε κινήματος και οι μεταξύ τους αλληλεπικαλύψεις ή αποκλεισμοί.

Στο πρώτο επίπεδο τα πραγματολογικά δεδομένα ανιχνεύονται εύκολα. Είδαμε ότι η ΓΣΕΕ χαιρετίζει και υποστηρίζει την οργανωμένη δράση των δημόσιων υπαλλήλων, ενώ φιλοξενεί στο δυναμικό της ενώσεις των ιδιωτικών, όπως ο Σύλλογος Ανωνύμων Εταιρειών και Τραπεζών. Από την άλλη, είναι γνωστές οι περιστάσεις τόσο αντιπαράθεσης όσο και συνεργασίας ανάμεσα σε συνδικαλιστικές και φεμινιστικές οργανώσεις, όπως για παράδειγμα οι χωριστές οργανώσεις γυναικών τραπεζικών υπαλλήλων ή διδασκαλισσών σε μία πρώτη φάση, οι παρεμβάσεις του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας, προκειμένου να αυξηθούν οι εγγραφές γυναικών στις δημοσιοϋπαλληλικές ενώσεις σε μία δεύτερη, ή τέ-

λος η διαμάχη μεταξύ φεμινιστριών και συνδικαλιστών για την ιδιαίτερη προσαπία της γυναικείας εργαςίας.³⁰

Στο δεύτερο επίπεδο όμως, τα πραγματολογικά δεδομένα δεν προκύπτουν άμεσα· χρειάζονται νέα αναλυτικά εργαλεία που θα τα κάνουν αναγνωρίσιμα. Και τούτο γιατί όσο και αν η μισθωτή εργασία βρίσκεται στο επίκεντρο της προβληματικής και της δράσης του κάθε κινήματος, οι συγκεκριμένες κοινωνικές αντιθέσεις, στις οποίες εμπλέκονται οι εργάτες, οι υπάλληλοι και οι γυναίκες, όχι μόνο δεν ταυτίζονται, αλλά ούτε απλώς παρατίθενται: εμπειρεύουν επίσης, στοιχεία διαπλοκής και αντιθέσεων μεταξύ τους, που για να αναδειχτούν χρειάζεται να διαπεραστεί ο ομοιογενοποιητικός και ιεραρχικός λόγος στον οποίο εγγράφονται.

Για να γίνει αυτό χρειάζεται να αναγνωρίσει κανείς ότι, παρά το είδος του λόγου που εκφέρουν, τα κινήματα αυτά δεν παραπέμπουν σε ενιαίες και μονοδιάστατες κοινωνικές ομάδες, αλλά σε δρώντα υποκείμενα, που βρίσκονται σε μια ποικιλία καταστάσεων και θέσεων και που αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους με μυριάδες τρόπους. Όμως, η αναγνώριση αυτή δεν είναι χωρίς συνέπειες: οι αναλυτικές κατηγορίες που χρησιμοποιούμε επηρεάζουν αποφασιστικά το αντικείμενο που μελετούμε. Για παράδειγμα, για να μελετηθούν τα τρία μεσοπολεμικά κινήματα ως ισοδύναμες μορφές κοινωνικής διαμαρτυρίας, προϋποτίθεται η αμφισβήτηση της ιεράρχησης των κοινωνικών αντιθέσεων σε πρωτεύουσες και δευτερεύουσες. Ή επίσης, το τοπίο φαίνεται να αλλάζει, εάν εισάγουμε στη μελέτη όλων των κινήματων το φύλο ως κατηγορία της ιστορικής ανάλυσης.

Δε θα επεκταθώ εδώ περισσότερο προς αυτή την κατεύθυνση. Θα τελειώσω διατυπώνοντας ορισμένες γενικές παρατηρήσεις αναφορικά με τους όρους εμφάνισης, ανάπτυξης και ύφεσης των κοινωνικών κινήματων στη σύγχρονη εποχή, οι οποίες θα μπορούσαν να αποτελέσουν υποθέσεις εργασίας για μια συστηματική ιστορική διερεύνηση του ζητήματος.

Μολονότι οι κοινωνικές αντιθέσεις που εκφράζουν εντοπίζονται στη μακρά διάρκεια, τα κοινωνικά κινήματα συνιστούν προϋόντα της συγκυρίας. Ο τύπος οργάνωσης, η προβληματική, οι πρα-

30. Βλ. Ε. Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι...*, ό.π. Βλ. επίσης τη συζήτηση μεταξύ φεμινιστριών και κομμουνιστριών στο Αγγέλικα Ψαρρά, «Μικρό χρονικό σε τρεις πράξεις: "αστικός" και "σοσιαλιστικός" φεμινισμός στη δεκαετία του '20», *Δίψη, φεμινιστικό περιοδικό*, τχ. 3 (1988), σ. 38-45.

κτικές παρέμβασης αντιστοιχούν κάθε φορά σε γενικότερα χαρακτηριστικά της ιστορικής περιόδου κατά την οποία εμφανίζονται, και επηρεάζονται αποφασιστικά από την αλλαγή τους. Αλλά ο εξωτερικός παράγοντας δεν είναι ο μόνος καθοριστικός για την εξέλιξη των κοινωνικών κινήματων: όσο οι εσωτερικές αντιφάσεις τους οξύνονται τόσο μειώνεται και η εμβέλεια της παρέμβασής τους. Μπορεί, επομένως, να διακρίνει κανείς περιόδους έξαρσης και ύφεσης στην εμφάνιση και τη συγκρότηση των κοινωνικών κινήματων, καθώς και μετατοπίσεις στο λόγο που διατυπώνουν ως προς το πεδίο δράσης τους. Έτσι, αν η μισθωτή εργασία εμφανίζεται ως προνομιακό πεδίο για τη συγκρότηση του εργατικού, του υπαλληλικού και του φεμινιστικού κινήματος την περίοδο του Μεσοπολέμου, αντίστοιχο ρόλο θα παίξει από το τέλος αυτής της περιόδου και για αρκετές δεκαετίες η δημοκρατία, μεταβάλλοντας αποφασιστικά το τοπίο και τις εκφράσεις της κοινωνικής διαμαρτυρίας.

Σε αυτό το πλαίσιο μπορεί να υποστηριχτεί ότι η περιοδικότητα που εμφανίζουν τα κοινωνικά κινήματα είναι συστατικό χαρακτηριστικό τους. Το γεγονός αυτό δεν αίρεται από τη διατήρηση των οργανωτικών δομών που τα επικαλούνται, όπως γίνεται στη σύγχρονη εποχή με τα περισσότερα από αυτά. Όπως δεν αίρεται και από την εκ των υστέρων αξιολόγηση των κοινωνικών αντιθέσεων που εκφράζουν σε πρωτεύουσες και δευτερεύουσες, και την υπαγωγή τους σε μία ενιαία πολιτική στόχευση, που αρνείται την πολυπλοκότητα και τη διαπλοκή των αντιθέσεων, στη βάση των οποίων τα υποκείμενα κάποτε κινητοποιούνται. Ως ιστορικό αιτούμενο αναδεικνύονται, επομένως, οι όροι που επιτρέπουν σε μια συγκεκριμένη συγκυρία την οργανωμένη εκδήλωση της κοινωνικής διαμαρτυρίας, αλλά και η μελέτη των πολυποίκιλων τρόπων με τους οποίους εκδηλώνονται επίσης οι ανοργάνωτες και υπόρρητες μορφές της.

ΝΙΚΟΣ ΜΑΡΑΝΤΖΙΔΗΣ*

**ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΟΜΜΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ:
Η ΣΧΕΣΗ ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΑ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΑ
ΚΟΜΜΑΤΑ ΤΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ ΚΑΙ
ΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ**

*Στη μνήμη της καθηγήτριας
μου, Annie Kriegel, που η θύ-
μηση του ζεστού χαμόγελού
της μου φέρνει πια μελαγχολία*

Η σχέση ανάμεσα στα πολιτικά κόμματα και τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα εμπεριέχει πολλές όψεις και απαιτεί πολλαπλούς τύπους προσέγγισης, τόσο στο θεωρητικό (εννοιολογικές κατασκευές και μεθοδολογικές οπτικές) όσο και στο εμπειρικό επίπεδο (έρευνες πεδίου). Θα προσπαθήσουμε με την εργασία μας αυτή να καταγράψουμε ορισμένες πτυχές αυτής της σχέσης, όπως μορφοποιούνται μέσα από το δικό μας πρίσμα ανάλυσης.

Η δράση των κοινωνικών κινήματων άλλαξε το περιεχόμενο του πολιτικού λόγου των σύγχρονων κομμάτων. Σε τέτοιο μάλιστα βαθμό μερικές φορές, που μας δίνεται η εντύπωση πως παρακολουθούμε μια βαθμιαία αλλαγή των θεματικών με τις οποίες καταπιάνονται τα κόμματα. Η επίδραση λοιπόν των κοινωνικών κινήματων στην πολιτική ζωή άλλαξε κάποια από τα χαρακτηριστικά του αντικειμένου της πολιτικής και ανέδειξε νέες συμπεριφορές και πρότυπα. Όμως, κάτω από ποιες συνθήκες δημιουργήθηκαν αυτές οι επιδράσεις; Ποιοι παράγοντες συνδράμουν σε αυτήν τη διαπλοκή;

Πριν ξεκινήσουμε την ανάπτυξη των υποθέσεων και παρατηρήσεών μας, οφείλουμε να ξεκαθαρίσουμε πως στη δική μας εργασία δε γίνεται λόγος «περί της φύσης» των κοινωνικών κινήματων. Αποδεχόμαστε σε γενικές γραμμές τον ορισμό του Α. Touraine πως τα κοινωνικά κινήματα αποτελούν «συλλογικές συμπεριφο-

* Ο Νίκος Μαραντζίδης είναι Διδάκτωρ Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.

ρές που θέτουν σε αμφισβήτηση την κατεύθυνση και την κοινωνική χρήση των κεντρικών μοντέλων κουλτούρας (επενδύσεις, γνώση, ηθική)».¹ Αυτό που μας ενδιαφέρει, είναι να δούμε τη σχέση τους με ένα σύνολο πολιτικών κομμάτων, θεωρώντας τα κινήματα ως ιδιαίτερο στοιχείο του περιβάλλοντος χώρου αυτών των κομμάτων. Με βάση λοιπόν αυτό το σημείο αναφοράς, ξεκινήσαμε να παρατηρούμε τη σχέση ανάμεσα στα Κ.Κ. της μεσογειακής Ευρώπης² και τρεις τύπους κοινωνικών κινήματων: του φεμινιστικού κινήματος, του κινήματος των νέων, του κινήματος για την απελευθέρωση των ομοφυλόφιλων.

Τα κομμουνιστικά κόμματα της μεσογειακής Ευρώπης έχουν μερικά κοινά σημεία, βάση των οποίων τα επιλέξαμε. Συγκεκριμένα: (α) τα κόμματα αυτά λειτουργούν σε όμοια περίπου, από θεσμικής πλευράς, πολιτικά συστήματα (δυτικός κοινοβουλευτισμός), (β) έχουν μια κοινή τελεολογική διάσταση (κομμουνισμός), κοινή βασική ιδεολογικο-πολιτική θεωρία (πάλη των τάξεων), κοινή οργανωτική δομή, (γ) ανέπτυξαν ισχυρή δράση στο χώρο των νέων κοινωνικών κινήματων. Φυσικά, τα κόμματα αυτά πέρα από τις ομοιότητες τους έχουν και διαφορές, που μερικές από αυτές είναι σημαντικές.

Με αφετηρία την υπόθεση ότι η σχέση κόμματος-κινήματων δεν είναι ίδια σε όλες τις περιπτώσεις, αλλά εξαρτάται από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των δύο συμβαλλόμενων πλευρών, επιλέξαμε κοινωνικά κινήματα που παρουσιάζουν μεταξύ τους ουσιώδεις διαφορές τόσο στο περιεχόμενο των διεκδικησέων τους όσο και στο βαθμό μαζικότητας και κοινωνικής τους απήχησης, ώστε να καλύψουμε ένα σημαντικό φάσμα κοινωνικών κινήματων, πράγμα που μας βοηθάει να προχωρήσουμε σε ασφαλέστερες συγκρίσεις και γενικεύσεις.

Θα προσπαθήσουμε να εξετάσουμε αυτή τη σχέση έχοντας κατά νου τρεις βασικές θεματικές ανάλυσης: (α) τον τύπο συμπεριφοράς, (β) τα δρώντα υποκείμενα, (γ) τη σύγκρουση.

Ο τύπος συμπεριφοράς (του) ή των κομμουνιστικών κομμάτων περιλαμβάνει τη γενική στάση αυτών των κομμάτων απέναντι στα προαναφερθέντα κοινωνικά κινήματα. Τα δρώντα υποκείμενα α-

1. A. Touraine, *Mouvements sociaux d'aujourd'hui, acteurs et analystes*, Les Editions Ouvrières, Παρίσι 1982, σ. 33.

2. Αναφερόμαστε στα Κ.Κ. της Ελλάδας, Γαλλίας, Ιταλίας, Ισπανίας. Εξαιρείται από την εργασία μας η Κύπρος. Για την Ελλάδα λάβαμε υπόψη μας και την περίπτωση του ΚΚΕ ε.σ.

ποτελούν έναν σημαντικό παράγοντα, που παρεμβαίνει στην κατασκευή αυτής της σχέσης, και τέλος η σύγκρουση είναι μια από τις ιδιαίτερες όψεις αυτού του δεσμού.

Θα πρέπει ακόμη να επισημάνουμε πως έχουμε ευθύς εξαρχής υπόψη μας τις βασικές αδυναμίες αυτής της δουλειάς, που εντοπίζονται από τη μια στην ελλιπή συγκριτική έρευνα και, από την άλλη στο ότι στηριχθήκαμε σε μεγάλο βαθμό σε έναν επίσημο πολιτικό-κομματικό λόγο, που συχνά απέχει από τις συνήθεις πρακτικές και κατ' επέκταση μπορεί να οδηγήσει σε λάθος δρόμους τον ερευνητή.³ Φιλοδοξία μας δεν είναι να αναδειχθούμε σε ορύτες που θα επιχειρήσουν μια «βαθιά» ανάλυση της σχέσης. Θα παραμείνουμε, προς το παρόν, οι ιχνηλάτες της.

3. Το αρχειακό υλικό, πάνω στο οποίο στηρίχτηκε αυτή η εργασία, αποτελείται από τα καταστατικά των τεσσάρων κομμουνιστικών κομμάτων, τις αποφάσεις-νοτοκουμένα συνεδρίων και συνδιασκέψεων, κάποια έντυπα αυτού του πολιτικού χώρου (Révolution, Cahiers du Communisme, L'humanité, L'Unità, Ρίζοσπάτης, Αυγή, Κομμουνιστική Επιθεώρηση, Οδηγητής, Θούριος), την «κοινή διακήρυξη του ιταλικού και ισπανικού κομμουνιστικού κόμματος» (12.7.1975), την «κοινή διακήρυξη του ιταλικού και γαλλικού κομμουνιστικού κόμματος» (17.11.1975), συνεντεύξεις κομμουνιστών ηγετών και άλλων στελεχών (Καρίγιο, Μ. Αζκαράτε, Μαρσαί, Μπερλινγκουέρ, Ιγγκράο, Αμέντολα, Τρεντίν, Φλωράκης, Παπαρήγα, Κύρκος, κλπ.), βιβλία που έχουν εκδοθεί με προπαγανδιστικό κυρίως χαρακτήρα (π.χ. J. Eleinstein, *Le PC*, Grasset, Παρίσι 1976, Σ. Χαλβατζής, *Η πορεία της νεολαίας*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1986, κλπ.). Από την πλευρά των κοινωνικών κινήματων συλλέχθηκαν κείμενα, βιβλία, αποφάσεις συνεδρίων ή συναντήσεων (φοιτητικών, γυναικείων). Δεν πρέπει επίσης να παραλειφθεί να τονιστεί, πως ένα μέρος των γνώσεων προέρχεται από την προσωπική μου ενασχόληση ως ενεργό (άλλοτε) μέλος κόμματος και κοινωνικού κινήματος, και πως αυτού του είδους τα βιώματα δεν μπορούν παρά να έχουν συμβάλει περισσότερο ή λιγότερο σε αυτήν την εργασία. Το μεγαλύτερο μέρος του υλικού αυτής της εργασίας συγκεντρώθηκε και επεξεργάστηκε σε δύο βιβλιοθήκες: στη Bibliothèque de documentation internationale contemporaine (BDIC), και στο Centre Georges Pompidou. Έτσι, οι άμεσες γνώσεις για τις άλλες δύο χώρες είναι περιορισμένη. Στην παρούσα εργασία δεν παρατίθεται το σύνολο της σχετικής βιβλιογραφίας αλλά μόνο ένα μικρό της μέρος. Τέλος, να ευχαριστήσουμε την Κα Παντελίδου Μαλούτα που με τις παρατηρήσεις της και τις προτάσεις της μας βοήθησε να εμπλουτίσουμε την παρούσα εργασία και να εντοπίσουμε καινούριες, για μας, προβληματικές. Να ευχαριστήσουμε, επίσης, κάποιους φίλους που μας βοήθησαν στη συλλογή αλλά και στη μετάφραση των ισπανικών και ιταλικών κειμένων, καθώς και τον Χ. Αθανασιάδη για τις γλωσσικές παρατηρήσεις που έκανε πάνω στο κείμενο. Να μην παραλείψουμε να ευχαριστήσουμε και το Πολεμικό Ναυτικό, που φρόντισε να μας κρατάει τις μισές μέρες του μήνα μέσα στους κόλπους του, δίνοντάς μας έτσι άπλετο χρόνο δουλειάς μακριά από τους πολύβουους ρυθμούς της καθημερινότητας...

1. Ο ΤΥΠΟΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ

Αυτό που χαρακτηρίζει σε γενικές γραμμές τα κομμουνιστικά κόμματα είναι, από τη μια η γενική αποδοχή του «θετικού» ρόλου των κοινωνικών κινήματων και, από την άλλη η συνεχής προσπάθεια ελέγχου της δράσης και της ανάπτυξης των τελευταίων. Η τάση αυτή συνοδεύεται σε πολλές περιπτώσεις από ένα αίσθημα φόβου που διακατέχει τα εν λόγω κόμματα. Φόβου να μην «ξεπεραστούν» από άλλες πολιτικές ομάδες και οργανώσεις και χάσουν έτσι τον «πρωτοποριακό» τους ρόλο, ως εκφραστές της αντίθεσης απέναντι στο συγκεκριμένο κοινωνικό σύστημα. Ο S. Carillo, ένας από τους ιστορικούς ηγέτες του ισπανικού Κ.Κ., έλεγε χαρακτηριστικά: «Το κομμουνιστικό κόμμα πρέπει να δώσει σημασία και να δεθεί μ' αυτά (τα κοινωνικά κινήματα) [...] αλλά αυτά ποτέ δε θα μπορέσουν να υπερβούν τα πολιτικά κόμματα».⁴ Ενώ ο L. Longo, στην εισήγηση του στο 12ο συνέδριο του PCI τόνιζε ότι «η αναγνώριση της αυτονομίας» δε σημαίνει «πως ξεπεράστηκε ο ρόλος του κόμματος».⁵ Από την πλευρά της πάλι, η κεντρική επιτροπή του ΚΚΕ στο 13ο συνέδριο σημείωνε πως «το ΚΚΕ υποστηρίζει, ότι το μαζικό κίνημα πρέπει να λειτουργεί αυτόνομα και με αυτοτέλεια», όμως, «δεν είναι και δεν πρέπει να είναι κοινωνικά και πολιτικά ουδέτερο».⁶ Από τη μια λοιπόν εμφανίζεται μια έστω γενική και θολή παραδοχή του «προοδευτικού χαρακτήρα» των κοινωνικών κινήματων, αλλά από την άλλη τονίζεται διαρκώς ο «κυριαρχικός» (άλλα κόμματα προτιμούν την πιο απαλή λέξη «κεντρικός») ρόλος του κόμματος, που θα πρέπει να γίνεται σεβαστός από τα κινήματα. Από που λοιπόν πηγάζει αυτός ο φόβος του ξεπεράσματος; Γιατί, με άλλα λόγια, τα Κ.Κ. αισθάνονται ότι απειλούνται από τη ύπαρξη των κοινωνικών κινήματων;

Τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα θέτουν στα κομμουνιστικά κόμματα πολύπλοκα προβλήματα ιδεολογικής, κοινωνικής και θεσμικής μορφής, εξαιτίας του εντελώς απρόβλεπτου και ιδιαίτερου

4. L. Marcou, *Santiago Carillo: le communisme malgré tout*, PUF, Παρίσι 1984, σ. 85.

5. «Il rapporto di Longo al XII Congresso del PCI», *L'Unità*, 9 Φεβρουαρίου 1969.

6. «Θέσεις της κεντρικής επιτροπής για το 13ο συνέδριο», Σεπτέμβριος 1990, σ.

75. Πρέπει να σημειώσουμε πως το 13ο συνέδριο, που αποτελεί το τελευταίο συνέδριο του ΚΚΕ πριν τη διάσπαση του 1991, έχει τις πιο προωθημένες για την ιστορία του κόμματος θέσεις, που μπορούν να θεωρηθούν ως πολύ κοντά αυτών των υπόλοιπων ευρωκομμουνιστικών κομμάτων.

τρόπου που έχουν να ιεραρχούν τις θεματικές τους και να δρουν. Για παράδειγμα, στην Ιταλία του 1986, το Κόμμα βρέθηκε διχασμένο εξαιτίας της καμπάνιας που διοργάνωσαν οι νέοι για το δικαίωμα του ελεύθερου κάμπινγκ, ενάντια στους δημάρχους εκείνους που στα όρια της δικαιοδοσίας τους, απαγόρευαν αυτήν την πρακτική. Καθώς ανάμεσα σε αυτούς τους δημάρχους υπήρχαν και κομμουνιστές, το PCI βρέθηκε σε δύσκολη θέση, προσπαθώντας να κρατήσει τις ισορροπίες. Περισσότερο ακόμη εξυμμένες υπήρξαν οι σχέσεις του PCF με τους νέους, κατά την περίοδο των γεγονότων του Μάη του '68, όπου οι στιγμές έντασης διαδέχονταν η μία την άλλη και η ανταλλαγή χαρακτηρισμών ήταν στην ημερήσια διάταξη, καθώς οι αποστάσεις ανάμεσα στο σύνθημα «η φαντασία στην εξουσία» και το ΚΚΓ ήταν μάλλον τεράστιες.⁷ Άλλο τέτοιο παράδειγμα αποτελεί η στάση των κομμουνιστών απέναντι στις φεμινίστριες. Όπως παρατηρεί και η Α. Kriegel, «απασχολημένοι κυρίως με το να καταγγείλουν την κατά φαντασίαν απειλή ενός πολέμου των φύλων που θα αντικαθιστούσε τον πόλεμο των τάξεων, οι κομμουνιστές δεν απέδωσαν παρά ένα σφιγμένο και περιορισμένο σεβασμό σε αυτές τις φεμινίστριες, που ονειρεύονταν να υπάρχουν αφ' εαυτού».⁸

Η δράση λοιπόν αυτών των κινημάτων ξεπερνά τις σταθερές λογικές των κομμουνιστικών κομμάτων (εργατική τάξη-πάλη των τάξεων-κομμουνιστική πρωτοπορία). Αυτά τα τελευταία υποχρεώνονται να υιοθετήσουν θέσεις και πρακτικές –συνχά πιεζόμενα από τη συγκυρία– έξω από τα καθιερωμένα τους πλαίσια. Γιατί για ένα Κ.Κ., τα πάντα οφείλουν σε γενικές γραμμές να υπαχθούν στο βασικό προσανατολισμό της πάλης των τάξεων. Από την εποχή του Λένιν και της Κλάρας Τσέτκιν αυτό αποτελεί ένα βασικό σημείο αναφοράς: να λύσουμε τη βασική αντίθεση και όλα τα άλλα αποτελούν δευτερεύοντα προβλήματα, που θα επιλυθούν στα πλαίσια της μελλοντικής σοσιαλιστικής κοινωνίας.⁹ Την ίδια όμως

7. Γύρω από αυτήν την περίοδο υπάρχει μια αρκετά εκτενής βιβλιογραφία. Σημειώνουμε συνοπτικά: R. Johnson, *The french communist party versus the students*, Yale University Press, Yale 1972. A. Touraine, *Le mouvement de Mai ou le communisme utopique*, Seuil, Παρίσι 1968. Cl. Journès, «Les interprétations communistes de Mai '68», *Pouvoirs*, No 39, Παρίσι 1986, σ. 25-35. Ph. Raynaud, «Le Parti communiste et Mai '68», *Pouvoirs*, τχ. 39, Παρίσι 1986, σ. 39-42.

8. A. Kriegel, *Les communistes français*, Seuil, Παρίσι 1985, σ. 83.

9. Για τη σχέση για παράδειγμα του ΚΚΕ και του φεμινισμού στο Μεσοπόλεμο βλ., Ε. Αβδελά - Α. Ψαρρά, *Ο φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, Γνώση, Αθήνα 1985, σ. 50-54. και 93-97.

στιγμή, τα διάφορα κοινωνικά κινήματα κατακτούσαν διαμέσου του λόγου και της δράσης τους ένα ακροατήριο που είχε μια διπλή σημασία για τα κομμουνιστικά κόμματα, τόσο λόγω του μεγέθους του όσο και της δυναμικής του, καθώς τα άτομα που συμμετείχαν σε αυτά τα κινήματα ήταν νεαρής κυρίως ηλικίας, παθιασμένα, ριζοσπαστικοποιημένα και γενικά τοποθετημένα πολύ συχνά στο χώρο της αριστεράς.¹⁰ Έτσι λοιπόν, τα κοινωνικά κινήματα προσέλκυαν ένα ακροατήριο προνομιακό για τους κομμουνιστές, το οποίο βρισκόνταν υποχρεωμένοι, αν δεν ήθελαν να το χάσουν, να αφουγκραστούν και –κάποιες φορές– να υιοθετήσουν τις πολιτικές καθώς και τις ευαισθησίες του.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες αβεβαιότητας και αστάθειας, τα Κ.Κ. ανέπτυξαν στάσεις και συμπεριφορές που κυμαίνονται σε ένα μεγάλο εύρος. Από την κλασική πρακτική του έμμεσου οργανωτικού και ιδεολογικού ελέγχου (αυτό που ο Duverger αποκαλούσε «pouautage»¹¹ και που στην Ελλάδα για να αποδοθεί χρησιμοποιήθηκε ο όρος «κατέλωμα»), μέχρις σε ακραίες περιπτώσεις, την απόλυτη άρνηση. Η πολυμορφία αυτού που εμείς αποκαλούμε τύπο συμπεριφοράς σχετίζεται με ένα σύνολο παραγόντων: την κουλτούρα και τις παραδόσεις του κόμματος, το ρόλο των διανοουμένων στο εσωτερικό του, τις ευρύτερες κοινωνικές αξίες, την ισχύ του κινήματος και την ικανότητα του να κινητοποιήσει έναν ικανό αριθμό πολιτών. Τα κοινωνικά κινήματα που πήραμε ως βάση μας οδηγούν σε τρεις τύπους συμπεριφοράς: (α) την κλασική συμπεριφορά προσπάθειας ελέγχου, (β) την αμήχανη/αντιφατική συμπεριφορά, (γ) τη συμπεριφορά άρνησης.

Η πρώτη περίπτωση χαρακτηρίζει τις σχέσεις των κομμάτων αυτών με τα κινήματα νεολαίας. Σημαδεύεται από μια γενική αποδοχή, από την πλευρά του κόμματος, των διεκδικήσεων του κινήματος και, ταυτόχρονα, γίνεται φανερή η προσπάθεια να εντα-

10. Για παράδειγμα, η Ε. Βαρίκα, αναφερόμενη στο ελληνικό φεμινιστικό κίνημα, σημειώνει πως οι φεμινίστριες αναγνώριζαν στην αριστερά το προνόμιο της μοναδικής συνομιλήτριας, βλ., Ε. Βαρίκα «Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών: ένας δύσκολος φεμινισμός», στο Ε. Λεοντίδου - Σ. Ammer (επιμ.), *Η Ελλάδα των γυναικών*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1992, σ. 70. Για το φοιτητικό/νεολαιίστικο κίνημα αρκεί κανείς να δει τα ποσοστά των κάθε λογής αριστερών παρατάξεων στις φοιτητικές ή μαθητικές εκλογές που έφταναν στην Ελλάδα το 90%, για να παρατηρήσει διά γυμνού οφθαλμού αυτή την ιδεολογική κυριαρχία της αριστεράς μέσα στους χώρους των κοινωνικών κινήματων.

11. Maurice Duverger, *Les partis politiques*, Armand Colin, Παρίσι 1969, σ. 72.

χθούν οι διεκδικήσεις αυτές μέσα στο γενικότερο πλαίσιο εξυπηρέτησης των κομματικών στόχων. Τα Κ.Κ. θεώρησαν πως πολλά από τα αιτήματα των νέων μπορούσαν να ενταχθούν στην προβληματική της πορείας προς τον σοσιαλισμό/κομμουνισμό και οι νέοι να ενταχθούν στην υπηρεσία των αγώνων της εργατικής τάξης. Για παράδειγμα στις θέσεις του 12ου συνεδρίου του, το ΚΚΕ θεωρούσε πως «*οι σημερινές αναζητήσεις της νεολαίας τη φέρνουν σε πιο άμεση επαφή με τα μεγάλα κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα, με την ίδια την πάλη για την αλλαγή και το σοσιαλισμό*»¹² ενώ και οι Γάλλοι κομμουνιστές πιστεύουν πως μόνο αυτοί «*στήριξαν χωρίς καμιά αναστολή τις διεκδικήσεις του κινήματος των μαθητών και των φοιτητών*»,¹³ το 1986, γιατί το κίνημα είχε σε τελική ανάλυση, αντικαπιταλιστική κατεύθυνση. Δεν είναι εντέλει συμπτωματικό, πως σε αυτούς τους χώρους αναδείχτηκαν συνθήματα του τύπου «*φοιτητές-εργατιά ενωμένοι σα γροθιά*». Η προσπάθεια αυτή παίρνει το χαρακτήρα ενός οργανωτικού πολέμου, μιας διαρκούς συνωμοσίας μέσα στα πλαίσια του κινήματος, από την πλευρά των ενταγμένων στο κόμμα δυνάμεων. Το κόμμα υποχρεώνει τα μέλη του να συμμετάσχουν στις λειτουργίες του κινήματος, με σκοπό τόσο τον έλεγχο της πολιτικής του κινήματος όσο και τη στρατολόγηση μελών. Δεν είναι εξάλλου τυχαίο, πως και οι τέσσερις νεολαίες αυτών των κομμάτων είχαν «*οργανώσεις βάσης*» στο χώρο των πανεπιστημίων, σχολείων κλπ., προσπαθώντας να επιτύχουν την όσο στενότερη σχέση ανάμεσα στο κίνημα και τον κομματικό φορέα που εκπροσωπούσαν. Βέβαια, παρόλο που ο επιθυμητός στόχος είναι ο απόλυτος οργανωτικός και πολιτικός έλεγχος, το Κόμμα βρίσκεται υποχρεωμένο να προσπαθεί να τηρεί τα προσήματα και να μην τραβάει τα πράγματα στα άκρα. Με άλλα λόγια, ο όποιος έλεγχος να μην υπερβαίνει τα όρια ανοχής των υπολοίπων, ώστε να δίνεται η εντύπωση πως το κίνημα λειτουργεί αυτόνομα.

Σε αντίθεση με το φοιτητικό/νεολαιίστικο κίνημα, η σχέση του φεμινιστικού κινήματος με τα κομμουνιστικά κόμματα είναι περισσότερο περίπλοκη. Τα γυναικεία κινήματα δεν ταυτίστηκαν ποτέ στο επίπεδο των στόχων με τα κομμουνιστικά κόμματα, ακόμη κι όταν κάποια από τα τελευταία προσπάθησαν να ανοίξουν τις πόρτες

12. «Θέσεις της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΕ για το 12ο συνέδριο», Φεβρουάριος 1987, σ. 112.

13. Claude Lecomte, «Echec à la loi», *Cahiers du Communisme*, Ιανουάριος 1987, σ. 57-58.

τους στο γυναικείο λόγο. Είναι φανερό ότι η αντίθεση των τάξεων δεν μπορούσε ποτέ να χωρέσει την αντίθεση των φύλων. Από την άλλη όμως, η δυναμική και η εμβέλεια των γυναικείων κινημάτων που μπορούσαν να επηρεάζουν άμεσα ή έμμεσα το μισό σχεδόν του πληθυσμού, υποχρέωσε τα κόμματα αυτά να αποδεχτούν κάποια από τα αιτήματα των γυναικών, έστω κι αν δεν έδειχναν ιδιαίτερο ενθουσιασμό για το ιδεολογικό υπόβαθρο των αιτημάτων αυτών, ειδικά στις περιπτώσεις εκείνες που γινόταν σαφής αναφορά στο «διαταξικό» χαρακτήρα των γυναικείων προβλημάτων και διεκδικήσεων. Στην πράξη μπορούμε να πούμε ότι τα Κ.Κ. δεν αναγνώρισαν ποτέ τα γυναικεία κινήματα ως ανεξάρτητες οντότητες, ως αυτόνομες συλλογικές ταυτότητες, παρ' όλο που στο επίπεδο των διακηρύξεών τους δέχτηκαν ή καλύτερα ανέχτηκαν τα εν λόγω κινήματα. Έτσι στην προσπάθειά τους να δείχνουν και «φιλο-γυναικεία», τα κόμματα αυτά έφταναν συχνά σε αμήχανες ή παράδοξες συμπεριφορές και θέσεις. Στην Γαλλία, κατά την περίοδο του κοινού προγράμματος ο Duclos, ιστορικό ηγετικό στέλεχος του PCF, σε μια ομιλία του με θέμα «οι γυναίκες και το κοινό πρόγραμμα» αφιέρωσε περίπου τρία τέταρτα της ώρας στο κοινό πρόγραμμα, και μόλις ένα τέταρτο για τα γυναικεία προβλήματα. Στην Ισπανία, το PCE, στο μαρκετάρι-πρόγραμμα της δεύτερης συνδιάσκεψης του το καλοκαίρι του 1975, κατέταξε το γυναικείο κίνημα στην ίδια κατηγορία με τα κινήματα των αγροτών και των ψαράδων, των δημοσίων υπαλλήλων, των ενώσεων των εμπόρων και των πολιτιστικών λεσχών, που όλα μαζί αγωνίζονταν για τη δημοκρατία και το σοσιαλισμό!¹⁴ Στην Ελλάδα, το ΚΚΕ στις θέσεις για το 12ο συνέδριό του έχει μια μόνο παράγραφο για τις γυναίκες (ενώ για τη νεολαία αφιέρωσε 11 σελίδες) στο κεφάλαιο «Ανάπτυξη του μαζικού κινήματος και στόχοι της πάλης του», που ακολουθεί αυτές της τοπικής αυτοδιοίκησης, των σύγχρονων τεχνολογιών και του αθλητισμού, ενώ φυσικά οι θέσεις του σκοπεύουν να συγχρυστούν με «την αστική και μικροαστική προπαγάνδα που αναπαράγει [...] ψευτοσύγχρονες αντιλήψεις, ότι δήθεν το κύριο εμπόδιο στη δράση της γυναίκας είναι ο άνδρας».¹⁵ Ακόμη και το

14. Πρόγραμμα-μαρκετάρι του ισπανικού κομμουνιστικού κόμματος, 1975.

15. «Θέσεις της Κεντρικής Επιτροπής για το 12ο συνέδριο», 1987, σ. 111. Πρέπει να σημειώσουμε πως το ΚΚΕ, στο αμέσως επόμενο συνέδριό του, μεταβάλλει τις θέσεις του απέναντι στο γυναικείο ζήτημα, έχοντας ταυτόχρονα στοιχεία αυτοκριτικής, που κάνουν τα πράγματα ακόμη πιο δυσνόητα και αντιφατικά: «Το ΚΚΕ στην

πιο ανεκτικό στο φεμινισμό ΚΚΕ εσωτερικού παρουσίαζε αρνητικά αντανακλαστικά, όταν ερχόταν η στιγμή να υιοθετήσει πρακτικές που υπαγορεύονταν από τη φεμινιστική οπτική. Έτσι για παράδειγμα το 1982, το εκτελεστικό γραφείο, ενώ δέχτηκε την πρόταση του γραφείου γυναικών να γίνει συνδιάσκεψη γυναικών του ΚΚΕ εσ. και του «Ρήγα Φεραίου», διαφώνησε στο θέμα της ονομασίας αυτής της διαδικασίας και «η προτεινόμενη συνδιάσκεψη θα είναι Σύσκεψη γυναικών, γιατί ναι μεν οι γυναίκες -μέλη του κόμματος και η γυναικεία δουλειά έχουν ιδιομορφίες, αλλά όχι μέχρι το σημείο να μπορούν να πραγματοποιούν συνδιασκέψεις».¹⁶

Ο τύπος αυτός συμπεριφοράς των Κ.Κ. απέναντι στα γυναικεία κινήματα δε συνιστά, όπως στην προηγούμενη περίπτωση, ένα οργανωμένο σχέδιο ελέγχου κάποιου συλλογικού φορέα. Πρόκειται, κατά τη γνώμη μας, πολύ περισσότερο για μια σχεδόν ενστικτώδη αντίδραση μιας οργάνωσης, που δεν μπορεί να κατανοήσει εξ ολοκλήρου έναν τύπο πολιτικού λόγου και προσπαθεί τουλάχιστον να μην απειληθεί από αυτόν. Έτσι, η διαπάλη στο εσωτερικό των Κ.Κ. ανάμεσα στην ενσωμάτωση/αφομοίωση των γυναικείων αιτημάτων από τη μια, και την απόρριψη τους από την άλλη, είναι διαρκής.

Ο τρίτος τύπος συμπεριφοράς, η άρνηση, χαρακτηρίζει τη στάση των κομμουνιστών απέναντι στους ομοφυλόφιλους. Αν τμήματα του γυναικείου λόγου μπορούν να γίνουν αποδεκτά από τους κομμουνιστές, δε συμβαίνει το ίδιο και με τους ομοφυλόφιλους. Η ηθική των κομμάτων αυτών συμβαδίζει με αυτήν της κοινωνίας που τα περιβάλλει. Η κανονικότητα αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της κομμουνιστικής οργάνωσης. Όπως σημειώνει κι η Α. Kriegel, «[...] το Κ.Κ. επιβάλλει στα μέλη του να είναι σύμφωνα με τους κανόνες αυτής της κοινωνίας. Πράγματι, εξάλλου, οι «ιδιαιτεροι», πολυάριθμοι στις αναρχικές οργανώσεις -νόθοι, στραβοί, ομοφυλόφιλοι, συλλέκτες πεταλούδων, ναρκομανείς, φετιχιστές, όλοι αυτοί που έχουν εμμονές, όλες οι πολιτιστικές, θρησκευτικές,

πολύχρονη δράση του ανέδειξε την εργασία όρο της γυναικείας ισοτιμίας και χειραφέτησης. Ωστόσο, η σωστή αυτή προϋπόθεση σε μεγάλο βαθμό απολυτοποιήθηκε. Συχνά η απελευθέρωση των γυναικών ταυτίστηκε με την κοινωνική απελευθέρωση της εργατικής τάξης. Θεωρήθηκε, με απόλυτο τρόπο, ότι η λύση του προβλήματος ανάγεται μόνο στο σοσιαλισμό. [...] Να πρωτοστατήσει [το κόμμα] για την άρση προκαταλήψεων και φαινομένων ενός ιδιόμορφου κοινωνικού συντηρητισμού και στις γραμμές μας», Θέσεις της Κεντρικής Επιτροπής για το 13ο συνέδριο, 1990, σ. 82-93.

16. «Ωριμες πια αποφασίζουμε», Θούριος, Νο 155-156, 1982, σ. 22.

φιλοσοφικές μειονότητες, αυτοί που «αγαπούν πολύ» είτε είναι η μουσική, το σινεμά ή το κάμπινγκ— δεν πρέπει να αισθάνονται άνετα στις κομμουνιστικές οργανώσεις». ¹⁷ Η κοινωνία λοιπόν, που οι κομμουνιστές ονειρεύονται, δεν μπορεί να είναι αυτή του ομοφυλοφιλικού έρωτα και σ' αυτό το θέμα οι διατυπώσεις είναι πέρα για πέρα σαφείς. Ο G. Roussy, μέλος της Κεντρικής Επιτροπής του ΓΚΚ, έγραφε χαρακτηριστικά: «μήπως εμείς οι κομμουνιστές είμαστε υπέρ μιας κοινωνίας όπου θα κάνουμε έρωτα όπως πλένουμε τα χέρια μας; [...] Η επανάσταση δεν είναι στρατόπεδο, αλλά δεν είναι και μπορντέλο». ¹⁸

Οφείλουμε να επισημάνουμε, ότι οι παραπάνω κατηγοριοποιήσεις γύρω από τη στάση των κομμουνιστικών κομμάτων απέναντι στα κοινωνικά κινήματα είναι γενικές και δε διακρίνουν τις «ειδικές» περιπτώσεις. Ο Ελλαδικός, για παράδειγμα, χώρος αποτελεί μια τέτοια ιδιαιτερότητα, αναφορικά με τη σχέση των Κ.Κ. με το γυναικείο ζήτημα και τις γυναίκες. Η «ύπαρξη μαζικών γυναικείων οργανώσεων με κομματική εξάρτηση, δίπλα σε ένα δραστήριο αλλά αριθμητικά περιορισμένο, σύνολο αυτόνομων φεμινιστικών ομάδων», ¹⁹ δηλαδή η ύπαρξη της Ομοσπονδίας Γυναικών Ελλάδας (ΟΓΕ) που ήταν εξαρτημένη από το ΚΚΕ, ²⁰ και της Κίνησης Δημοκρατικών Γυναικών (ΚΔΓ) που ήταν συνδεδεμένη με το ΚΚΕ εσ., μας οδηγούν να σκεφτούμε πως ο τύπος συμπεριφοράς των Ελλήνων κομμουνιστών απέναντι στο (αυτόνομο) φεμινιστικό κίνημα παρουσιάζει ουσιώδεις διαφορές με το υπόλοιπο δυτικό «πρότυπο». Ενώ δηλαδή το ΚΚΕ εσ. βρίσκεται κοντά σε αυτόν τον τύπο συμπεριφοράς που αποκαλέσαμε «αμήχανη/αντιφατική», το ΚΚΕ (τουλάχιστον μέχρι το 13ο συνέδριό του) βρίσκεται πιο κοντά σε αυτό που ονομάσαμε «άρνηση». Εντούτοις, δεν πρέπει να συγχέ-

17. A. Kriegel, *ό.π.*, σ. 210.

18. *L'Humanité*, 16.1.1976. Ένα στέλεχος του ΚΚΕ εσ. και της ΕΑΡ μας περιέγραψε με πόση ειρωνεία είχε αντιμετωπιστεί στο κόμμα του η πρόταση από την πλευρά κάποιων τραβεστί να έχουν έναν υποψήφιό τους στις λίστες των παραπάνω κομμάτων.

19. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, «ΠΑΣΟΚ και σύστημα σχέσεων των φύλων», (υπό δημοσίευση) στο Χ. Βεργαράκης - Γ. Μαυρής - Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), *ΠΑΣΟΚ: Κόμμα-Κράτος-Κοινωνία*, Δελφίνι, Αθήνα. Για το ίδιο θέμα Ε. Βαρίκα, *ό.π.*, σ. 67-79.

20. Για παράδειγμα, η Ομοσπονδία Γυναικών Ελλάδας του ΚΚΕ στα πλαίσια του εορτασμού της ημέρας της γυναίκας πραγματοποιούσε πορεία γυναικών με θέμα «Βαλκάνια χωρίς πυρηνικά». *Ριζοσπάστης*, 8 Μαρτίου 1983.

ουμε τη συμπεριφορά αυτή με εκείνην που επιδεικνύουν οι κομμουνιστές απέναντι στα κινήματα των ομοφυλόφιλων. Σε αυτά τα τελευταία, οι κόκκινοι, αρνούνται ακόμη και το δικαίωμα να συγκροτήσουν μια συλλογική ταυτότητα, ενώ «παραχωρούν» στις γυναίκες το δικαίωμα να δημιουργήσουν κάποιες μορφές συλλογικά υποκειμένα, αλλά αρνούνται ολοκληρωτικά την κεντρική λογική και τις πρακτικές αυτών των υποκειμένων, καθώς θέλουν το φεμινιστικό κίνημα υποταγμένο στο σοσιαλιστικό ιδεώδες. Έτσι, για παράδειγμα, η Μ. Ράνου δε δίσταζε να γράψει στην *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, ότι οι γυναίκες συχνά παραπλανώνται στην προσπάθειά τους να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους: «*Παραδείγματα υπάρχουν: Στην Περσία, αμέσως μετά την ιρανική επανάσταση, έγινε προσπάθεια να υποκινηθούν οι Περσίδες ενάντια στο καθεστώς, με πρόσχημα το πρόβλημα του τσαντούρ. Μάλιστα, η τέτοια προσπάθεια ενισχύθηκε κι από το εξωτερικό, με διαμαρτυρίες συντηρητικών, αλλά και φεμινιστικών οργανώσεων που ποτέ δεν είχαν διαμαρτυρηθεί επί Σάχη...*».²¹

2. ΤΑ ΔΡΩΝΤΑ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΑ

Αναφερόμενοι στα δρώοντα υποκειμένα που συμμετέχουν στο εσωτερικό της σχέσης των κομμουνιστικών κομμάτων με τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα, βρισκόμαστε αντιμέτωποι με διαφορετικές κατηγορίες ατόμων: (α) αυτούς/ές που συμμετέχουν μόνο στα πλαίσια των οργανωτικών δομών του κόμματος, (β) αυτούς/ές που συμμετέχουν μόνο στα πλαίσια του κοινωνικού κινήματος και δεν έχουν σχέση με το/τα πολιτικά κόμματα, (γ) αυτούς/ές που συμμετέχουν ταυτοχρόνως στην πολιτική οργάνωση και το κοινωνικό κίνημα (αυτό που ονομάστηκε διπλή ένταξη).

Στην πρώτη κατηγορία κυριαρχεί μια καθαρά οργανωτική λογική. Τα κοινωνικά κινήματα γίνονται αντιληπτά ως το περιβάλλον εκείνο, όπου το κόμμα μπορεί να αντλήσει νέα μέλη και να αυξήσει την επιρροή του. Τα άτομα αυτά είναι ταυτισμένα με την ιδεολογία και τα άμεσα συμφέροντα του κόμματος και ενδιαφέρονται πάνω από όλα για τη σταθερότητα και το «καλό» της οργάνωσης. Φαίνεται πως αυτή η κατηγορία ανθρώπων παρουσιάζει συχνά έ-

21. Μ. Ράνου, «Γυναίκα και εκλογικοί στόχοι του ΚΚΕ», *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, τχ. 7-8, Αθήνα 1981, σ. 28-29.

van υψηλό βαθμό καχυποψίας απέναντι σε καθετί ξένο προς την οργάνωση, τις αξίες και τις πρακτικές της. Για να προσδιοριστεί αυτή η ομάδα, χρησιμοποιήθηκε κατά καιρούς ο όρος «κομματική γραφειοκρατία». Νομίζουμε, όμως, πως ο όρος είναι ανεπαρκής, γιατί δεν καλύπτει το σύνολο των επιπέδων του κόμματος και κυρίως γιατί ομογενοποιεί εντελώς διαφορετικές μερίδες ανθρώπων – από την ηγεσία έως τα απλά μέλη–, που η καθεμιά από αυτές θα πρέπει να εξεταστεί χωριστά.

Στη δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνονται αυτοί που ταυτίζονται αποκλειστικά με ένα κοινωνικό κίνημα. Όλη η κοινωνικο-πολιτική τους δράση περνάει μέσα από τη συμμετοχή τους σε αυτό. Φαίνεται πως αυτή η ομάδα παρουσιάζει κάποιες ανάλογες στάσεις και συμπεριφορές με την προηγούμενη. Υψηλό βαθμό καχυποψίας απέναντι στον ξένο και κυρίως στον κομματικό λόγο, που συχνά τον αισθάνεται ως απειλή. Υψηλό βαθμό δυσκαμψίας (μη συμβιβασμού), και, εντέλει, εμφανίζονται συμπεριφορές δυσπροσαρμοστικότητας όταν οι συνθήκες αλλάζουν. Δε θα σταθούμε παραπάνω σε αυτήν την ομάδα, γιατί η μελέτη της υπερβαίνει τα όρια της δικής μας εργασίας και είναι νομίζουμε απαραίτητη μια ξεχωριστή εργασία γύρω από αυτό τον τύπο κοινωνικής και πολιτικής ένταξης και δράσης, ώστε να διαπιστωθεί και η ορθότητα των παραπάνω υποθέσεων.

Η τρίτη κατηγορία, αυτή δηλαδή που συμμετέχει ταυτόχρονα στο κόμμα και το κοινωνικό κίνημα, παρουσιάζει, κατά τη γνώμη μας, τα πιο πολύπλοκα χαρακτηριστικά. Τα άτομα αυτής της κατηγορίας βρίσκονται συχνά κομμένα στα δύο, ζώντας δύο πολιτικές ζωές. Από τη μια πλευρά, υπάρχει το κομμουνιστικό κόμμα που απαιτεί την πλήρη αφοσίωση και από την άλλη, υπάρχει το κίνημα με τις δικές του λογικές. Οι αντιδράσεις αυτής της ομάδας ανθρώπων απέναντι σε αυτήν τη σύνθετη πραγματικότητα που βιώνουν, εξαρτώνται από ένα σύνολο κοινωνικών και ψυχολογικών παραγόντων, γεγονός που καθιστά αδύνατη κάθε προσπάθεια ακριβής πρόβλεψης.

Τα κομμουνιστικά κόμματα ήταν πάντοτε ευαίσθητα σε θέματα συμμετοχής των μελών τους σε άλλες οργανώσεις (συνδικάτα, νέα κοινωνικά κινήματα, πολιτιστικές λέσχες, κλπ.). Είναι χαρακτηριστικό, ότι τα καταστατικά όλων των κομμουνιστικών κομμάτων και οργανώσεων νεολαίας προσκαλούν τα μέλη τους να συμμετάσχουν ενεργά σε αυτά που αποκαλούν λαϊκά κινήματα. Όμως, το είδος συμμετοχής που επιθυμεί το κόμμα είναι αυστηρά προσδιο-

ρισμένο, καθώς απαιτείται από το μέλος να «παλεύει σταθερά και ακούραστα για την εφαρμογή στη ζωή της γραμμής και των αποφάσεων του κόμματος [...] Εφαρμόζει δημιουργικά τη γραμμή της ΚΝΕ, ακόμη και στις πιο σύνθετες και δύσκολες συνθήκες, με πρωτοβουλία αποφασιστικότητα και ψυχραιμία».²² Το μέλος, δηλαδή, μετατρέπεται στο γνωστό «ιμάντα μεταβίβασης». Αυτή η αποστολή απαιτεί από την πλευρά της οργάνωσης ένα βαθμό εμπιστοσύνης απέναντι στα μέλη της, αλλά και μια τεχνική ικανότητα επιτήρησης και τιμωρίας όλων των πιθανών παραβατών. Από την πλευρά του, το μέλος, ταυτισμένο με την πολιτική του οργάνωση, οφείλει να αντληθεί το ρόλο του ως απεσταλμένος και να συμπεριφερθεί ως σωστός κομμουνιστής. Με άλλα λόγια, ο κομμουνιστής φοιτητής είναι πρώτα κομμουνιστής και μετά φοιτητής, η γυναίκα κομμουνίστρια είναι πρώτα κομμουνίστρια και μετά γυναίκα.

Η πρακτική αυτή του «ιμάντα μεταβίβασης» αναπτύχθηκε, καταρχήν, στο χώρο του εργατικού συνδικαλισμού, σκληρού πυρήνα της κομμουνιστικής οργάνωσης. Είναι λοιπόν κατανοητό, πως οι κομμουνιστές εργάτες δε διανοήθηκαν ποτέ να δουν τις δύο ιδιότητες τους ως αντιθετικές ή έστω διαφορετικές, καθώς ό,τι θεωρούνταν καλό για το κόμμα θεωρούνταν αυτονόητα καλό και για την εργατική τάξη, που υποτίθεται πως μόνο αυτό εκπροσωπούσε. Εργάτης και κομμουνιστής είναι δύο ταυτότητες συμπληρωματικές, πράγμα που δεν ισχύει στις άλλες περιπτώσεις που εξετάζουμε. Με άλλα λόγια, τα κομμουνιστικά κόμματα ποτέ δεν αισθάνθηκαν ουσιαστικοί ενσάρκωτές άλλων κοινωνικών αιτημάτων πέραν αυτών της εργατικής τάξης.²³

Μπορούν να γίνουν, λοιπόν, κατανοητές οι ενδεχόμενες δυσκολίες που, για παράδειγμα, το μέλος της κομμουνιστικής νεολαίας αισθάνεται στην προσπάθεια του να ανταποκριθεί σε αυτήν τη διπλή ένταξη: Από τη μια ως νέος ταυτισμένος με τα αιτήματα, τις πρακτικές και την κουλτούρα του κινήματος του και, από την άλλη ενταγμένος σε μια πολιτική οργάνωση που απαιτεί από αυτόν ολοκληρωτική αφοσίωση.

22. Καταστατικό του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας, Αθήνα 1987, σ. 5. Καταστατικό της Κομμουνιστικής Νεολαίας Ελλάδας, Αθήνα 1988, σ. 11. Και τα καταστατικά των άλλων κομμουνιστικών κομμάτων κινούνται στο ίδιο μήκος κύματος.

23. Ακόμη και για την περίπτωση των αγροτών, δεν μπορούμε να ισχυριστούμε πως υπήρξε πραγματικά ενσάρκωση των αιτημάτων του συνόλου του αγροτικού κόσμου από την πλευρά των κομμουνιστικών κομμάτων.

Τα δύο στοιχεία αυτής της ταυτότητας δε βρίσκονται σε καθεστώς διαρκούς ισορροπίας. Αντίθετα, πρόκειται για μια ανταγωνιστική συνύπαρξη, που οδηγεί συχνά στην υποταγή του ενός στοιχείου από το άλλο ή ακόμη και την εξαφάνιση ενός εκ των δύο. Ο Μ. Castels σημειώνει για παράδειγμα πως στην Ισπανία, οι κομμουνιστές που συμμετείχαν στα κινήματα πόλεων οδηγήθηκαν εκτός του PCE στο όνομα του κινήματός τους.²⁴ Το ίδιο γεγονός διαπιστώθηκε στο γυναικείο κίνημα, όπου πολλές φεμινίστριες «γκρίνιαζαν» γιατί «τα στελέχη που ασχολούνται με τη γυναικεία δουλειά αντιμετωπίζονται σαν 2ης κατηγορίας στελέχη»,²⁵ και εγκατέλειπαν το κόμμα στο όνομα της γυναικείας τους ταυτότητας.²⁶ Από την άλλη πλευρά, πολλά μέλη (τα περισσότερα;) των κομμουνιστικών κομμάτων λειτουργούσαν αποκλειστικά «ως πράκτορες» του κόμματός τους, χωρίς να αισθάνονται καμιά ουσιαστική σύνδεση με το κοινωνικό κίνημα που συμμετείχαν. Η ανταγωνιστική αυτή σχέση των δύο ταυτοτήτων σχετίζεται με το γεγονός ότι, στο άτομο δεν μπορούσαν εύκολα να συνυπάρξουν δύο τόσο ισχυρές συλλογικές ταυτότητες που απαιτούν την ολοκληρωτική ένταξη του ατόμου. Φτάνουν λοιπόν στιγμές, που το υποκείμενο δεν μπορεί να διαχειριστεί αυτήν την αντίθεση και επιλέγει υπέρ της μιας ή της άλλης ταυτότητας. Η περίπτωση των ομοφυλόφιλων είναι η πιο ακραία του είδους και το δίλημμα τίθεται αμείλικτο: κομμουνιστής ή ομοφυλόφιλος. Δεν είναι άγνωστο πως αρκετοί ομοφυλόφιλοι κομμουνιστές έκρυσαν με μεγάλη προσοχή τη σεξουαλική τους ταυτότητα, ειδικά στα πιο «ορθόδοξα» Κ.Κ. Πρέπει, βέβαια, να πούμε πως σε πολλές περιπτώσεις τα κινήματα λειτούργησαν ως πεδία αντιπαράθεσης του κομματικού λόγου. Στην ουσία πρόκειται τότε για ψευδείς ομάδες που τα μέλη τους δεν έχουν ούτε τον απαιτούμενο βαθμό συνοχής μεταξύ τους, ούτε και τον απαραίτητο βαθμό ταύτισης με την ομάδα, με συνέπεια να διευκολύνεται το έργο των κομματικών μηχανισμών και των κομματικών «πρακτόρων» στο εσωτερικό αυτών των κινήματων.

24. Μ. Castels, «Mouvements sociaux urbains et changement politique» στο Α. Touraine (επιμ.), *Mouvements sociaux d'aujourd'hui*, ό.π., σ. 202.

25. Νάσια Γιακοβάκη - Βένα Γεωργακοπούλου, «Για να τα πούμε στο συνέδριο», *Θούριος*, 1 Μαΐου 1980.

26. Για το θέμα αυτό βλ., Ε. Βαρίκα, ό.π., σ. 73. Μ. Ρεπούση, «Φεμινισμός-Πολιτική, πορείες αποκλίνουσες, παράλληλες ή συγκλίνουσες;», *Δίνη*, Νο 3, Αθήνα 1988, σ. 12-15. Β. Κωτσοβέλου - Μ. Ρεπούση, «Σκέψεις για την πολιτική ταυτότητα του φεμινισμού στην Ελλάδα», *Δίνη*, Νο 4, Αθήνα 1989, σ. 19-24.

Η οργάνωση βιώνει από την πλευρά της ένα ισχυρό πρόβλημα. Από τη μια επιθυμεί να διατηρήσει την καθαρότητα στις γραμμές της και να μη μολυνθεί από ξένες πρακτικές και ιδεολογίες και, από την άλλη χρειάζεται να αυξήσει την επιρροή της στο εξωτερικό από αυτήν περιβάλλον. Έχοντας, επομένως, επίγνωση αυτών των κινδύνων «μόλυνσης» των μελών της, η οργάνωση προσπαθεί να ενισχύσει την εξουσία και αυθεντία της, χρησιμοποιώντας τόσο τους μηχανισμούς ενσωμάτωσης (πολιτικός λόγος, κύρος, συναισθηματικοί δεσμοί των μελών) όσο και τους μηχανισμούς καταστολής που διαθέτει (απειλή αποκλεισμού, μη εξέλιξη). Αυτό, βέβαια, καθόλου δε σημαίνει πως η δράση των υποκειμένων δεν μπορεί να ανατρέψει την κατάσταση και να δημιουργήσει σημαντικές αλλαγές. Το 1985, στην Ιταλία, ο υποψήφιος για τη θέση του γραμματέα της FGCI (Νεολαία του Κομμουνιστικού Κόμματος) δήλωνε δημόσια πως είναι ομοφυλόφιλος και πως πιθανή μη εκλογή του θα αποτελούσε πράξη ρατσιστικής διάκρισης από την πλευρά του κόμματος. Στην προκειμένη περίπτωση, το υποκείμενο χρησιμοποιούσε όλες τις δυνατότητες που του παρέχονταν, προκειμένου να εμποδίσει τους μηχανισμούς καταστολής και να αναπτύξει τους μηχανισμούς ενσωμάτωσης.

Φαίνεται πως η στάση του κομμουνιστικού κόμματος απέναντι σε ένα κοινωνικό κίνημα εξαρτάται επίσης και από τα χαρακτηριστικά των μελών του που συμμετέχουν στο συγκεκριμένο κίνημα. Η ομάδα αυτή των υποκειμένων δίνει ένα σύνολο πληροφοριών (θα μπορούσαμε μάλιστα να τα βαφτίσουμε «ερεθίσματα»), που το πολιτικό κόμμα χρησιμοποιεί κατά τη διαδικασία συγκρότησης των θέσεων του. Οι πρώτες οικολογικές συλλογιστικές στο χώρο του PCI παράχθηκαν στους κόλπους της νεολαιίστικης οργάνωσής του, που μέλη της συμμετείχαν σε διάφορες καμπάνιες εναντίον των πυρηνικών αντιδραστήρων κάθε χρήσης. Το ίδιο συνέβη με το PCF και το ΚΚΕ εσ. και την οπτική τους γύρω από τα γυναικεία ζητήματα. Με άλλα λόγια, βλέπουμε να αναπτύσσονται στο εσωτερικό αυτών των οργανισμών ιδιότυπες ομάδες πίεσης, οι οποίες επιδιώκουν να εγγράψουν τη στάση και τη δράση τους μέσα στα πλαίσια της επίσημης πολιτικής του κόμματος. Πρόκειται για μια διαδικασία θεσμοποίησης που είναι περίπου κοινή σε όλα τα πολιτικά κόμματα, και όχι μόνο στα κομμουνιστικά. Βέβαια, η πολιτική οργάνωση παρουσιάζει συχνά αντιστάσεις και άμυνες απέναντι σε τέτοιου είδους πιέσεις και τότε είναι πιθανή η εμφάνιση της σύγκρουσης. Στην Ισπανία, το 1984, η αποχώρηση μερικών εκατο-

ντάδων μελών από τη νεολαία του κόμματος είχε ως επίσημη, τουλάχιστον, αιτία διαφωνίες γύρω από τις μεθόδους δράσης στο κίνημα νεολαίας.²⁷ Το ίδιο φαινόμενο παρατηρήθηκε και στο ΓΚΚ κατά την περίοδο του Μάη του '68, καθώς και στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του '70.²⁸

Εντέλει, τα δρώντα υποκείμενα, όχι μόνο αυτά που έχουν μια διπλή ένταξη (κόμμα-κίνημα) αλλά όλοι αυτοί, που με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, εμπλέκονται στη σχέση πολιτικό κόμμα-κοινωνικό κίνημα, έχουν ένα σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των όρων αυτής της σχέσης. Δεν πρέπει να υποτιμηθεί, πως στο εσωτερικό τόσο των κομμάτων όσο και των κινήματων οι συγκρούσεις κάθε είδους βρίσκονται σε ημερήσια διάταξη, και πως αυτές περνούν υποχρεωτικά διαμέσου των ανδρών και των γυναικών που συμμετέχουν και διαμορφώνουν τις πολιτικές. Η Πολιτική Επιστήμη και η Κοινωνιολογία συχνά αμέλησαν να δώσουν την πρέπουσα σημασία σ' αυτόν τον απρόβλεπτο ανθρώπινο παράγοντα, υπερτονίζοντας το ρόλο κάποιων απρόσωπων δομών και σχέσεων. Η αναλυτική μελέτη των ανθρώπων, της προσωπικής πορείας τους, των ατομικών παθών και ιδιαιτεροτήτων τους παραμένει, κατά τη γνώμη μας, ένα πεδίο πολύ λίγο εξερευνημένο.

3. Η ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ

Η σύγκρουση αποτελεί ένα φαινόμενο πολύπλοκο και ομιχλώδες. Μπορούμε χονδρικά να θεωρήσουμε ως σύγκρουση «*τη διαδικασία κατά την οποία εμποδίζεται η λειτουργία των φυσιολογικών μηχανισμών αποφάσεων και, ένα άτομο ή μια ομάδα αισθάνεται δυσκολίες στο να πάρει μια απόφαση*».²⁹ Μπορούμε επίσης να ορί-

27. Δεν πρέπει πάντως να ξεχνάμε, πως σε αυτήν την περίοδο το PCE ήταν βουτηγμένο σε μια βαθιά πολιτική κρίση. Δεν αποκλείεται, λοιπόν, το γενικό πλαίσιο να λειτούργησε ως επιταχυντής αυτής της σύγκρουσης ανάμεσα στο κόμμα και ένα τμήμα της νεολαίας του.

28. Βέβαια, η περίπτωση της «Β' Πανελλαδικής» έχει τις δικές της ιδιορρυθμίες και δεν πρέπει να θεωρηθεί μηχανιστικά ότι επρόκειτο για την πίεση από την πλευρά του κινήματος προς το κόμμα. Εντούτοις, ο τρόπος που έδρασαν τα διαγραφόμενα στελέχη και η δραστηριοποίησή τους, κυρίως στους χώρους του φοιτητικού κινήματος –και όχι η ένταξη τους ή η δημιουργία κάποιου άλλου κόμματος–, εμπεριέχει αρκετά από τα αναλυόμενα στο κείμενο χαρακτηριστικά.

29. J.H. March - H.A. Simon, *Les organisations*, Dunod, Παρίσι 1979, σ. 111.

σουμε τη σύγκρουση και ως «την κατάσταση κατά την οποία τα δρώντα υποκείμενα είτε ακολουθούν στόχους και υπερασπίζονται αντιθετικές αξίες, είτε ακολουθούν ταυτοχρόνως τους ίδιους στόχους με ανταγωνιστικό τρόπο».³⁰

Αυτοί οι δύο διαφορετικοί, αλλά όχι αντιθετικοί μεταξύ τους, ορισμοί μας οδηγούν να αντιληφθούμε πως το φαινόμενο της σύγκρουσης εκφράζεται με πολλούς τρόπους και παίρνει διάφορες μορφές. Παρατηρώντας το φαινόμενο της σύγκρουσης μέσα στα πλαίσια της σχέσης κομμουνιστικού κόμματος-κοινωνικών κινήματων, μπορούμε να ξεχωρίσουμε δύο βασικούς τύπους σύγκρουσης: (α) η σύγκρουση της «μη κατανόησης», (β) η σύγκρουση «ενσωμάτωσης/αυτονόμησης».

Ο πρώτος τύπος αντιπροσωπεύει το αποτέλεσμα μιας αμοιβαίας κατάστασης μη κατανόησης από τις δύο πλευρές. Μπορούμε να παρατηρήσουμε από κοντά αυτήν τη «μη κατανόηση», εξετάζοντας τη σχέση ανάμεσα στα ευρωπαϊκά Κ.Κ. και τα κινήματα ομοφυλόφιλων. Η αντίθεση τους βασίζεται στην απομόνωση του ενός από τον άλλον και αυτή η απομόνωση οδηγεί αναπόφευκτα σε συγκρούσεις που χαρακτηρίζονται από μια αμοιβαία περιφρόνηση. Οι δύο αυτές πλευρές, μη έχοντας κάποιο κοινό σημείο αναφοράς, δεν μπορούν παρά να θεωρούν ο ένας τον άλλον εχθρό. Ο J. Girard έγραφε, για παράδειγμα, πως πολλοί κομμουνιστές θεωρούσαν τους ομοφυλόφιλους δυνάμει προδότες, γιατί πίστευαν πως δεν μπορούσαν να θυσιάσουν την προσωπική-ερωτική τους ζωή στο βωμό της συλλογικής δράσης και πως έτσι αποτελούσαν εύκολο στόχο για την αστυνομία, καθώς μπορούσαν να μετατρέπονται χωρίς δυσκολία σε χαφιέδες.³¹ Φαίνεται πως η θέση αυτή δεν προέρχεται μόνο από μια παραδοσιακού τύπου αντίληψη για την ερωτική πρακτική, αλλά και από μια πλήρη έλλειψη σχέσεων ανάμεσα σε κομμουνιστές και ομοφυλόφιλους. Μια τέτοια απομόνωση δείχνει πως αυτός ο τύπος σύγκρουσης δεν μπορεί να έχει εξέλιξη. Το χαρακτηριστικό γνώρισμα αυτής της σχέσης είναι ο λόγος. Όπως, δηλαδή, δεν υπάρχει στην ουσία πραγματική σχέση, έτσι δεν υπάρχει και πραγματική σύγκρουση. Οι όποιες αντιπαραθέσεις εντοπίζονται σε ένα λεκτικό κυρίως επίπεδο, καθώς δεν υπάρχει δράση η οποία να μπορεί να φέρει σε επαφή τις δύο πλευρές. Η μόνη εξέλιξη που εμφανίζεται

30. H. Touzard, *La médiation et la résolution des conflits*, PUF, Παρίσι 1977, σ. 395.

31. J. Girard, *Le mouvement homosexuel en France*, Syros, Παρίσι χ.χ., σ. 84. Κατά τη γνώμη μας ο ίδιος μύθος κυριάρχησε και στον ελλαδικό κομμουνιστικό χώρο.

είναι οι διακυμάνσεις της επιθετικότητας και της περιφρόνησης. Έτσι μπορούμε να επαναλάβουμε πως η σύγκρουση αυτού του τύπου δεν επιφέρει σημαντικές αλλαγές των θέσεων των δρώντων υποκειμένων και των ομάδων μέσα στις οποίες συμμετέχουν. Κατά βάση ενισχύει την αποξένωση της μιας ομάδας από την άλλη και δημιουργεί μια παράδοση σύγκρουσης, που στηρίζεται στην πλήρη απουσία σχέσεων και την κυριαρχία των προκαταλήψεων.

Ο δεύτερος τύπος σύγκρουσης παρατηρείται στην περίπτωση της σχέσης ανάμεσα στα γυναικεία και νεολαιίστικα κινήματα από τη μια, και το πολιτικό κόμμα από την άλλη, και παρουσιάζει ουσιώδεις διαφορές σε σχέση με την προηγούμενη περίπτωση. Η σύγκρουση εδώ είναι το αποτέλεσμα της εκδηλωμένης επιθυμίας και των δύο πλευρών να επιδράσουν ο ένας πάνω στον άλλο, να καθορίσουν τη φυσιογνωμία τους, και να επεκταθεί ο καθένας στο ζωτικό χώρο του άλλου.³²

Είναι γνωστό, ότι το πολιτικό κόμμα επιθυμεί να ελέγχει το εξωτερικό περιβάλλον του, να σχηματίζει παράλληλες οργανώσεις και να τις χρησιμοποιεί μέσα στο πολιτικό πεδίο και ενάντια στα αντίπαλα κόμματα ως δούρειους ίππους. Είναι, όμως, επίσης γνωστό, όπως υπογραμμίζουν οι Crozier - Friedberg,³³ ότι ένα υποκείμενο ή μια οργάνωση δεν μπορεί να ασκήσει την εξουσία του/της πάνω στους άλλους και να τους καθοδηγήσει εκεί που θέλει, εάν δεν επιτρέπει και σ' αυτούς με τη σειρά τους να επιδράσουν πάνω του/-της. Αυτή η ιδέα μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητή, αν σκεφτούμε την προηγούμενη περίπτωση των κινήματων των ομοφυλόφιλων και της σχέσης τους με τα Κ.Κ. Το πολιτικό κόμμα, λοιπόν, επιθυμώντας να ελέγξει τα κινήματα των γυναικών και των νέων, αφήνει εκ των πραγμάτων στο εσωτερικό του ανοιχτά πεδία που επιτρέπουν στα κινήματα να εγγράψουν εκεί τις θέσεις και πρακτικές τους. Στα ανοιχτά αυτά πεδία, η εγγραφή ιδεολογικού λόγου και πρακτικών δε γίνεται «ειρηνικά», αλλά με μάλλον πολεμικό πνεύμα.

32. Πρέπει να έχουμε και εδώ υπόψη μας τις ιδιαιτερότητες από χώρα σε χώρα, από κόμμα σε κόμμα και από κίνημα σε κίνημα. Αν, δηλαδή, οι ιταλίδες φεμινίστριες βρέθηκαν σε μια σχέση αλληλεπίδρασης με το PCI, το ελληνικό φεμινιστικό κίνημα διόλου δε φάνηκε να ενδιαφέρεται να επιδράσει πάνω στο ΚΚΕ, ενώ ένα τμήμα του αντίθετα διατήρησε σχέσεις «διαλεκτικής έντασης» (όρος προσφιλής στους ανανεωτικούς κομμουνιστές) με το ΚΚΕ εσ.

33. M. Crozier - E. Friedberg, *L'acteur et le système*, Seuil, Παρίσι 1977, σ. 179.

Εμφανίζεται συχνά η αντίληψη, πως η διάθεση παρέμβασης προέρχεται πάντα από την πλευρά του κόμματος και πως το κοινωνικό κίνημα, σε τελική ανάλυση, αντιδρά και αμύνεται προσπαθώντας να διαφυλάξει την όποια αυτονομία του. Δεν είναι αλήθεια. Το κοινωνικό κίνημα, όταν κυρίως αισθάνεται ισχυρό, επιθυμεί διακαώς να επεκταθεί μέσα στους χώρους του κόμματος, να το «αποικίσει». Ιδιαίτερα μάλιστα, όταν το κοινωνικό κίνημα δεν επιθυμεί να μετατραπεί σε πολιτικό κόμμα, που θα επιδιώκει να μονοπωλεί ένα είδος λόγου, τότε ο στόχος του είναι η διαρκής εγγραφή των θέσεων του στο σύνολο των πολιτικών (και όχι μόνο) θεσμών.³⁴ Είμαστε μάρτυρες περιπτώσεων όπου το κόμμα βρίσκεται αμυνόμενο απέναντι στην βουλμία του κινήματος (θα έπρεπε, για παράδειγμα, να σκεφτούμε την τρομερή «επιθετικότητα» του οικολογικού κινήματος, που αρκετές φορές εξανάγκασε τα κόμματα να υιοθετήσουν τις θέσεις του).

Από την άλλη πλευρά πάλι, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η σχέση κομμουνιστικού κόμματος και κοινωνικού κινήματος είναι μια άνιση σχέση. Η θεσμική ισχύ του πρώτου, ο όγκος του, η ιστορία του, οι μηχανισμοί του και τέλος η οικονομική του δύναμη ζυγίζουν πολύ βαριά στους συχνά αδύνατους ώμους των κοινωνικών κινήματων, που δεν έχουν παρά να αντιπαρατάξουν την ορμή και τον ενθουσιασμό των μελών τους και κάποτε, μια γενική συμπάθεια που μπορεί να έχουν κερδίσει στο σύνολο του κοινωνικού κορμού.

Η σύγκρουση ενσωμάτωσης/αυτονόμησης δεν είναι απλά μια λεκτική διαπάλη. Συχνά μάλιστα οι λέξεις κρύβουν τις πραγματικότητες. Τα κρυφά παιχνίδια επιρροής κυριαρχούν πάνω στον επίσημο λόγο, που αδυνατεί να εκφράσει τις πολύπλοκες φάσεις

34. Δε θέλουμε να υπεισέλθουμε στη συζήτηση γύρω από τη διάθεση «θεσμοποίησης» των αιτημάτων των κοινωνικών κινήματων. Αυτό που ίσως δογματικά ισχυρίζομαστε πως συμβαίνει είναι ότι, ανεξαρτήτως της θέλησης των υποκειμένων που συμμετέχουν σε ένα κοινωνικό κίνημα, οι θέσεις του κινήματος έχουν την τάση να εγγράφονται στους θεσμούς. Γύρω από αυτό το θέμα βλ. μεταξύ πολλών άλλων: Α. Touraine, *Le mouvement de Mai ou le communisme utopique*, Seuil, Παρίσι 1968. Α. Touraine, *Le retour de l'acteur*, Fayard, Παρίσι 1984. Pierre Rosanvallon, *La question syndicale*, Pluriel, Παρίσι 1988. C. Castoriadis, «Les mouvements des années soixante», *Pouvoirs*, No 39, Παρίσι, σ. 107-116. Σε ελλαδικό επίπεδο, βοήθηκα ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα τη συζήτηση αυτή στο χώρο του φεμινισμού: Μ. Παπαγιαννάκη - Α. Φραγκουδάκη, «Μήπως το καινούριο «δικό μας δωμάτιο» έχει ένα μπαλκονάκι που βλέπει στον γκρεμό;», *Δίνη*, τχ. 4, Αθήνα 1989, σ. 10-12. Ε. Βαρίκα, *ό.π.* Μ. Παντελίδου Μαλούτα, *ό.π.*

που περνάει η σύγκρουση. Γι' αυτό, άλλωστε, όταν οι σχέσεις εκρήγνυνται και οι αντιθέσεις έρχονται στην επιφάνεια, ο απλός παρατηρητής κινδυνεύει να αιφνιδιαστεί από την ταχύτητα που μπορεί να πάρουν οι εξελίξεις. Σε μια τέτοια φάση τα κομμουνιστικά κόμματα είναι έτοιμα, ως ύστατη βέβαια λύση, να επιχειρήσουν τη διάσπαση/διάλυση του κινήματος (το αντίθετο είναι μάλλον σπάνιο αν όχι εντελώς αδύνατο), αποσύροντας τις οργανωμένες δυνάμεις τους από το κίνημα, στην προσπάθεια τους να περιορίσουν τις όποιες ζημιές. Βέβαια, η λύση αυτή δεν είναι χωρίς τραύματα για το κόμμα, οι απώλειες του είναι σημαντικές και επιπλέον (ίσως και το πιο σημαντικό) χάνει αυτόματα την όποια ικανότητά του να επιδράσει στο σύνολο του κινήματος. Γι' αυτό και οι προσπάθειές του προσανατολίζονται στην αθόρυβη επίλυση των αντιθέσεων, άλλοτε με συμβιβασμούς κι άλλοτε απλά δείχνοντας ανοχή, ώστε η ισχύ και το κύρος του να παραμείνουν ισχυρά στο εσωτερικό του κινήματος, ακόμη και σε στιγμές που φαίνεται πως χάνει έδαφος. Φυσικά, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως το κοινωνικό κίνημα δεν είναι ένας ομογενοποιημένος χώρος που αντιμετωπίζει το εξωτερικό του περιβάλλον ως έναν ενιαίο πεδίο. Το κίνημα είναι πάντοτε διαιρεμένο από την ύπαρξη πολλών λογικών και πολλών ομάδων και μια από αυτές μπορεί να είναι και η κομμουνιστική.

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η εξέταση της σχέσης ανάμεσα στα κομμουνιστικά κόμματα της ευρωπαϊκής Μεσογείου και κάποια από τα κοινωνικά κινήματα αναδεικνύει την ύπαρξη μιας πολυμορφίας, που μας δυσκολεύει στο να εντοπίσουμε ανστηρές αιτιοκρατικού τύπου σχέσεις. Η εξέλιξη αυτών των σχέσεων προσδιορίζεται ταυτόχρονα από σταθερούς αλλά και ασταθείς παράγοντες, που ο καθένας επενεργεί με το δικό του ιδιαίτερο τρόπο και απαιτείται εκ των πραγμάτων μια ειδική μελέτη για καθέναν από αυτούς. Στη σύντομη αυτή εργασία θελήσαμε να φωτογραφίσουμε κάποιους από αυτούς τους παράγοντες, καθώς και κάποια από τα αποτελέσματα που μπορεί να έχουν. Ταυτόχρονα αναδείξαμε μερικές από τις πολιτικές εκείνες διαδικασίες που συνέβαλαν σε αλλαγές προσανατολισμού και θεματολογίας στα ευρωπαϊκά Κ.Κ. Τα κόμματα αυτά δεν αντιμετω-

πισαν, εντέλει, με τον ίδιο σταθερό τρόπο τα κοινωνικά κινήματα, υπέστησαν σοβαρές ρωγμές και αλλοιώσεις στην πολιτική τους συμπεριφορά και οδηγήθηκαν σε μεγάλες αλλαγές στην πολιτική τους γραμμή. Οι αλλοιώσεις αυτές, που δεν είναι πάντα ούτε της ίδιας έντασης ούτε και της ίδιας ποιότητας, είχαν σοβαρές συνέπειες στην ίδια τη φυσιογνωμία αυτών των κομμάτων. Για να μιλήσουμε περισσότερο θεωρητικά, στην εργασία αυτή αντιμετωπίσαμε τα Κ.Κ. σαν ευσταθή συστήματα που έχουν όμως πεδία αστάθειας στο εσωτερικό τους, έστω κι αν αυτά τα πεδία βρίσκονται στην περιφέρεια του συστήματος. Σε αυτά τα πεδία αστάθειας ή τις ζώνες αβεβαιότητας, για να χρησιμοποιήσουμε έναν όρο των Crozier-Friedberg, εμφανίζεται ο λόγος των κοινωνικών κινήσεων. Φαίνεται, όμως, πως αυτά τα πεδία αστάθειας επηρεάζουν συχνά πυκνά και τα ευσταθή σημεία του συστήματος, και τότε είμαστε μάρτυρες ευρύτερων αναταραχών και αναδιατάξεων στο χώρο του κόμματος. Πότε όμως συμβαίνει αυτό; Ποια είναι, δηλαδή, η κρίσιμη τιμή αστάθειας η οποία μπορεί να επηρεάσει το σύνολο του συστήματος; Σε αυτά τα ερωτήματα δεν έχουμε προς το παρόν απαντήσεις. Όμως, για να καταλάβουμε τη σημασία τους, δεν έχουμε παρά να αναρωτηθούμε εάν είναι συμπτωματικό ότι τα Κ.Κ. εκείνα που δέχτηκαν τις μεγαλύτερες επιδράσεις από τα κοινωνικά κινήματα οδηγήθηκαν σε μια άρση του κομμουνιστικού τους χαρακτήρα (PCI, ΚΚΕ εσ., και κατά δεύτερο λόγο το ΡCE). Για να μην αναφερόμαστε και σε άλλες περιπτώσεις, όπως αυτές του αγγλικού και σουηδικού Κ.Κ., καθώς επίσης και του ολλανδικού που στο τέλος απορροφήθηκε ολοκληρωτικά από τα γυναικεία και οικολογικά κινήματα.

Οποιαδήποτε, βέβαια, απόπειρα γενίκευσης εμπεριέχει ισχυρούς κινδύνους λάθους και αυθαιρεσίας, γι αυτό και θελήσαμε να περιοριστούμε στην εξέταση ενός τύπου κόμματος και τριών μόνο κοινωνικών κινήσεων. Παραταύτα, δε μας διαφεύγει η αίσθηση πως και σ' αυτό το περιορισμένο (;) πεδίο έρευνας οι παρατηρήσεις και οι υποθέσεις μας μπορεί να εμπεριέχουν ισχυρές δόσεις σφάλματος.

**...«ΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ ΦΥΛΟ» ΣΤΗΝ ΑΡΙΣΤΕΡΑ.
ΝΤΟΚΟΥΜΕΝΤΑ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΣ ΑΠΟ ΤΗ
ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ ΣΤΗΝ ΟΡΓΑΝΩΣΗ
ΤΟΥ ΡΗΓΑ ΦΕΡΑΙΟΥ 1974-1978**

Οι πολιτικές οργανώσεις της γενιάς του Πολυτεχνείου ανήκουν ήδη στο πρόσφατο παρελθόν μας. Η «μικρή» τους ιστορία γίνεται, σε ορισμένες περιπτώσεις και με διάφορες αφορμές, το αντικείμενο αφηγήσεων, αποκαλυπτικών και ως προς τους όρους σύμφωνα με τους οποίους διαμορφώνεται και διατηρείται η συλλογική μας μνήμη.

Η φυσιογνωμία της οργάνωσης της νεολαίας της ανανεωτικής αριστεράς –Ρήγας Φεραίος και ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίος¹– υπήρξε ένα τέτοιο παράδειγμα. Στις σχετικές συζητήσεις και δημοσιεύματα, απουσίαζε η πολλαπλότητα της οργάνωσης του Ρ.Φ. και των υποκειμένων της και η προβαλλόμενη εικόνα έτεινε να ταυτιστεί με αυτήν των ηγετικών της πυρήνων.

Απουσίαζε, επίσης, η πολιτική παρουσία των γυναικών και αγνοήθηκαν στοιχεία της φυσιογνωμίας του Ρ.Φ., που είχαν άμεση σχέση με την κίνηση των φεμινιστικών ιδεών που σημειώθηκε στο εσωτερικό αυτής της οργάνωσης.

Το ζήτημα των φεμινιστικών αυτών ιδεών καθώς και της γενικότερης παρουσίας των φεμινιστριών, τόσο στην οργάνωση της νεολαίας όσο και στον αντίστοιχο κομματικό φορέα της, αποτέλεσε το αντικείμενο έρευνας, μελέτης και προβληματισμού μιας ομάδας γυναικών² που συστάθηκε για το σκοπό αυτό, το φθινόπωρο

* Η Μαρία Ρεπούση είναι Ιστορικός, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Μέλος του Κέντρου Γυναικείων Μελετών και Ερευνών Διοτίμα.

1. Στο εξής Ρ.Φ.

2. Αποτελούμενη από τις: Αλιτζόγλου Ελένη, Βογιατζή Σοφία, Γιακωβάκη Νάσια, Κωτσοβέλου Βίκυ, Λιάπη Μαρία, Ρεπούση Μαρία, Σταματάκη Ελένη και Χατζηγεωργίου Λιλή. Τα μέλη της επιτροπής υπήρξαν ενεργά στη διαμόρφωση των φε-

του 1988 και συγκέντρωσε έως το 1993 ένα μεγάλο όγκο υλικού, αποτελούμενο κυρίως από εσωκομματικά κείμενα των οργανώσεων της Αθήνας, του Πειραιά και της Θεσσαλονίκης, αποφάσεις οργάνων, καθώς και δημοσιευμένα στα κεντρικά κομματικά έντυπα κείμενα της περιόδου 1974-1986. Το υλικό αυτό αναγνωρίστηκε στο μεγαλύτερό του μέρος,³ ταξινομήθηκε με βάση το χρόνο συγγραφής του και την πηγή προέλευσής του και έγινε αντικείμενο συζητήσεων μεταξύ των μελών της ομάδας, που επιθυμούσε να προχωρήσει σε μια σχολιασμένη έκδοσή του. Από την ταξινόμηση αυτή προέκυψαν τέσσερις βασικές περίοδοι, διακριτές μεταξύ τους από καθοριστικές για την ανάπτυξη των φεμινιστικών προβληματισμών, κατά την εκτίμηση της ομάδας, «τομές». Η απόφαση του 1ου Συνεδρίου του Π.Φ., τον Ιούνιο του 1978, η απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας εσωτερικού,⁴ τον Ιανουάριο του 1980, η παραίτηση μελών του γραφείου γυναικών και η διάλυσή του το Δεκέμβριο του 1982 και το τελευταίο Συνέδριο του ΚΚΕ εσ. το Μάιο του 1986, επιλέχθηκαν για την περιοδολόγηση της συγκεκριμένης φεμινιστικής κίνησης. Στο εσωτερικό κάθε μιας από αυτές τις βασικές κατηγορίες, το υλικό ταξινομήθηκε με βάση την πηγή της προέλευσής του.⁵

μινιστικών ομάδων στο εσωτερικό του Π.Φ. και του ΚΚΕ εσ. Η σύνθεση της επιτροπής εξασφάλισε μια στοιχειώδη αντιπροσωπευτικότητα των περιόδων ανάπτυξης του αντίστοιχου φεμινιστικού προβληματισμού.

3. Η περαιτέρω επεξεργασία του υλικού και η παράδοση του αρχείου σε χώρο κοινής πρόσβασης αποτελεί άμεσο στο εξής στόχο της πλειοψηφίας των μελών της ομάδας. Σε ό,τι αφορά στο υλικό που αξιοποιείται για τη συγγραφή του συγκεκριμένου άρθρου, η πρόσβαση είναι από τη στιγμή της δημοσίευσης εφικτή μετά από συνεννόηση με τη γράφουσα.

4. Στο εξής ΚΚΕ εσ.

5. Για την πρώτη, π.χ., περίοδο δημιουργήθηκαν οι εξής κατηγορίες κειμένων:

- (1) Κείμενα Επιτροπής Γυναικών Παρισιού.
- (2) Κείμενα Επιτροπής Γυναικών Ρήγα Φεραίου Αθήνας.
- (3) Κείμενα των Κομματικών Οργανώσεων Αθήνας Θεσσαλονίκης.
- (4) Κείμενα/παρεμβάσεις για το 2ο/10ο Συνέδριο του ΚΚΕ εσ.
- (5) Κείμενα δημοσιευμένα στο Θούριο.
- (6) Κείμενα/παρεμβάσεις για το 1ο Συνέδριο του Π.Φ.
- (7) Προεκλογικά κείμενα για τις εκλογές του 1977.

Η ίδια λογική ακολουθήθηκε και για τις υπόλοιπες περιόδους. Στο εσωτερικό κάθε υποκατηγορίας, το υλικό ταξινομήθηκε με χρονολογική σειρά. Για παράδειγμα, το κείμενο Α.1.1. παραπέμπει σε κείμενο της πρώτης περιόδου, είναι κείμενο της Επιτροπής Γυναικών Παρισιού και το πρώτο χρονολογικά.

Το κείμενο που ακολουθεί, βασίστηκε στο αρχειακό υλικό που συγκεντρώθηκε από αυτήν την ομάδα, φέρει το στίγμα ενός υλικού που περιορίστηκε στα ίχνη κεντρικών, για τους φεμινιστικούς προβληματισμούς ομάδων και είναι επηρεασμένο από τις συζητήσεις που έγιναν στο εσωτερικό της. Θεωρώντας ότι η επιθυμία της έκδοσης είναι ακόμα υπαρκτή, τουλάχιστον σε κάποια από τα μέλη της ομάδας, το κείμενο αυτό όχι μόνο δεν προτίθεται να την υποκαταστήσει αλλά ει δυνατόν να την τροφοδοτήσει.

Με βάση την εκτίμηση αυτή, το παρόν κείμενο θα περιοριστεί να διαγράψει την πορεία των φεμινιστικών ιδεών από τη στιγμή που αυτές διαφαίνονται στο τέλος του 1974 έως την απόφαση του 1ου Συνεδρίου του Ρήγα Φεραίου, τον Ιούνιο του 1978. Πρόκειται για μια μικρή σε διάρκεια και υλικό περίοδο, σε σχέση με την πληθώρα των δραστηριοτήτων και του υλικού που ακολούθησαν, κατά τη διάρκεια της οποίας τέθηκαν τα ζητήματα της κυριαρχίας ανάμεσα στα δύο φύλα, και σε συνθήκες εξαιρετικά δύσκολες, δημιουργήθηκαν οι πρώτες συλλογικότητες γυναικών, οι οποίες προσπάθησαν με νέους, για την εποχή τους και για το φύλο τους, όρους να ανιχνεύσουν τις δυνατότητες να υπάρξουν ως πολιτικά υποκείμενα στο χώρο της οργανωμένης ανανεωτικής αριστεράς.

Η παραπάνω διαδικασία, καθώς και όσα την ακολούθησαν, ανέδειξε σοβαρά, για την πολιτική θεώρηση της κομμουνιστικής, ακόμη και ανανεωτικής αριστεράς, πολιτικά και θεωρητικά ζητήματα. Με αφετηρία τη διαπίστωση της κυριαρχούμενης θέσης των γυναικών από τους άνδρες και, στο βαθμό που η θέση αυτή έπανε να αποδίδεται στην καπιταλιστική κοινωνία και στα δεινά της, ενώ αναδεικνύονταν ο διαχρονικός, διαταξικός και συστηματικός της χαρακτήρας και εντοπιζόταν η διαιώνισή της στη σοσιαλιστική κοινωνία κάθε τύπου, βαθιά ερωτηματικά σκίαζαν τις μαρξιστικές βεβαιότητες πάνω στις οποίες στηριζόταν και η οργανωμένη ανανεωτική αριστερά. Επρόκειτο για την πιο συστηματική, τελικά, αμ-

Το σύνολο της δουλειάς της αναγνώρισης και ταξινόμησης του υλικού υπήρξε επίπονο διότι τα περισσότερα κείμενα δεν έφεραν τίτλο, ημερομηνία, πηγή προέλευσης και ήταν συχνά δυσανάγνωστα. Σε ό,τι αφορούσε τα εσωκομματικά κείμενα, το υλικό συγκεντρώθηκε κυρίως από τα προσωπικά αρχεία των μελών της επιτροπής. Πολύτιμες υπήρξαν επίσης οι συνεισφορές σε αρχειακό υλικό της Ζώγιας Χρονάκη για τη Θεσσαλονίκη, της Μαρίζας Ντεκάστρο και της Μάρως Κωσταράκου για την Αθήνα, της Έφης Αβδελά για την Επιτροπή Γυναικών Παρισιού, της Άσπας Παπαθανασοπούλου για την κεντρική γυναικεία δουλειά.

φοβήτηση της μαρξικής θέσης για την κυρίαρχη αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας –καθώς και του συναφούς θεωρητικού οικοδομήματος– που σημειώθηκε στο εσωτερικό της ελληνικής κομμουνιστικής αριστεράς. Ο ρόλος της εργατικής τάξης και του πολιτικού της φορέα, η σχέση κόμματος και κινημάτων, οι καθορισμένες στη βάση της κυρίαρχης αντίθεσης προτεραιότητες, οι αντιλήψεις για τους ρόλους των φύλων, η τύχη των γυναικών μέσα στο αριστερό κίνημα, το ίδιο το όραμα της κατάργησης της καταπίεσης ανθρώπου από άνθρωπο τελούσε στο τέλος της κίνησης αυτής υπό αμφισβήτηση, ως ένα όραμα μερικό, ανδροκεντρικά προσδιορισμένο.

Το σύνολο των θεωρητικών και πολιτικών ζητημάτων, που αναδείχθηκαν από τις φεμινιστικές ομάδες γυναικών στην ανανεωτική αριστερά, δεν εξαντλούνται στα παραπάνω και δεν μπορούν να χωρέσουν σ' αυτό το κείμενο. Επιλέγονται κάποια που εμφανίζονται με έμφαση, αποτελούν κοινό τόπο του αντίστοιχου φεμινιστικού προβληματισμού, επιτρέπουν κάποιες τυπολογίες, δίνουν το διάγραμμα των διαδρομών τους, και παράλληλα εντάσσονται στο περιεχόμενο του αφιερώματος. Ο ορισμός του ζητήματος, με άλλα λόγια ο προσδιορισμός της θέσης των γυναικών, το γυναικείο κίνημα σε σχέση με άλλα κινήματα και κυρίως με το εργατικό και ο ρόλος του κόμματος σ' αυτό, είναι τα κύρια θέματα μέσα από τα οποία θα παρακολουθήσουμε την εξέλιξη των ιδεών του χώρου αυτού στη συγκεκριμένη περίοδο, με τις αναγκαίες αλληλουχίες που αυτά, κατά τη γνώμη μας, συγκροτούν.

Το περιβάλλον της μεταπολίτευσης του 1974 είναι ευνοϊκό για την ανάγνωση μιας σειράς αλλαγών που σημειώνονται στην πολιτική σφαίρα και στα ενεργά σ' αυτήν υποκείμενα. Μια νέα γενιά, εντοπισμένη κυρίως στα πανεπιστήμια, εμφανίζεται να διεκδικεί την πολιτική της ορατότητα, με ό,τι αυτό σημαίνει για τα πολιτικά δρώμενα της εποχής. Πρόκειται για τη γενιά που ενηλικιώθηκε πολιτικά μέσα από τους φοιτητικούς αντιδικτατορικούς αγώνες της προηγούμενης περιόδου και η οποία εισέρχεται στη νέα εποχή με σημαντικές περγαμηνές. Αποτελεί το σύμβολο του αντιδικτατορικού αγώνα με ορόσημο το Πολυτεχνείο και έχει διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο, τόσο στις πολιτικές εξελίξεις της τελευταίας περιόδου της δικτατορίας και στα επιχειρούμενα ανοίγματα ομαλοποίησής της όσο και στη διαμόρφωση των συσχετισμών εντός του

μπλοκ των δυνάμεων που έκαναν αντίσταση την περίοδο 1967-1974. Η πολιτική νομιμότητα της μεταπολίτευσης, η εμφάνιση νέων κομμάτων και η νομιμοποίηση των κομμουνιστικών κομμάτων, τα ζητήματα που ανοίγει η καινούρια εποχή και οι πολιτικές ζυμώσεις που ακολουθούν, δημιουργούν τις συνθήκες για να διευρυνθούν οι πυρήνες της και να αυξηθεί η επιρροή της. Η νέα πραγματικότητα αυξάνει τις προσδοκίες της για την ενεργό και αποφασιστικής σημασίας συμμετοχή της, τόσο στην πορεία του τόπου, όσο και σ' αυτήν της αριστεράς με την οποία συνδέεται, καθώς στα πανεπιστήμια, στα σχολεία, στους συλλόγους και στις γειτονιές κυριαρχούν τα σχήματα της αριστεράς, και αυτά είναι που αποτελούν πλέον τους νέους πόλους των συσπειρώσεων. Η μεταπολίτευση του '74, με την πολλαπλότητα των σχημάτων της, των θεμάτων της, των διαδικασιών της, επιτρέπει σε σημαντικό βαθμό, μέσα από τις υπάρχουσες αντιπαραθέσεις και παρά τους ισχυρούς ενοποιητικούς δεσμούς που δημιουργεί ανάμεσα στη νεολαία, την έκφραση της διαφορετικότητας υποκειμένων που προέρχονται από διαφορετικά κοινωνικά στρώματα και διαθέτουν άνισα πολιτισμικά μέσα για την επίτευξη των προσδοκιών τους.

Αντίθετα, σε ό,τι αφορά τις γυναίκες και παρά τη μαζική παρουσία τους, τόσο στον αντιδικτατορικό αγώνα όσο και στο νέο περιβάλλον της μεταπολίτευσης, παρά τις γενικότερες αλλαγές που έχουν συντελεσθεί ως προς τα έμφυλα πρότυπα της ελληνικής κοινωνίας, ο νέος πολιτικός χώρος της νεολαίας εμφανίζεται μονοσήμαντα απαγορευτικός ως προς την κατά φύλα διαφοροποίηση των υποκειμένων του. Οι νέες γυναίκες, με σαφείς και αναγνωρισμένες από τον περιβάλλοντα χώρο προσδοκίες ενεργούς συμμετοχής στα πολιτικά δρώμενα, συνυπάρχουν με την αποδοχή του αντρικού προβαλλόμενου ως ουδέτερου προτύπου ενεργού υποκειμένου ή και την υιοθέτηση μιας, κατά το δυνατόν, κοινής με αυτό στάσης ή και εμφάνισης, που θα μπορούσε να τις ταυτίσει με την κυρίαρχη ως προς το φύλο ομάδα. Παρά ταύτα, ο ψευδής χαρακτήρας της ουδετερότητας γίνεται όλο και πιο ορατός, όσο ο χώρος ιεραρχείται και διαμορφώνονται τα κέντρα λήψης των αποφάσεων αναντίστοιχα με το φύλο τους. Οι νέες γυναίκες, κάποιες νέες γυναίκες του αριστερού ανανεωτικού χώρου, θα βιώσουν τα αδιέξοδα μιας πολιτικής δέσμευσης που διαιωνίζει την κυριαρχία πάνω στο φύλο τους.

Παράλληλα, και στο βαθμό που ο χώρος της νεολαίας είναι δε-

κτικός των νέων μηνυμάτων σεξουαλικής απελευθέρωσης, διαμορφώνεται σταδιακά ένα νέου τύπου σεξιστικό περιβάλλον που διατηρεί πολλά στοιχεία από το παλιό, συγχρόνως όμως εμφανίζει και νέα. Το φαινόμενο αυτό της συνάντησης παλαιότερων και νέων σεξιστικών στοιχείων χαρακτηρίζει κυρίως τον πιο δεκτικό στις νέες ιδέες χώρο, την ανανεωτική αριστερά. Οι γυναίκες, κάποιες νέες γυναίκες της οργάνωσης του Ρήγα, αισθάνονται την αντίφαση ανάμεσα στο καθεστώς του ενεργού υποκειμένου που επιδιώκουν για λογαριασμό τους, και σ' αυτό του σεξουαλικού αντικειμένου που επιβάλλεται.

Η συλλογικότητα και η αίγλη της αριστεράς, το «οικουμενικό» της όραμα για τον αυριανό κόσμο, η ισχύς των κομμάτων και των παρατάξεων στην Ελλάδα του '74-'75, δυσκολεύουν την αναζήτηση διεξόδων εκτός οργανωμένης αριστεράς. Η οργανωμένη ανανεωτική αριστερά στην οποία συμμετέχουν, με διακηρυγμένα μέτωπα στο δογματισμό και στο συγκεντρωτισμό, την έμφαση στις δημοκρατικές διαδικασίες και την πρόθεση ανανέωσης του παραδοσιακού πολιτικού λόγου της κομμουνιστικής αριστεράς, επιτρέπει την έκφραση των αντιφάσεων που βιώνονται από τις νέες γυναίκες. Η επανεμφάνιση των παραδοσιακών γυναικείων οργανώσεων, της Κίνησης Δημοκρατικών Γυναικών (στο εξής ΚΔΓ) συμπεριλαμβανομένης, αδυνατεί να ανταποκριθεί στις προσδοκίες τους. Με ανοικτά τα παράθυρα στις φεμινιστικές ιδέες που κυκλοφορούν στις χώρες της δυτικής Ευρώπης,⁶ θέτουν το ζήτημα της απελευθέρωσης των γυναικών σε νέες βάσεις και αναδεικνύουν τις σχέσεις εξουσίας ανάμεσα στα δυο φύλα σε όλες τις σφαίρες της ζωής. Η πολιτική παρουσία της ΚΔΓ των πρώτων χρόνων δημιουργεί τις πρώτες σοβαρές αντιστάσεις στις γυναίκες-μέλη της οργάνωσης του Ρήγα, και το «καθήκον» για τη συμμετοχή στην κίνηση αυτή επιταχύνει τις διαδικασίες διαφοροποίησής τους.

Η πρώτη ένδειξη για τις επερχόμενες διαφοροποιήσεις διαφαίνεται ήδη από το τέλος του 1974, με τη δημοσίευση ενός άρθρου στην εφημερίδα της νεολαίας του Ρ.Φ., «Θούριος»:

«Όλο και πιο πολύ συνειδητοποιείται σήμερα από τις γυναίκες η ιδιαίτερη καταπίεση που υφίστανται, η πρόσθετη, δηλαδή, σ' εκεί-

6. Στην Ελλάδα του 1974, δεν υπάρχουν απ' όσο γνωρίζουμε φεμινιστικές ομάδες. Το 1975 δημιουργείται η «Κίνηση για την απελευθέρωση των γυναικών», και από το 1978 και μετά οι αυτόνομες φεμινιστικές ομάδες.

νην που και οι άνδρες υφίστανται όταν βρίσκονται στην ίδια μ' αυτές ταξική θέση. Αυτή η άνιση σε βάρος των γυναικών εκμετάλλευση, που στηριζόταν σε μια θεωρία «βιολογικής ανισότητας» που πρόβαλε η άρχουσα ιδεολογία, είναι κοινωνική σχέση που γεννήθηκε για ιστορικούς λόγους, άμεσα δεμένους με τον τρόπο παραγωγής πριν χιλιετηρίδες, και από τότε αναπαράγεται παίρνοντας διάφορες συγκεκριμένες μορφές μέχρι σήμερα».⁷

Στο κείμενο, και πριν η συγγραφέας του προχωρήσει σε μια προσπάθεια τεκμηρίωσης της εκμετάλλευσης των γυναικών με στοιχεία, εμφανή είναι τα καινοτόμα σημεία της νέας προβληματικής. Οι γυναίκες αποτελούν ιδιαίτερη κοινωνική κατηγορία που υφίσταται καταπίεση και εκμετάλλευση λόγω του φύλου τους, υποστηρίζει η γράφουσα. Η εκμετάλλευση των γυναικών είναι διαχρονικού, κοινωνικού χαρακτήρα και δεν οφείλεται στην ταξική διαίρεση της κοινωνίας. Αποτελεί επαναλαμβανόμενη, με όλες τις διαφοροποιήσεις που παρουσιάζει, κοινωνική σχέση με άλλοθι την «βιολογική ανισότητα» των γυναικών. Η ιδιαίτερη, ως προς την ταξική, φύση της καταπίεσης των γυναικών συνιστά, εξάλλου, λόγο ξεχωριστής οργάνωσης των γυναικών.⁸

Το ζήτημα έχει τεθεί και ήδη εμφανίζονται, όχι μόνο τα καινοτόμα στοιχεία της νέας προβληματικής, αλλά και κάποιες από τις αντιφάσεις τους. Παρά την ανάδειξη του διαχρονικού και κοινωνικού χαρακτήρα της καταπίεσης στη βάση του φύλου και τη γενικότερη πραγμάτευσή του ως καθολικού για όλες τις γυναίκες, προβάλλεται η ιδιαιτερότητά του, προσδιοριζόμενη μάλιστα ως πρόσθετη της ταξικής. Η θέση της ιδιαιτερότητας της γυναικείας καταπίεσης, ενώ υιοθετείται για να υποδηλώσει την αδυναμία της ανάλυσης στη βάση της τάξης, και άρα τον περιοριστικό χαρακτήρα μιας αντίστοιχης πολιτικής παρέμβασης εμπεριέχει ταυτόχρονα τα στοιχεία της υποτίμησής της απέναντι στις κοινωνικές ανισότητες που αναφέρονται στην κοινωνική τάξη. Παρά, επίσης, τον εντοπισμό της χρησιμοποίησης της βιολογίας για τη θεωρητική υποστήριξη της εκμετάλλευσης των γυναικών από την κυρίαρχη ομάδα, τόσο η εννοιολόγηση της «βιολογικής διαφοράς» ως βιολο-

7. Α. Α., «Μερικά στοιχεία και σχέψεις για την κοινωνική ανισότητα των δύο φύλων», *Θύριος* 9, 20.12.1974, σελίδες δύο.

8. «Η ιδιαίτερη εκμετάλλευση σημαίνει ιδιαίτερες διεκδικήσεις και λόγο οργάνωσης των κοινά εκμεταλλευμένων», *στο ίδιο*.

γικής ανισότητας όσο και το επιχείρημα των σύγχρονων μέσων παραγωγής για την υπέρβαση των κοινωνικών ανισοτήτων λόγω του φύλου, καθιστούν τις νέες απόψεις υπόλογες για την ταύτιση διαφοράς και ανισότητας, και στη συγκεκριμένη περίπτωση, μυστική διαφοράς και κοινωνικής ανισότητας.⁹

Η συνέχεια έρχεται από την οργάνωση του Ρ.Φ. στο Παρίσι, με τη συγκρότηση της «Επιτροπής μελέτης προβλημάτων της Ελληνίδας» από γυναίκες μέλη της εκεί οργάνωσης.¹⁰ Ο τίτλος είναι ενδεικτικός της επιλογής που γίνεται, προκειμένου η πρωτοβουλία να εγγραφεί από την αρχή σ' ένα πλαίσιο κομματικής νομιμότητας και άρα να γίνει αποδεκτή από το σύνολο της οργάνωσης. Δηλώνεται εξάλλου σαφώς, ότι η επιτροπή συγκροτήθηκε «με αφορμή την απόφαση του Κεντρικού Συμβουλίου (στο εξής Κ.Σ.) για την ίδρυση μιας βοηθητικής επιτροπής που θα μελετήσει το θέμα αυτό»,¹¹ με σκοπό «να εντοπίσει και να μελετήσει μερικά από τα βασικά προβλήματα της γυναίκας, και ειδικότερα της Ελληνίδας, γιατί το τεράστιο, πολύπλευρο και σχεδόν ανεξερεύνητο κεφάλαιο Ελληνίδα χρειάζεται ειδική μελέτη και ανάλυση...».¹² Το πρώτο αυτό κείμενο φαίνεται λιγότερο επηρεασμένο από τις φεμινιστικές αναγνώσεις της εποχής του. Οι γυναίκες θεωρούνται καταδικασμένες σε σχέσεις απόλυτης εξάρτησης και εκμετάλλευσης. Η ευθύνη γι' αυτό αποδίδεται στις «οικονομικοκοινωνικές δομές της ελληνικής κοινωνίας» και στην «άρχουσα ιδεολογία»,¹³ και «οι διεκδικήσεις της Ελληνίδας εντάσσονται στο σύνολό τους στο επίπεδο της πάλης των τάξεων».¹⁴

Πολύ σύντομα, το Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου έχουμε ήδη σημαντικές διαφοροποιήσεις. Οι κυρίαρχοι ονοματίζονται και η αντίθεση των φύλων θεωρείται παλαιότερη από την αντίθεση των

9. «Σήμερα, με την ανάπτυξη των μέσων παραγωγής, υπάρχει η δυνατότητα να ξεπεραστεί η μυστική ανισότητα και επομένως κανένα ιδεολογικό όπλο δεν έμεινε πια για την αντίδραση», στο ίδιο.

10. Αποτελούμενη από τις: Αβδελά Έφη, Αγγελίδα Αντουανέττα, Αναστασιάδου Νατάσσα, Ευστρατιάδη Μαρία, Καυτατζόγλου Ρωξάνη, Κορομηλά Μαριάννα, Κουρούκλη Μαρία, Ντεκάστρο Μαρίζα, Τσεβελέκου Μαρία και Ψαρρά Αγγελίκα. Τα ονόματα των γυναικών μελών της επιτροπής δε βρέθηκαν καταγραμμένα, συγκεντρώθηκαν από προφορικές συζητήσεις και γράφονται με επιφυλάξεις.

11. *Χειρόγραφο κείμενο*, χ. υπογραφή, χ. ημερομηνία, και χ. τίτλο, Θεωρήθηκε ως το πρώτο κείμενο της επιτροπής, καταχωρήθηκε ως κείμενο Α.1.1. και χρονολογήθηκε Ιούλιο του 1975.

12. Στο ίδιο.

13. Στο ίδιο.

14. Στο ίδιο.

τάξεων.¹⁵ Επιχειρείται μια συνολικότερη ανάλυση των σχέσεων κυριαρχίας ανάμεσα στα δυο φύλα στην ιστορική τους διάσταση, γίνεται προσπάθεια με άλλα λόγια να εξηγηθεί το φαινόμενο της καταπίεσης των γυναικών με κοινωνικούς όρους, οι ιδέες είναι όμως προς το παρόν ανεπεξέργαστες, η μαρξιστική σκέψη ισχυρή, η ανάλυση σε πολλά σημεία αντιφατική και η επικοινωνία με ανδροκρατικές αντιλήψεις για την παθολογία των γυναικών ανοικτή.¹⁶

Οι λόγοι της ανισότητας θεωρούνται αντικειμενικοί και αποδίδονται στην αναπαραγωγική λειτουργία των γυναικών, σε σχέση με το επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και των αναγκών που αυτό συνεπαγόταν.¹⁷ Με τη σημερινή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, καταλήγει και αυτό το κείμενο, δεν υπάρχει λόγος για τη συνέχιση της καταπίεσης των γυναικών.¹⁸

Σε ό,τι αφορά τον αγώνα των γυναικών για την απελευθέρωση τους, υιοθετείται μια νέα ως προς τα προηγούμενα ανάγνωση της επαναστατικής πάλης, όψεις της οποίας αποτελούν τόσο το γυναικείο κίνημα όσο και άλλα κινήματα, που έχουν ως στόχο την εξάλειψη των κοινωνικών ανισοτήτων:

«Σήμερα οι αντιφάσεις που διατηρήθηκαν μαζί με τις αντιθέσεις των τάξεων (όπως, π.χ., το γενικότερο φυλετικό πρόβλημα) μπο-

15. *Χειρόγραφο κείμενο*, χ. υπογραφή και ημερομηνία. Θεωρήθηκε ως το δεύτερο κείμενο, καταχωρήθηκε ως κείμενο Α.1.2., χρονολογήθηκε Δεκέμβριο του 1975 και πρόκειται κατά την εκτίμησή μας για κείμενο εισήγησης της Επιτροπής στα 8χρονα του Ρ.Φ.

16. Παράδειγμα η «υστερία» των γυναικών: «Άλλωστε η υστερία που παρουσιάζεται μαζίκα στις γυναίκες είναι η παθολογία ομάδων που η συγκεκριμένη κοινωνία έχει καταδικάσει στη σιωπή και που αντιστέκονται στο σύστημα αναπαραστάσεων που προσπαθούν να τους επιβάλουν», στο ίδιο, σ. 5.

17. «Οι λόγοι αυτής της ανισότητας είναι αντικειμενικοί, και έχουν σχέση με το επίπεδο της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και την ικανότητα του ανθρώπου να δρα πάνω στη φύση. Στις πρωτόγονες κοινωνίες, το χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων ανάγκαζε τους ανθρώπους να μετακινούνται και να τρέφονται. Οι γυναίκες, από την ίδια τους τη λειτουργία σαν αναπαραγωγοί, ήταν υποχρεωμένες να αφιερώνονται σε δραστηριότητες που απαιτούσαν τη λιγότερη δυνατή κινητικότητα, δραστηριότητες όμως που είχαν λιγότερο κοινωνικό κύρος», στο ίδιο, σ. 1.

18. «Σήμερα δεν υπάρχει κανείς λόγος για τη συνέχιση αυτής της ανισότητας, γιατί έχουν δημιουργηθεί τα υλικά και κοινωνικά θεμέλια για την εξαφάνισή της. Με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, αναπτύσσεται ο διανοητικός χαρακτήρας της εργασίας και είναι πολύ δύσκολο να επικαλεστεί κανείς τη διανοητική κατωτερότητα των γυναικών», στο ίδιο, σ. 5-6.

ρούν να εξαφανιστούν με μια μαζική επαναστατική πάλη. Εμείς δε βλέπουμε αυτή την πάλη σαν την ανάπτυξη ενός ομοιόμορφου κινήματος, αλλά σαν την ανάπτυξη της εκφραστικότητας και των ιδιομορφιών των επιμέρους κινήματων, που με διαφορετικές χρονιότητες συγκλίνουν σ' ένα κοινό στόχο, την εξαφάνιση των κοινωνικών ανισοτήτων».¹⁹

Το κείμενο δεν παρουσιάζει την ίδια σαφήνεια όταν αναφέρεται στη σχέση του κόμματος με το κίνημα των γυναικών. Η παρέμβαση του πολιτικού φορέα δεν αμφισβητείται, με την προϋπόθεση να έχει αναλυθεί σωστά το πατριαρχικό σύστημα.

«Καθοριστική για έναν πολιτικό φορέα, που προσπαθεί να έχει μια αποτελεσματική πρακτική στο γυναικείο ζήτημα, είναι η ανάλυση της λειτουργίας του πατριαρχικού συστήματος καταπίεσης σε σχέση με το σύστημα που καθορίζει τις οικονομικές σχέσεις ανάμεσα στις τάξεις, δηλαδή το διπλό πρόβλημα της θεωρητικής θέσης του γυναικείου κινήματος με το εργατικό κίνημα και το πρόβλημα της ιδιαιτερότητας του γυναικείου κινήματος, δηλαδή των σχέσεων των δύο φύλων».²⁰

Η φεμινιστική παρέμβαση στο εσωτερικό της νεολαίας του αναγεωτικού κομματικού χώρου έχει ξεκινήσει και, ήδη διαφαίνονται τα ζητήματα που θα απασχολήσουν την πρώτη αυτή περίοδο τις φεμινίστριες του χώρου αυτού τόσο στο επίπεδο της θεωρητικής ανάλυσης όσο και σ' αυτό της πολιτικής πρακτικής.

Σε ό,τι αφορά τη θεωρία, ξεχωρίζουμε ήδη τα θέματα, που και στον πρόλογο εντοπίσαμε, τα οποία μονοπωλούν την κεντρική θέση στους προβληματισμούς των φεμινιστριών.

Σε ό,τι αφορά τις στάσεις και την πολιτική πρακτική των φεμινιστριών, κεντρικό ζήτημα αναδεικνύεται αυτό των χωριστών διαδικασιών που επιλέγονται από τις φεμινίστριες και της αμφισβήτησής τους, αμφισβήτησης που παίρνει το χαρακτήρα μετώπου, συνενώνοντας τους φόβους για την απώλεια ελέγχου στις χωριστές αυτές διαδικασίες, την υποτίμηση για τη συγκεκριμένη δουλειά, τις αντιστάσεις για το άνοιγμα του ζητήματος με τις συνέπειές του, τόσο στην προσωπική τους ζωή όσο και στις κομματικές συνενυρέσεις τους. Η πρώτη αυτή επιτροπή θα απαντήσει στο μέτωπο αυτό,

19. Στο ίδιο, σ. 6.

20. Στο ίδιο, σ. 3.

μετεξελισσόμενη σε εκτός Ρ.Φ. ομάδα, με άνοιγμα σε μη κομματικά ενταγμένες γυναίκες

«Τα προβλήματα αυτά είδαμε ότι δεν αφορούν μόνο την πρωτοπορία των Ρηγητισσών αλλά όλων των γυναικών. Έτσι ξέφυγε από τα πλαίσια του Ρ.Φ. (ερώτημα: μήπως από τότε η αντίδραση των συντρόφων εντάθηκε;)».²¹

χωρίς ωστόσο η επιλογή αυτή να συνδυαστεί με την αποχώρηση των μελών της από τις διαδικασίες της οργάνωσής τους.

«Δεν αρνιόμαστε». Θα γράψουν σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο, «την κοινότητα των προβλημάτων με τους άνδρες συντρόφους. Μαζί ζούμε, μαζί δουλεύουμε και μαζί παλεύουμε. Και συνειδητοποιούμε πως και αυτός ο αναγκαστικός ρόλος του άνδρα επιθετικά, που κάνει το πρώτο βήμα στην προσέγγιση για την ερωτική συνδιαλλαγή και την πολιτική συνδιαλλαγή είναι μια αστική αξία που σας βαραίνει. Το επιχείρημα όμως κι εμείς καταπιεζόμαστε, ελάτε να το συζητήσουμε, τίποτα δε μας χωρίζει (τορπίλισμα του αυτόνομου γυναικείου κινήματος) το αρνιόμαστε διότι είναι ισοπέδωση της ιδιαιτερότητας της γυναικειάς καταπίεσης».²²

Αρχής γενομένης από τη διπλή ένταξη και στηριζόμενες στη θέση της αυτονομίας των κινήματων, οι ρηγήτισσες της αυτόνομης πλέον επιτροπής γυναικών Παρισιού αρνούνται να κοινωνήσουν τα μέλη της οργάνωσής τους με τις επεξεργασίες που γίνονται στο εσωτερικό της ομάδας.

Παράλληλα, και όσο αυτά συμβαίνουν στο Παρίσι, στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη και στον Πειραιά, το «γυναικείο ζήτημα» προ-

21. *Ενημέρωση πώς ξεκίνησε η επιτροπή και τι κάνουμε. Α.1.5, σ. 4.*

22. Στο ίδιο, σ. 4. Στο ζήτημα αυτό καθώς και γενικότερα για τις σχέσεις της επιτροπής με την οργάνωση υπάρχει αναφορά και σε άλλο κείμενο. Είναι η *Εισήγηση του Γραφείου (Επιτροπής) Παρισιού για το ιδεολογικό ακτίφ πάνω στο γυναικείο κίνημα*, με ημερομηνία 9.12.76, καταχωρημένο ως Α.1.4. Εκεί αναφέρεται: «Μέχρι σήμερα η λειτουργία της Επιτροπής Γυναικών στο Παρίσι, στην οποία συμμετέχουν κατά κύριο λόγο Ρηγήτισσες, δημιούργησε ένα δυσάρεστο κλίμα μέσα στην οργάνωση κι αυτό δρούσε ανασταλτικά στην ανάπτυξη των συντροφικών σχέσεων ανάμεσα στα μέλη της οργάνωσης. Συχνά, μάλιστα, έφθανε σε διαστρεβλώσεις, σχόλια και παρεξηγήσεις από τη μεριά πολλών συντρόφων και συντροφισσών που δε συμμετείχαν στην επιτροπή γυναικών, με αποτέλεσμα να υπάρχουν συγκρούσεις –παράγωνίζοντας σ' αυτές το πολιτικό μέρος του προβλήματος– και κατά δεύτερο λόγο, οι ρηγήτισσες της επιτροπής να αρνούνται πια κάθε συζήτηση για το θέμα των γυναικών μέσα και έξω από την οργάνωση», σ. 1.

καλεί συζητήσεις, τόσο στο εσωτερικό του κόμματος και της νεολαίας όσο και στον περιβάλλοντα χώρο του. Η απόφαση του κόμματος για την εφαρμογή της Εθνικής Αντιδικτατορικής Δημοκρατικής Ενότητας (στο εξής ΕΑΔΕ) στις γυναίκες,²³ που πραγματώνεται με την ίδρυση της ΚΔΓ, θέτει, όπως ήδη είπαμε, το ζήτημα της στήριξης της στα μέλη του κόμματος και της οργάνωσης και επιταχύνει τις εξελίξεις, πολύ περισσότερο που την κεντρική απόφαση για την ίδρυση της Κίνησης, ακολουθούν αποφάσεις των Επιτροπών των πόλεων για τη δημιουργία των παραρτημάτων της Κίνησης.²⁴ Συνήθως η πρόταση γίνεται από γυναίκες κομματικά μέλη. Στο εξής, η διατύπωση των κομματικών κειμένων για το θέμα της Κίνησης είναι «στηρίζουμε» και «συμμετέχουμε». Διαγράφονται από την αρχή διαφορετικές απαντήσεις με εσωτερικές διαφοροποιήσεις. Μια πρώτη περιοχή απαντήσεων έχει κοινό σημείο τη διαφωνία για τη δημιουργία οποιουδήποτε είδους ξεχωριστών γυναικείων οργανώσεων, θεωρώντας ότι δε συντρέχει ιδιαίτερος λόγος. Η δεύτερη δηλώνει ότι δεν εκφράζεται από το συγκεκριμένο φορέα και αρνείται ή θέτει όρους για τη συμμετοχή της.²⁵ Καταγράφεται δημιουργώντας αργότερα Επιτροπή Γυναικών του Ρ.Φ. το χειμώνα του 1977,²⁶

23. «Οι ταχύτεροι ρυθμοί ανάπτυξης [εν. της δουλειάς στις γυναίκες], εκτός από τους πάγιους γνωστούς λόγους που συνηγορούν για την προώθηση των ειδικών γυναικείων αιτημάτων, επιβάλλονται για το Κόμμα μας και από την ανάγκη εφαρμογής της ΕΑΔΕ στην τεράστια μάζα των γυναικών και κυρίως των εργαζομένων ... Πλάι σε κάθε κομματικό όργανο, όπου είναι δυνατό, να γίνουν βοηθητικές γυναικείες Επιτροπές, με αποστολή τη μελέτη των ειδικών γυναικείων προβλημάτων, καθώς και του τρόπου εφαρμογής στις γυναίκες της γραμμής του Κόμματος και ειδικά της ΕΑΔΕ», *Σχέδιο εσωκομματικής απόφασης του Γραφείου της Κ.Ε. του ΚΚΕ (εσ.), Για τη δουλειά του Κόμματος στις γυναίκες, 1975, Α.3.1.*

24. Βλ. *Εισήγηση του Γραφείου Γυναικών προς την Επιτροπή Πόλης Θεσσαλονίκης, 1976, Α.3.3.* Επίσης, *Απόφαση του Γραφείου της ΚΟΑ [εν. την κομματική οργάνωση της Αθήνας] του ΚΚΕ εσ. Για τη δουλειά στις Γυναίκες, 1977, Α.3.6.*

25. Σε ερώτημα που γίνεται από μέλος του Κ.Σ. του Ρ.Φ. στα μέλη της Επιτροπής Γυναικών σε κοινή συνάντηση: «Γιατί οι Ρηγήτισσες δε δουλεύουν στην Κίνηση;» η απάντηση είναι: «Τα θέματα [είναι] περιορισμένα, δεν αφορούν τις Ρηγήτισσες. Αντιμετωπίζουν [εκεί] μια ξεπερασμένη αντίληψη». *Συνεδρίαση Κ.Σ. - Επιτροπής Γυναικών, Τετάρτη Ιούνη 1977, Α.2.5, σ. 2.* Για να ξεπεραστεί το ζήτημα, τα μέλη της επιτροπής γυναικών θα προτείνουν θεματικές επιτροπές στην Κίνηση όπου να συμμετέχουν Ρηγήτισσες. *Εισήγηση στο Γραφείο του Κ.Σ., Α.2.4, σ. 10.*

26. Τα ονόματα των: Αλιτζόγλου Ελένη, Ασβεστά Ελένη, Ασσέρ Αριέλα, Γεωργούδη Νέλλη, Δρόσου Αλεξάνδρα και Δρόσου Σοφία, Ζήση Λένα, Ζιώγα Φανή, Καψαμιτέλη Κική, Λούβρου Νίκη, Μητσού-Παπά Μαριλίτσα, Ντεκάστρο Μαρίτσα, Στρατηγάκη Μαρία και Φρατζή Αντιόπη μας έχουν δοθεί ως μέλη της επιτροπής.

χωρίς σχετική απόφαση οργάνου και οι συναντήσεις της δημιουργούν ερωτηματικά και αντιδράσεις. Το ενδιαφέρον της εστιάζεται στο ζήτημα της καταπίεσης των γυναικών στην πολιτική και στην πρακτική του κόμματος και της νεολαίας. Η πρόθεσή της είναι, θεωρητικοποιώντας τα βιώματα και στηριζόμενη στις ριζοσπαστικές φεμινιστικές ιδέες της εποχής, να δημιουργήσει νέες συνθήκες συμμετοχής των γυναικών στην πολιτική. Εντοπίζεται στην νεολαία και πρόκειται για αρκετά ομογενοποιημένη ομάδα, με κοινά, ως επί το πλείστον κοινωνικά χαρακτηριστικά και θέση στην ιεραρχία της οργάνωσης. Συγκεντρώνει νέες κοπέλες που σπουδάζουν στο πανεπιστήμιο, ενεργές στη ζωή της οργάνωσης και οι περισσότερες και στο φοιτητικό συνδικαλισμό της εποχής.

Η τρίτη, με κυριότερο στόχο να παρέμβει στο γυναικείο κίνημα της εποχής, δραστηριοποιείται στην ΚΔΓ. Παρουσιάζει αρκετές εσωτερικές διαφοροποιήσεις και δεν εντοπίζεται στη νεολαία. Διακλαδώνεται στις μεγάλες οργανώσεις του κόμματος και αφορά και μεγαλύτερες στην ηλικία γυναίκες, κάποιες από αυτές με παραδοσιακή κομματική ενασχόληση στις γυναίκες από την εποχή της ΕΔΑ, καθώς και νεότερες. Σε ό,τι αφορά τις απόψεις, υπάρχουν και εκεί σημαντικές διαφορές, που θα εμφανιστούν αργότερα τόσο στις εσωτερικές διαδικασίες της Κίνησης όσο και στην προετοιμασία της απόφασης της Κ.Ε. του ΚΚΕ εσ. για το Γυναικείο Ζήτημα. Απόψεις που κινούνται στο πλαίσιο της παραδοσιακής αριστερής αντίληψης για τις γυναίκες και οι οποίες επηρεάζονται περισσότερο ή λιγότερο από τις φεμινιστικές ιδέες της εποχής, απόψεις, που αποσκοπούν στην πλήρη αποδέσμευση της Κίνησης από την κομματική βούληση και την εγγραφή της σ' ένα αυτόνομο και μαζικό γυναικείο κίνημα, στάσεις που απορρέουν από μια πολύ στενή σχέση με το κόμμα, η οποία ανεξάρτητα καμιά φορά και από τις απόψεις δεν αμφισβητείται εύκολα, στάσεις που σχετίζονται με χαλαρότερες σχέσεις με την οργανωμένη ανανεωτική αριστερά, συσχετίζονται και δημιουργούν δεσμούς επικοινωνίας.

Το ζήτημα έχει τεθεί. Μέχρι το τέλος του 1979 και την έναρξη των διαδικασιών προετοιμασίας για τη σχετική απόφαση του ΚΚΕ εσ. στις αρχές του 1980, ο χώρος των εξελίξεων παραμένει η οργάνωση του Ρ.Φ. και αυτές σχετίζονται με την Επιτροπή Γυναικών του Ρ.Φ., η οποία με την πρώτη της περίπου σύνθεση διατηρείται μέχρι το Συνέδριο του Ρ.Φ., τον Ιούνιο του 1978, και με διαφορετική σύν-

θεση από το Συνέδριο του Ρ.Φ. μέχρι την απόφαση του 1980.²⁷

Η επιτροπή, μέσα από τις συζητήσεις της, καταλήγει στην απόφαση να εισηγηθεί ένα κείμενο εφ' όλης της ύλης στο Κ.Σ. της οργάνωσης, προκειμένου να αποτελέσει αυτό τη βάση μιας απόφασης για το γυναικείο ζήτημα. Το κείμενο αυτό προσφέρεται σε πολλές αναγνώσεις. Αρχίζοντας από το γυναικείο κίνημα και ασκώντας κριτική στις «ευρωπαϊκές γυναικείες κινήσεις», καταλήγει σε προτάσεις οργανωτικού χαρακτήρα για την κομματική οργάνωση της νεολαίας και σε στόχους για την ελληνική κοινωνία.²⁸ Διακατέχεται από αγωνία σχεδόν να εξαντλήσει τα θέματα, ν' απαντήσει σε όλα τα ζητήματα που πιθανόν να τεθούν, και ο λόγος του είναι σε μερικά σημεία αποσπασματικός, προϊόν πιθανώς διαφορετικών γραφών από μέλη της επιτροπής. Οι ιδέες του είναι διάσπαρτες, παράλληλα όμως σε πολλά σημεία ριζοσπαστικές και οι αναγνώσεις της πραγματικότητας που επιχειρεί βαθιά επηρεασμένες από το ριζοσπαστικό φεμινισμό της εποχής του. Σε πολλά σημεία παρουσιάζει ομοιότητες με την πρώτη κατηγορία των κειμένων, αυτών της επιτροπής γυναικών στο Παρίσι, επιβεβαιώνοντας τις πληροφορίες μας για στενή επικοινωνία ανάμεσα στις δυο επιτροπές. Παρουσιάζει όμως και πολλές διαφορές, προοιωνιζόμενο ίσως τις διαφορετικές πορείες που θα ακολουθηθούν. Η πιο σημαντική από αυτές απορρέει, κατά την άποψή μου, από τη διαφορετική επένδυση που γίνεται στα ζητήματα αλλαγής των δομών και της πολιτικής του φορέα στον οποίο συμμετέχουν. Διαφαίνεται από την αρχή ότι, η ομάδα που συσπειρώνεται στην Αθήνα επικεντρώνει την προσοχή της στην αλλαγή των πατριαρχικών αντιλήψεων και πρα-

27. Η επιτροπή μετά το Συνέδριο του Ρήγα θεωρείται πλέον «παρά τω Κ.Σ.» και τελεί υπό την εμπνευσμένη ευθύνη της Πάκης Κυριοπούλου, μέλους του Κ.Σ. Αποτελείται από τις υπεύθυνες των οργάνωσης της Αθήνας, Σπουδάζουσας, Βιομηχανικής ζώνης, μαθητικού και Θούριου και πλαισιώνεται στη βάση του ενδιαφέροντος. Αναφέρω ενδεικτικά: Κυριοπούλου Πάκη, Αποστολάκη Αλέξα, Βουτσάκη Σοφία, Γιακωβάκη Νάσια, Γεωργακοπούλου Μιμή, Γεωργακοπούλου Βένα, Κατή Γιάννα, Καραμπιαμπά Φωτεινή, Λούβρου Νίκη, Πουλίδου Χριστίνα, Παπακωνσταντίνου Έλλη, Ραΐκοπούλου Έφη και Στρατηγάκη Μαρία.

28. Χαρακτηριστική είναι η «τρομοκρατία» των στόχων. Έτσι: «Σ' αυτή τη φάση δεν έχουμε τη δυνατότητα να επεξεργασθούμε συγκεκριμένους στόχους κατά χώρο ... Βλέπουμε να υπάρχουν δύο επίπεδα στόχων: Α) Γενικοί στόχοι: Παραθέτουμε σαν παράδειγμα τους στόχους του ισπανικού Κ.Κ., επειδή ακριβώς αυτή η διαδικασία είναι πολύ αρχική μέσα στην οργάνωση, και από την άλλη δεν υπάρχουν εμπειρίες γυναικείου κινήματος που να βάζουν τα προβλήματα...», Από το *δακτυλόγραφο κείμενο της εισήγησης*, Α.2.2, 1977, σ. 9.

κτικών που ισχύουν στην οργάνωση,²⁹ θεωρώντας το στόχο εφικτό ή αναγκαστικό στη βάση της γενικότερης σύνδεσής της με αυτήν.

Επιχειρείται η ανάλυση της καταπίεσης των γυναικών, με τρόπο που να δικαιώνει τη σημασία του γυναικείου κινήματος στον αγώνα για την κατάργηση των διακρίσεων. Υποστηρίζεται ότι η καπιταλιστική κοινωνία διαπερνάται, εκτός από την αντίφαση ανάμεσα στην εργασία και το κεφάλαιο, και από την αντίφαση ανάμεσα στην «άνδρα» και την «γυναίκα».³⁰ Η διαπίστωση αυτή τις οδηγεί στο συμπέρασμα ότι, οι σχέσεις ανάμεσα στα δύο φύλα είναι σχέσεις που καθορίζουν όλους τους τομείς της ζωής³¹ και διαμορφώνουν τους ρόλους των δυο φύλων, τους μύθους για τη γυναικεία φύση και τα χαρακτηριστικά των γυναικών.

«Έτσι δημιουργείται και ο μύθος της γυναικείας φύσης. Βασισμένος σε αντρικά δεδομένα που ταυτίζουν τη γυναίκα με τη βιολογική κατασκευή και τις ιδιαίτερες λειτουργίες της γυναίκας (ικανότητα τεκνοποιίας, περίοδος), αρχίζει και πλάθεται ένα ολόκληρο μοντέλο γυναίκας που σ' αυτό ανήκουν μια σειρά από σωματικές και ψυχικές ιδιότητες, η ελαττωμένη σωματική δύναμη, η απλότητα της σκέψης, η όχι αυτόνομη δημιουργικότητα, η θηλυκότητα, οι ιδιαίτερες ικανότητες για ψυχικές λειτουργίες (ξέρει ν' αγαπάει, είναι ευαίσθητη, τρυφερή, ξέρει να καταλαβαίνει...)».³²

Οι σχέσεις των δυο φύλων είναι σχέσεις μέσα στις οποίες οι γυναίκες ασφυκτιούν, και μένει να τις ανατρέψουν διότι αυτές είναι η καταπιεσμένη ομάδα. Ο αγώνας αυτός τις αφορά όλες και είναι κοινός διότι τα προβλήματα είναι κοινά. Τα «ειδικά» ανά κατηγορία προβλήματα «αποτελούν προεκτάσεις της κυρίαρχης αντίφασης, δηλαδή της καταπίεσης του φύλου τους».³³ Ο αγώνας αυτός

29. Γι' αυτό και προτείνει, κατά την άποψή μου, συγκεκριμένο οργανωτικό σχήμα, που θεωρείται ότι θα ευνοήσει τις απαιτούμενες αλλαγές στη βάση του φύλου. Βλ. παρακάτω σ. 10 και 20.

30. Στο κείμενο έχει προστεθεί χειρόγραφα η λέξη «κυρίαρχη», για να χαρακτηρίσει την αντίθεση κεφάλαιου-εργασίας. Δε γνωρίζουμε την τύχη της χειρόγραφης λέξης, διότι η εισήγηση αυτή δεν έγινε ποτέ ένα τελικό κείμενο. Στο ίδιο, σ. 2.

31. Αναφέρονται και στο «προσωπικό» υιοθετώντας την αντίστοιχη θέση του αυτόνομου φεμινιστικού κινήματος: Η σημαντικότερη κατάκτηση του γυναικείου κινήματος είναι η πολιτικοποίηση των προβλημάτων, που απωθούνται μέχρι τώρα στη «σφαίρα του προσωπικού». Στο ίδιο, σ. 4.

32. Στο ίδιο, σ. 2.

33. Στο ίδιο, σ. 3.

«για την απελευθέρωση της γυναίκας πρέπει να γίνεται ταυτόχρονα σε δυο επίπεδα, στο πολιτικό και στο ιδεολογικό»,³⁴ αλλά για να γίνει «επαναστατικός και να δεθεί με το ευρύτερο λαϊκό κίνημα» χρειάζεται «την πρωτοπόρα παρέμβαση του κομμουνιστικού κόμματος». «Γι' αυτό και», υποστηρίζουν, «ανοίγουμε τις διαδικασίες εκκίνησης στο κόμμα μας και στο Ρήγα Φεραίο συνειδητοποίησης της βαθύτερης αιτίας της γυναικείας καταπίεσης, δημιουργίας μετώπου πάλης για τη γυναικεία απελευθέρωση στους μαζικούς χώρους».³⁵ Με την εκτίμηση ότι η οργάνωσή τους «δεν ξεφεύγει καθόλου απ' την αναπαραγωγή της πατριαρχικής ιδεολογίας»³⁶ και αφού η αναπαραγωγή αυτή εντοπίζεται σε όλες τις λειτουργίες της,³⁷ προτείνονται μέτρα και οργανωτικό σχήμα για τη συνειδητοποίηση της οργάνωσης, προκειμένου να παίξει πρωτοπόρο ρόλο στο γυναικείο κίνημα. Στο οργανωτικό σχήμα που επιλέγεται, ενδιαφέρον παρουσιάζει η πρόταση για σύσταση «Κεντρικής Επιτροπής Γυναικών», της οποίας τις απόψεις «υιοθετεί μετά από συζήτηση το Κεντρικό Συμβούλιο και τις προωθεί κεντρικά».³⁸ Η Κεντρική αυτή Επιτροπή «λειτουργεί σαν ολότητα», συμπυκνώνοντας «την πείρα των διάφορων χώρων που ζουν, φοιτούν και δουλεύουν οι γυναίκες», καθορίζοντας «τους γενικούς πολιτικούς στόχους για το γυναικείο σε συνεργασία με το ΚΣ» και όχι με την καθοδήγησή του.³⁹ Συνδέεται παράλληλα με τις επιτροπές γυναικών, οι οποίες προτείνονται επίσης για κάθε βαθμίδα. Πρόκειται για την αρχική σύλληψη ενός οργανωτικού σχήματος, το οποίο θ' απασχολήσει σοβαρά τις φεμινίστριες μετά την απόφαση της ΚΕ του ΚΚΕ εσ. και στο οποίο ενυπάρχουν ήδη τα στοιχεία μιας παράλληλης συνύπαρξης με σχετική αυτονομία. Σύλληψη στην οποία μπορεί να αναγνωσθεί

34. «Πολιτικός, γιατί το γυναικείο ζήτημα το γεννούν κοινωνικές αιτίες. Ιδεολογικός αγώνας, γιατί η αστική ιδεολογία αναπαράγει μέσα από διάφορους μηχανισμούς τη διάκριση ανάμεσα στα δύο φύλα, τη διατήρηση της σχέσης καταπίεσης της γυναίκας από τον άνδρα», στο ίδιο, σ. 1.

35. Στο ίδιο, σ. 2.

36. Στο ίδιο, σ. 5.

37. Στη στρατολόγηση, στη θέση των γυναικών στην οργάνωση, στη διαμόρφωση των στελεχών, στις σχέσεις συντροφισσών-συντρόφων, στους ρόλους των δύο φύλων. Στο ίδιο.

38. Στο ίδιο, σ. 7.

39. «Σ' αυτή τη χρονική φάση η Επιτροπή δεν μπορεί να καθοδηγείται με την κλασική έννοια του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού. Συνδέεται και συνεργάζεται με το Κ.Σ.», στο ίδιο.

τόσο η διάθεση αυτονομίας από την πυραμίδα της οργάνωσης όσο και η αδυναμία να ξεπεραστεί το σχήμα της οργανωμένης αριστεράς. Στην ίδια σύλληψη, όπως άλλωστε και στις θεωρητικές επεξεργασίες της περιόδου, φανερό είναι επίσης η θεώρηση του γυναικείου ζητήματος ως ειδικού απέναντι στο γενικό, ως ιδιαίτερο. Παρά τις αναγνώσεις αμφισβήτησης της αντίθεσης των τάξεων ως κυρίαρχης σε σχέση με αυτήν των φύλων, διατηρείται η εννοιολόγηση των γυναικείων ζητημάτων ως ιδιαίτερων, ο χαρακτηρισμός του γυναικείου κινήματος ως ειδικού, και η απασχόληση με τα ζητήματα του φύλου τους ως μερική πολιτική απασχόληση.

Οι νέες ιδέες που κυοφορούνται στην οργάνωση της νεολαίας του Ρ.Φ. συναντούν σημαντικές αντιστάσεις. Διαχέονται παραπονημένες και με το στίγμα της έλλειψης μαρξιστικής και κομμουνιστικής καθαρότητας. Διαδίδονται ως ύποπτες επιρροών «αστισμού» και αδιάφορες για τα πραγματικά προβλήματα του λαού. Η παραφιλολογία γύρω από αυτές τις ιδέες στιγματίζει αρνητικά τους φορείς των νέων αυτών ιδεών και δημιουργεί σοβαρά προβλήματα στην επικοινωνία τους με τους «άλλους» και τις «άλλες». Εμφανίζονται σοβαρά ζητήματα απομόνωσής τους. Το εγχείρημα μιας απόφασης του Κεντρικού Συμβουλίου της οργάνωσης, στο οποίο οι ιδέες τους έχουν κάποιες προσβάσεις και θα μπορούσε να λειτουργήσει ως στοιχειώδης δικαίωση για τις ίδιες και τις απόψεις που εκφράζουν, δεν τελεσφορεί. Οι εκλογές του 1977, η επιλογή της Συμμαχίας, η κρίση που ακολουθεί στην οργάνωση της νεολαίας και η οποία οδηγεί στη διάσπασή της, επιβαρύνει την ατζέντα των κεντρικών οργάνων της νεολαίας, μεγεθύνει την απόσταση από θεωρητικές επεξεργασίες «πολυτέλειας», κατηγορία στην οποία ανήκει το γυναικείο ζήτημα, και ενισχύει τις τάσεις αυτοσυντήρησης των μελών της. Η αντιφραξιονιστική πάλη ενεργοποιεί διαφορετικά τα υποκείμενα και διαμορφώνει αντίξοες συνθήκες για τον εναλλακτικό πολιτικό λόγο των φεμινιστριών. Ωστόσο, και παρά τις δυσκολίες, οι φεμινιστικές ιδέες κάνουν έκδηλη την παρουσία τους κατά τη διάρκεια του 1977 μέσα από τις σελίδες του «Θούριου»,⁴⁰

40. Βλ. σχετική αρθρογραφία στο *Θούριο*. Αναφέρω ενδεικτικά τους τίτλους, αρχίζοντας από το 1975: Α) Δύο τίτλοι το 1975, ο πρώτος, με την «Ομιλία της εκπροσώπου του Ρ.Φ. στην παγκόσμια συνάντηση νέων γυναικών στη Μόσχα» (αρ. 25, 1.11.1975) της Αθηνάς Μουρμούρη· ο δεύτερος, με αφιέρωμα στις ραπτεργάτριες και δυο σχετικά κείμενα: 1. «25.000 ραπτεργάτριες δεν παίρνουν ίση αμοιβή για ίση εργασία», και 2. «Ραπτεργάτριες, νέες κοπέλες, αντικείμενο διπλής εκμετάλλευσης»

συνυπάρχοντας με τις παραδοσιακές, και η επιτροπή θα επιβιώσει με απώλειες που οφείλονται στη διάσπαση του Ρήγα, έως το 1ο Συνέδριο του Ρ.Φ. το καλοκαίρι του 1978, όπου και θα καταφέρει πριν αποσυρθεί να ψηφιστεί ένα κείμενο για το γυναικείο ζήτημα.⁴¹

Αν η απήχηση των νέων αντιλήψεων είναι ακόμα περιορισμένη στη νεολαία, στις οργανώσεις του ΚΚΕ εσ. είναι την περίοδο αυτή ανύπαρκτη. Τα κομματικά κείμενα της ίδιας περιόδου που προέρχονται από τα επίσημα όργανα είναι απελπιστικά μακριά από τις επεξεργασίες που σημειώνονται στη νεολαία, και ακολουθούν σε γενικές γραμμές την παράδοση των κομμουνιστικών κομμάτων για τις γυναίκες. Διαπιστώνεται η ανισότητα σε βάρος των γυναικών, υποστηρίζεται η επίλυση του θέματος στο σοσιαλισμό και αναγνωρίζεται η δυνατότητα παρέμβασης και στον καπιταλισμό, αρκεί το κόμμα να φροντίσει για την πολιτικοποίηση τους με σωστές παρεμβάσεις.

«Το κόμμα μας βλέπει τα ειδικά προβλήματα των γυναικών σαν ένα κομμάτι των δημοκρατικών αιτημάτων του λαού, που η λύση τους είναι θέμα κοινωνικής δικαιοσύνης, και μ' όλο που πιστεύει ότι η κοινωνική απελευθέρωση της γυναίκας μπορεί να πραγματοποιηθεί με την επικράτηση του σοσιαλιστικού κινήματος, αναγνωρίζει ότι και μέσα στα σημερινά πλαίσια υπάρχουν περιθώρια και δυνατότητες ν' αντιμετωπιστεί η ανισότητα που υπάρχει σε βάρος του γυναικείου πληθυσμού της χώρας... Στα

(αρ. 27, 5.12.1975). Β) Τρεις τίτλοι το 1976: ο πρώτος, στις 8 του Μάρτη με θέμα «Η νέα γυναίκα στη σημερινή κοινωνία(αρ. 32, 26.2.76)· ο δεύτερος, «"Γυναίκα" ή πολιτική; Για την ανάπτυξη ενός σωστά προσανατολισμένου γυναικείου κινήματος» (αρ. 34, 8.4.1976) δημοσιεύεται πριν από την Πανελλαδική Συνδιάσκεψη του Ρήγα και εκφράζει τις απόψεις που θα αποτυπωθούν αργότερα και στα κείμενα της Επιτροπής Γυναικών του Ρ.Φ.· ο τρίτος, «ΕΑΜ, 35 χρόνια. Η γυναίκα στην εθνική αντίσταση» (αρ. 41, 30.9.1976). Γ) Οκτώ τίτλοι το 1977: 1. «Η γυναίκα δεν είναι ίδια με τον άντρα: είναι ισότιμη. ΦΙΝΤΕΑ ΚΑΣΤΡΟ» (αρ. 54, 31.3.1977)· 2. «Ανήλικες εργαζόμενες, αντικείμενο εκμετάλλευσης από την εργοδοσία» (αρ. 56, 28.4.77)· 3. «Δυο βιβλία για το γυναικείο πρόβλημα. "Το Γυναικείο Κίνημα" και "Ο άντρας και πως κατασκευάζεται"» (αρ. 59, 9.6.77)· 4. «Βιβλία για το γυναικείο ζήτημα. Σίλα Ρουμπόθαμ: Η συνείδηση της γυναίκας στον αντρικό κόσμο» (αρ. 61, 14.7.77)· 5. «Παιδότοποι από την Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών Εξαρχείων» (αρ. 62, 4.8.77)· 6. «Στράτευση: ο νόμος ψηφίστηκε - δεν προωθεί την ισότητα»· 7. «Γυναίκες: Συζήτηση του Ε. Μπερλινγκουέρ με την Κάρα Ραβαγιόλι»· 8. «Ο μύθος της γυναικείας φύσης» (αρ. 64, 8.9.77).

41. Βλ. παρακάτω σ. 17-18.

μέλη του κόμματος λοιπόν, και ιδιαίτερα στις γυναίκες, πέφτει το καθήκον να συντελέσουν στη συνειδητοποίηση της μεγάλης μάζας των γυναικών... Η πραχτική μας δραστηριότητα πρέπει να στρέφεται στους χώρους που ζουν και δρουν οι γυναίκες. Τέτοιοι χώροι είναι: α) η συνοικία, β) ο τόπος δουλειάς, γ) η προσπάθειά μας για την ένταξη των γυναικών στα σωματεία και τους επαγγελματικούς συλλόγους, αποτελεί ένα πρώτο βήμα για τη συνειδητοποίηση και κινητοποίηση των γυναικών για τη λύση των προβλημάτων τους, δ) τα γυναικεία σωματεία, κινήσεις και οργανώσεις...».⁴²

Στην προσπάθεια τους να πείσουν για την αναγκαιότητα ύπαρξης ξεχωριστών γυναικείων οργανώσεων και στήριξής τους από τις ενταγμένες στο κόμμα γυναίκες, απαντώντας σε μια αμφισβήτηση που υπήρχε για μια τέτοια αναγκαιότητα, ανασύρεται τόσο η κομμουνιστική λογική του προθάλαμου επαναστατικοποίησης των μαζών όσο και αυτή της διπλής ηθικής για τα δύο φύλα.

«Δημιουργείται όμως μια αντίφαση που προκαλεί απορίες, δισταγμούς και προβλήματα γύρω από την αναγκαιότητα ορισμένων χωριστών γυναικείων οργανώσεων. Γι' αυτό το ερώτημα "χωριστοί ή όχι φορείς", οδηγεί στην ανάγκη να μελετηθούν τα θετικά και αρνητικά στοιχεία των δυο σχημάτων ... Σε μια πολύ γενική ανάλυση του θέματος, θα μπορούσαν να σημειωθούν τα παρακάτω: Οι χωριστές γυναικείες οργανώσεις έχουν σαν θετικά στοιχεία τα εξής: 1. Αποτελούν τη συνέχεια παλιότερων αγώνων, που σε άλλες εποχές δεν μπορούσαν παρά να έχουν τέτοια μορφή. 2. Είναι η συνέχεια και επέκταση άλλων αντίστοιχων γυναικείων φορέων, που υπάρχουν και δρουν από χρόνια σε ξένες χώρες. 3. Αποκτούν ένα λόγο ύπαρξης και μόνο από το γεγονός ότι υπάρχουν άλλοι γυναικείοι φορείς στον ίδιο χώρο, κατευθυνόμενοι ή επηρεαζόμενοι από κόμματα ή παρατάξεις. 4. Σε πολλές περιπτώσεις οι γυναίκες γίνονται ευκολότερα μέλη χωριστών γυναικείων οργανώσεων (απαγορεύσεις, αντιρρήσεις στην οικογένεια κλπ.) και εκφράζονται πιο άνετα σε περιβάλλον του ίδιου φύλου. 5. Μεγαλύτερη προώθηση των γυναικείων

42. Απόφαση του Γραφείου της ΚΟΑ [εν. η κομματική οργάνωση της Αθήνας] του ΚΚΕ εσ. για τη δουλειά στις Γυναίκες, χρονολογημένο από την επιτροπή τον Απρίλιο του 1977, Α.3.6, σ. 1 και 2.

προβλημάτων. Μια και υπάρχουν ιδιαίτερα γυναικεία προβλήματα χρειάζεται η ύπαρξη γυναικείων οργανώσεων...».⁴³

Από τη στιγμή της δημιουργίας τους, η αυτονομία τους νοείται μόνον ως προς τις τοπικές κομματικές οργανώσεις και όχι ως προς την κεντρική καθοδήγηση του κόμματος, η οποία ορίζεται ως υπεύθυνη για τις επεμβάσεις.⁴⁴

Διαφοροποιημένα, ως προς την επένδυση που γίνεται στα ζητήματα του φύλου τους, εμφανίζονται τα κείμενα της εποχής που δεν προέρχονται από την καθοδήγηση του κόμματος. Γραμμένα από γυναίκες που δραστηριοποιούνται στην ΚΔΓ, αναπαράγουν την αντίληψη των κομματικών συμφερόντων από τους μαζικούς χώρους των γυναικών, διαφαίνεται όμως ότι ο στόχος τους είναι να επισημάνουν τις καθυστερήσεις και να στοιχειοθετήσουν τη σπουδαιότητα του θέματος,⁴⁵ για την οποία φαίνεται ότι πείθονται όλο και περισσότερο ανεξάρτητα από τα κομματικά οφέλη.

«Οι γυναίκες είναι το 50% του πληθυσμού. Επομένως δεν πρέπει να τις αγνοήσουμε, γιατί τα προβλήματα τους είναι και κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα. Σαν κομμουνιστικό κόμμα έχουμε υποχρέωση να ασχοληθούμε μ' αυτά και να προωθήσουμε –στα μέτρα των δυνάμεών μας– τη λύση τους».⁴⁶

Η έμφαση στην επένδυση που οφείλει να κάνει το κόμμα της εργατικής τάξης στο γυναικείο ζήτημα, είναι ιδιαίτερα εμφανής στα

43. Στο ίδιο, σ. 3.

44. «Οι κομματικές οργανώσεις δεν επεμβαίνουν στη λειτουργία των τμημάτων μιας πανελλαδικής ή παναθηναϊκής μαζικής οργάνωσης, μια και η γραμμή του κόμματος περνάει κεντρικά στη Διοίκηση της μαζικής γυναικείας οργάνωσης», στο ίδιο, σ. 4.

45. «Πρώτα απ' όλα πρέπει να γίνει κατανοητή η σοβαρότητα της δουλειάς και οι δυνατότητες ανάπτυξης που υπάρχουν, τόσο προς όφελος του κόμματος όσο και της πολιτικής του ... Μέλη του κόμματος, γυναίκες εργαζόμενες, επιστήμονες αλλά και νοικοκυρές πρέπει να πλαισιώσουν την Κ. [εν. η Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών]. Αυτό να μπει σαν κομματικό καθήκον. Να δουλέψουν σ' αυτήν σε θέμα που τις ενδιαφέρει, αντιμετωπίζοντας τη δουλειά εκεί σαν κομματική δουλειά, με σοβαρότητα και συνέπεια ... Η καθαρά κομματική δουλειά για τις γυναίκες μέλη του κόμματος πρέπει να προχωρήσει. Στην πρώτη φάση να περιοριστούμε στην Κ. για να την αναπτύξουμε. Τα οφέλη για το Κόμμα μπορεί να είναι μακροπρόθεσμα, αλλά θάναι πιο θετικά και πλούσια», *Κείμενο του γραφείου Γυναικών προς την Επιτροπή Πόλης Θεσσαλονίκης*, 1976, Α.3.3, σ.1-2.

46. *Εισήγηση στην Επιτροπή Πόλης της Θεσσαλονίκης*, 1977, Α.3.10, σ. 1.

κείμενα της οργάνωσης της Θεσσαλονίκης. Το φαινόμενο δεν είναι ανεξάρτητο από την εκεί διαμόρφωση πυρήνα φεμινιστριών, οι οποίες συγκροτούν ήδη από το 1975 τη δική τους συλλογικότητα –το Γραφείο Γυναικών αρχικά, την Κομματική Οργάνωση Βάσης Γυναικών αργότερα⁴⁷–, και επιχειρούν με σημαντικές επιτυχίες να θέσουν το ζήτημα των γυναικών τόσο στο κόμμα στο οποίο ανήκουν όσο και στην κοινωνία της Θεσσαλονίκης. Ο πυρήνας αυτός, δραστηριοποιημένος στην ΚΔΓ Θεσσαλονίκης, αναδεικνύεται από τη στιγμή της συγκρότησής του σε σημαντικό πόλο των εξελίξεων στην ΚΔΓ και αργότερα στο βασικό συνομιλητή των νέων φεμινιστικών ιδεών που διαμορφώνονται στην νεολαία του Ρ.Φ.

Διαφοροποιήσεις, πρώτον ως προς τα εσωκομματικά κείμενα και, δεύτερον ως προς τα προεκλογικά της Ενωμένης Αριστεράς⁴⁸ παρουσιάζουν επίσης τα κείμενα των υποψηφίων γυναικών της Συμμαχίας. Με μέτωπο στη θεωρία της γυναικείας φύσης και έμφαση στα ζητήματα της δημοκρατίας και στη συμμετοχή των γυναικών, προβάλλεται ο κοινωνικός χαρακτήρας της διαφοράς των φύλων και αναλαμβάνονται δεσμεύσεις, ανάμεσα στις οποίες συμπεριλαμβάνεται και η διεκδίκηση των νόμιμων αμβλώσεων.⁴⁹

Το άνοιγμα των διαδικασιών για το 2ο Συνέδριο του ΚΚΕ εσ. (που το κόμμα επιμένει να το καταμετρά και ως 10ο) δημιουργεί τις συνθήκες επικοινωνίας των απόψεων ανάμεσα στους χώρους της νεολαίας και του κόμματος, και εμφανίζει τόσο τις διαφορές ανάμεσα στις παλιές και στις νέες ιδέες όσο και τις εσωτερικές διαφο-

47. Ο βασικός πυρήνας του Γραφείου Γυναικών της ΚΟΘ: Αλμπανίδου-Βασιλειάδου Ζιζή, Δράγα Δώρα, Καζάζη Κλαίρη, Τάντου Βάσω, Τσαρουχά Καίτη, Χατζόγλου Δανάη και Χρονάκη Ζώγια. Το γραφείο γυναικών λειτούργησε αρχικά υπό την καθοδήγηση του Μανώλη Αναγνωστάκη.

48. «Και εμείς οι γυναίκες, οι μάνες, οι νέες κοπέλες, οι εργαζόμενες, οι φοιτήτριες, ας ενώσουμε τις δυνάμεις μας, γι' αυτό που είναι σήμερα ΥΠΕΡΤΑΤΟ ΕΘΝΙΚΟ ΜΑΣ ΧΡΕΟΣ: Να θάψουμε με την ψήφο μας τον πόλεμο, το φασισμό, τη συμφορά. Οι αγώνες μας μέσα στην επταετία, και η συνεχής παρουσία, έδειξαν τη δύναμη και την αξία μας και δεν πρέπει πια να είμαστε καταδικασμένες στην πολιτική αφάνεια», απόσπασμα προεκλογικής ομιλίας από υποψήφια της Ενωμένης Αριστεράς, προερχόμενη από το ΚΚΕ εσ., Α.7.1.

49. «Θέσεις της Συμμαχίας Προοδευτικών και Αριστερών Δυνάμεων για τα γυναικεία προβλήματα», Α.7.3. Για το θέμα της γυναικείας φύσης, βλ.: «Οι θέσεις της Συμμαχίας για τις γυναίκες» ομιλία της Ασπας Παπαθανασοπούλου, υποψήφιας στη Β' Αθηνών, Γενικής Γραμματέως του Συνδέσμου Ελληνίδων Επιστημόνων και μέλους της Κ.Ε. του ΚΚΕ εσ., *Αιγή*, 16 Νοεμβρίου 1977, Α.7.2.

ροπολήσεις των νέων ιδεών. Τρία σημαντικά κείμενα διαφοροετικώς προέλευσης⁵⁰ οριοθετούν το χώρο των φεμινιστικών ιδεών και αναδεικνύουν και τη διαδρομή που έχει συντελεσθεί και αυτήν που κυφορείται. Η σχέση του κόμματος με το γυναικείο ζήτημα και κίνημα είναι η κεντρική σχέση που διαπερνάει και τα τρία κείμενα, για να δώσει διεξόδο σε σημαντικού χαρακτήρα διαφοροποιημένες απαντήσεις. Με αφετηρία μια ουσιαστική κριτική στις ερμηνευτικές ανεπάρκειες της μαρξιστικής θεωρίας αναφορικά με την αντίφαση άντρας-γυναίκα.

«Η αντίφαση άντρας-γυναίκα, σύμφωνα με τη σύγχρονη μαρξιστική προσέγγιση, διαπερνά όλες τις κοινωνίες και προϋπάρχει της διαίρεσης της κοινωνίας σε τάξεις. Η διαπίστωση αυτή δεν καταλήγει σε καμιά περίπτωση στο ότι η ταξική κοινωνία υπήρξε το αποτέλεσμα της προϋπάρχουσας αυτής αντίφασης. Η διαίρεση όμως της κοινωνίας σε τάξεις όξυνε και έδωσε καινούριες μορφές στη γυναικεία καταπίεση ... Η μαρξιστική θεωρία εξετάζοντας κατά βάση τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, διαπιστώνει τη σχέση της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων με την ένταση της γυναικείας καταπίεσης. Μια μαρξιστική όμως προσέγγιση των προηγούμενων τρόπων παραγωγής, που θα έβαζε σαν ερώτημα τον προσδιορισμό και την ερμηνεία του φαινομένου της πολυμορφίας και της ιδιαιτερότητας της καταπίεσης αυτής, θα απαντούσε στο πρόβλημα των ιστορικών στιγμών της αντίφασης και, θα μπορούσε να αναλύσει με μια νέα ματιά τις δομές που στοιχειοθετούν την καταπίεση της γυναίκας στη σημερινή κοινωνία και που δεν ανάγονται άμεσα και αυτονόητα στην πάλη των τάξεων».⁵¹

50. Το πρώτο χρονολογικά με τίτλο: «Το γυναικείο ζήτημα και το Κόμμα» δημοσιεύεται στην *Αυγή*, στο πλαίσιο του προσυνεδριακού διαλόγου, το Μάρτιο του 1978 από τις Αγγέλικα Ψαρρά, Ίντα Φλορεντίν και Έφη Αβδελά μέλη της οργάνωσης του Ρήγα στο Παρίσι και μέλη της επιτροπής γυναικών Παρισιού (βλ. υποσημείωση 5)· το δεύτερο με τίτλο: «Το γυναικείο κίνημα και η πολιτική του κόμματος», δημοσιεύεται, στο ίδιο πλαίσιο, στην *Αυγή* τον Απρίλιο του ίδιου χρόνου από τη Μαρίτσα Ντεκάστρο, μέλος της Οργάνωσης Βάσης Κυψέλης του Ρ.Φ. και της Επιτροπής Γυναικών του Ρ.Φ. (βλ. υποσημείωση 8 και 24)· το τρίτο είναι η *ομιλία της Τούλας Δρακοπούλου*, ιστορικού στελέχους της αριστεράς με κομματική ενασχόληση στη γυναικεία δουλειά και στην ΚΔΓ στο Συνέδριο του κόμματος. Καταχωρημένα αντίστοιχα ως κείμενα Α.4.1, Α.4.2 και Α.4.4.

51. Αγγέλικα Ψαρρά - Ίντα Φλορεντίν - Έφη Αβδελά, «Το γυναικείο ζήτημα και το Κόμμα», *Αυγή*, 19.3.1978, Α.4.1, σ. 1.

Το πρώτο κείμενο συγκεντρώνει την κριτική του στις θεωρητικές αλλοιώσεις που υφίσταται από τα κομμουνιστικά κόμματα το ζήτημα της γυναικείας καταπίεσης, προκειμένου να εξηγηθεί και να συνδεθεί με την κυρίαρχη αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας, και επισημαίνει την αδυναμία των κομμάτων αυτών να αμφισβητήσουν «δομές και αντιλήψεις που αναπαράγουν την καταπίεση» γυναικών.

Σε ό,τι ειδικότερα αφορά το ΚΚΕ εσ., εντοπίζεται η απόκλιση ανάμεσα στις στρατηγικές επιλογές του για την ανάπτυξη αυτόνομων μαζικών κινήσεων και στην πολιτική που υιοθετεί. Η ΚΔΓ αναφέρεται ως παράδειγμα μιας εφαρμογής που δεν εκφράζει το διαταξικό χαρακτήρα του κινήματος των γυναικών, αλλά πλειοδοτεί την άμβλυνση των κοινωνικών αντιθέσεων και τη σύμπλευση με την αστική τάξη.

«Αντίθετα, το κόμμα εννοεί αυτόνομο κίνημα, όπως αυτό έχει εκφραστεί μέχρι σήμερα, τη συσπείρωση ανθρώπων γύρω από μερικά αιτήματα που το ίδιο καθορίζει και που τα μπλοκάρει σε μια διεκδικητικού τύπου λειτουργία, που πρωταρχικά σκοπεύει στη συμμαχία με εκπροσώπους των άλλων πολιτικών δυνάμεων. Για τις γυναίκες, και σε μια προσπάθεια μηχανιστικής εφαρμογής της ΕΑΔΕ, αυτή η συμμαχία (Κίνηση Δημοκρατικών Γυναικών) δεν εκφράζει καθόλου το διαταξικό χαρακτήρα του προβλήματος. Αυτό αποκαλύπτει και τη γενικότερη αντίληψη του κόμματος που δε βάζει θέμα ανάδειξης αντιπαραθετικής πρακτικής, αλλά πλειοδοτεί στην άμβλυνση των αντιθέσεων της σημερινής κοινωνίας, όπως εκφράζονται στην προβολή κοντοπρόθεσμων στόχων. Έτσι, μετατοπίζεται το κέντρο βάρους από το αντικείμενο πάλης σε μια επιλογή σύμπλευσης με την αστική τάξη εκφρασμένης μέσα από την ΕΑΔΕ».⁵²

Το κείμενο ολοκληρώνεται με το ζήτημα των σχέσεων ενός αυτόνομου, μαζικού, οργανωμένου, διαταξικού, γυναικείου κινήματος με το κόμμα της εργατικής τάξης. Πρόκειται για μια νέα για τα δεδομένα της εποχής προσέγγιση, η οποία συνδέει την υπόθεση της αυτονομίας του κινήματος των γυναικών με την ίδια του την ύπαρξη και την προοπτική. Το ενδεχόμενο της σύμπλευσής του με το κόμμα της εργατικής τάξης συνδέεται, επίσης, με τη δυνατότητα του κόμματος να προχωρήσει σε πολιτικές συνθέσεις, που να συ-

52. Στο ίδιο, σ. 3.

μπεριλαμβάνουν και τις κοινωνικές αντιθέσεις που αφορούν το φύλο, και το ενδεχόμενο της ρήξης μεταξύ τους θεωρείται ανοικτό.

«Η σχέση του αυτόνομου οργανωμένου γυναικείου κινήματος με το κόμμα της εργατικής τάξης δεν είναι γραμμική και καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τη σωστή ή λαθεμένη αντίληψη του κόμματος για τα αυτόνομα κινήματα γενικά. Κατά πόσο, δηλαδή, το κομμουνιστικό κόμμα λειτουργεί συνθέτοντας τα διαφορετικά αιτήματα για τη λύση όλων των κοινωνικών αντιθέσεων και χτίζει την επαναστατική του λογική, παρακολουθώντας με ευαισθησία την ανάπτυξη της πάλης στα διάφορα επίπεδα των κοινωνικών σχέσεων. Το κομμουνιστικό κόμμα μπορεί και οφείλει να ορίσει κατ' αρχήν την αναγκαιότητα της ύπαρξης ενός τέτοιου κινήματος και να καταγράψει συνεχώς τις εμπειρίες και την πρακτική του».⁵³

Νέου τύπου θεωρητική παρέμβαση συνιστά και το δεύτερο κείμενο που δημοσιεύεται δεκαπέντε περίπου ημέρες αργότερα. Το ανοικτό ζήτημα της ιεραρχίας των αντιθέσεων κεφαλαίου-εργασίας και άντρα-γυναίκας προσεγγίζεται με νέους όρους, μέσα από την ανάδειξη της αντίθεσης ιδιωτικό/δημόσιο-προσωπικό/πολιτικό. Το γυναικείο κίνημα θεωρείται επαναστατικό ακριβώς διότι «πολιτικοποιώντας το προσωπικό ανατρέπει την παραπάνω αντίθεση». Αναδεικνύει έτσι ένα ολόκληρο πεδίο σχέσεων, που θεωρείται εκτός πολιτικής σφαίρας και αναδεικνύεται αντικειμενικά σε αυτόνομο συνομιλητή του εργατικού κινήματος στον αγώνα για το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας.

«Οι γυναίκες ζώντας έξω από την πολιτική βιώνουν την πολιτική και κοινωνική εκμετάλλευση σαν ιδιωτική υπόθεση. Αντίθετα το γυναικείο κίνημα προσανατολίζει τους αγώνες καταδειχνοντας τη βαθιά πολιτική και κοινωνική λειτουργία του ιδιωτικού. Μιλώντας για την απλήρωτη εργασία της νοικοκυράς, για τον καθημερινό βιασμό της θέλησης και του σώματος της γυναίκας, το γυναικείο κίνημα μιλάει ουσιαστικά για τις παραγωγικές σχέσεις, τον καταμερισμό της εργασίας, για τους θεσμούς, για τις αντιλήψεις, για την κουλτούρα και το κράτος. Αυτό είναι ένα κομμάτι που έχουν να κάνουν οι γυναίκες για να μπουν στην ιστορία, την κοινωνία και την πολιτική. Το γυ-

53. Στο ίδιο, σ. 3.

ναικείο κίνημα εντάσσεται μέσα στις δυνάμεις που παλεύουν για το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας σαν μια αυτόνομη συνιστώσα των δυνάμεων της αλλαγής, γιατί με τη δράση του βάζει σαν στόχο την ανατροπή των θεσμών, των αντιλήψεων και των μηχανισμών του κράτους, ανατρέπει δηλαδή τις αστικές κοινωνικές και παραγωγικές σχέσεις και γίνεται αντικειμενικά σύμμαχος της εργατικής τάξης». ⁵⁴

Με βάση την παραπάνω θέση, προτείνεται ο επαναπροσδιορισμός της πολιτικής του κόμματος απέναντι στις γυναίκες και στο γυναικείο κίνημα, και καλούνται οι γυναίκες-μέλη του κόμματος να εντάξουν τα ζητήματα που προκύπτουν απ' αυτήν την προβληματική στην πολιτική του κόμματος. Σε αρμονική σχέση με την παραπάνω θεώρηση, ασκείται και η κριτική στην πολιτική του κόμματος αναφορικά με το γυναικείο ζήτημα. Το πιο σημαντικό στοιχείο της κριτικής αυτής αφορά την ΚΔΓ, της οποίας αναγνωρίζεται ο διαταξικός χαρακτήρας και το αξιολογικό έργο της, αλλά αμφισβητείται ο «γυναικείος», με δεδομένο την απουσία απελευθερωτικής για τις γυναίκες πολιτικής.

«Η ΚΔΓ, φορέας μέσα στον οποίο συμμετέχει το κόμμα μας μαζί με άλλες δυνάμεις είναι, αναμφισβήτητα ένας μαζικός φορέας και έχει παρουσιάσει αξιολογικό έργο. Είναι ένα σωματείο γυναικών, δηλαδή, συμμετέχουν μόνο γυναίκες. Δεν είναι, όμως, ένα “γυναικείο” σωματείο που μάχεται για την απελευθέρωση της γυναίκας, για την αποτίναξη από πάνω της της καταπίεσης που δέχεται». ⁵⁵

Στις παραπάνω καινοτόμες, από διαφορετική οπτική, προσεγγίσεις –που θα οδηγήσουν και σε διαφορετικά «διά ταύτα», σε συνδυασμό και με τις γενικότερες κομματικές εξελίξεις και την επερχόμενη διάσπαση της οργάνωσης της νεολαίας– υπάρχει απάντηση από το βήμα του Συνεδρίου. ⁵⁶ Η απάντηση, ενδεικτική για τις διεργασίες που προκαλούν οι νέες απόψεις στις υπεύθυνες για τη δουλειά του κόμματος στις γυναίκες, ενσωματώνει τόσο τα στοιχεία του παραδοσιακού κομματικού λόγου για τις γυναίκες όσο και

54. Μαρίζα Ντεκάστρο, «Το γυναικείο κίνημα και η πολιτική του κόμματος», *Αιγή*, 7/4/1978, καταχωρημένο ως Α.4.2.

55. Στο ίδιο.

56. *Ομιλία της Τούλας Δρακοπούλου στο 2ο(10ο) Συνέδριο του ΚΚΕ εσ., Α.4.4.*

στοιχεία ενδεικτικά της νέας φεμινιστικής προβληματικής που αναπτύσσεται στις διάφορες εκφράσεις της, εντός και εκτός κομματικού περιβάλλοντος. Αναγνωρίζοντας την αυτονομία και τη διαταξικότητα του κινήματος των γυναικών, υπερασπίζεται το δικαίωμα του κόμματος και των κομμουνιστικών κομμάτων γενικότερα να «ενδιαφέρονται και να βοηθούν αυτά τα κινήματα, αρκεί να μην τα βλέπουν σαν κομματικά τους υποκατάστατα μέσα στο μαζικό γυναικείο χώρο». ⁵⁷ Η «γυναικεία φύση» και τα «καθαρά προσωπικά προβλήματα» των γυναικών επιστρατεύονται για να τεκμηριώσουν την αυτονομία και τη διαταξικότητα ενός κινήματος, που χαρακτηρίζεται «επαναστατικής προοπτικής».

«Υπάρχει όμως κι άλλος δρόμος συνειδητοποίησης των γυναικών, που περνάει από τη μελέτη και διερεύνηση των καθαρών προσωπικών τους προβλημάτων, εκείνων δηλαδή που συνδέονται με τη “γυναικεία φύση” ... Αναφέρω μερικά από αυτά, που ονόμασα πριν, καθημερινά προσωπικά προβλήματα των γυναικών: Σπιτική εργασία, σχέσεις των δυο φύλων, σεξουαλικές σχέσεις, έλεγχος της αναπαραγωγικής ικανότητας των γυναικών, γυναικείο πρότυπο που καλλιεργούν τα σχολικά βιβλία, η διαφήμιση, τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Το γεγονός ακόμα ότι η γυναίκα, από την ώρα που θα γεννηθεί ώσπου να πεθάνει, τη συνοδεύει πάντα μια γενική κτητική, σαν να είναι αντικείμενο. Είναι η κόρη του τάδε, η γυναίκα του δείνα και δεν είναι ποτέ ο ίδιος ο εαυτός της, σαν αυτόνομη κοινωνική μονάδα. Αυτή ακριβώς η μορφή των γυναικείων προβλημάτων, δίνει στο γυναικείο κίνημα και την αυτονομία και τον διαταξικό του χαρακτήρα». ⁵⁸

Η απόσταση που χωρίζει τις φεμινιστικές απόψεις μέσα στον οργανωμένο ανανεωτικό κομμουνιστικό χώρο, από τις απόψεις που εκφράζονται από γυναίκες στελέχη του κόμματος με ενασχόληση τη γυναικεία δουλειά, στο εξής θα τείνει να γεφυρώνεται, χωρίς ποτέ να εκλείψει. Η ίδια η κομματική απασχόληση στο «γυναικείο», η επαφή με τις γυναίκες στην ΚΔΓ, η ανοικτή επικοινωνία με τη νεολαία, η δρομολόγηση κοινών με τις φεμινίστριες της νεολαίας σχημάτων και η υποτίμηση που υφίστανται στο ίδιο τους το κόμμα, ακριβώς λόγω της ενασχόλησης τους με τη γυναικεία δου-

57. Και συνεχίζει: «Κι επειδή δουλεύω σ' αυτό το χώρο, θεωρώ ότι το δικό μας κόμμα έχει ξεφύγει απ' αυτή την αντίληψη και την αντίστοιχη πρακτική», στο ίδιο.

58. Στο ίδιο, σ. 1 και 2.

λειά, θα αποβούν σημαντικές συμβολές για τη μετατόπιση των παραδοσιακών απόψεων σε αναγνώσεις επηρεασμένες περισσότερο από το φεμινιστικό κίνημα της εποχής και, θα επιτρέψουν μετά την «Απόφαση της Κ.Ε. για το Γυναικείο Ζήτημα», στις αρχές του '80, την επιλογή μιας συλλογικότητας που θα παραπέμπει στο φύλο, και όχι στην πολιτική άποψη με βάση το φύλο.⁵⁹ Η επιλογή αυτή θα ενισχυθεί, τόσο από τη σημασία που αποδίδεται στην αλληλεγγύη του φύλου και στη δυναμική της, από την πίστη ότι όλες οι γυναίκες είναι, εν δυνάμει, φεμινίστριες και από τις σαφώς διαγραφόμενες πλέον διαχωριστικές γραμμές, που η αντίληψη αυτή δημιουργεί ανάμεσα στους άνδρες και στις γυναίκες, όσο και από την αδυναμία σύλληψης ενός διαφορετικού συλλογικού πολιτικού υποκειμένου, που θα διεκδικούσε τη θέση του στη βάση επεξεργασμένων απόψεων και στρατηγικών στόχων.

Με το τέλος των εργασιών του 2ου συνεδρίου του ΚΚΕ εσ., –το οποίο απασχόλησαν κατά κύριο, αν όχι αποκλειστικό, λόγο οι ευθύνες για την εκλογική του αποτυχία και τη διάσπαση της κομματικής νεολαίας, που είχε μόλις προηγηθεί, καθώς και οι νέες εσωκομματικές ισορροπίες– η προετοιμασία του 1ου συνεδρίου του Ρήγα θα διατηρήσει ανοικτό το διάλογο για το «γυναικείο ζήτημα», κυρίως και πάλι στη νεολαία, και θα επιτρέψει την εμφάνιση διαφοροποιημένων απόψεων για το δέον γενέσθαι. Νεότερες κατά βάση σε ηλικία γυναίκες από το φοιτητικό χώρο και από τις οργανώσεις βάσης των συνοικιών, αισθάνονται ότι το ζήτημα τις αφορά και διεκδικούν θέση στο διάλογο. Επεμβαίνουν με τρόπο που το πεδίο της φεμινιστικής παρέμβασης στη νεολαία επαναπροσδιορίζεται, εμφανίζοντας στο αμέσως επόμενο διάστημα περισσότερα στοιχεία ασυνέχειας παρά συνέχειας. Ο λόγος γίνεται περισσότερο προσωπικός,⁶⁰ συχνά και απλοϊκός, ελεύθερος ή στερημένος από θεωρητική στήριξη, άλλοτε τολμηρός και αποκαλυπτικός, άλλοτε συντηρητικός και κομματοκεντρικός. Εμφανίζεται ένα μέτωπο στη

59. «Γυναίκες του ΚΚΕ εσ. και του Ρήγα Φεραίων» είναι η υπογραφή που επιλέγεται από τις φεμινίστριες για όλα τα κείμενα που εκδίδουν.

60. «Προσπαθώντας να σκεφθούμε τη ζωή στη γειτονιά από τη γυναικεία σκοπιά, μας έρχονται αυθόρμητα στο νου εικόνες όπως του super market με τη γυναίκα στα ψώνια για το νοικοκυριό, του κομμωτηρίου, του πάρκου με τις γυναίκες και τα μωρά, σαν μια προκλητική αντίθεση η εικόνα του καφενεύου, με μόνη την αντρική παρουσία». Μελίνα ΟΒ Εξαρχείων, Αννίτα ΟΒ Πατησίων, «Μερικές σκέψεις για το γυναικείο ζήτημα απ' τις εμπειρίες μας στη γειτονιά», *Θούριος* 84, 22/6/78, σ. 7-8, καταχωρημένο ως Α6.1.

θεωρητική συζήτηση της προηγούμενης περιόδου και στις κλειστές διαδικασίες που κυριάρχησαν, και επισημαίνεται η αναγκαιότητα της στροφής στη δράση,⁶¹ τάση που διαπιστώνεται γενικότερα στη φυσιογνωμία του Ρ.Φ. μετά τη διάσπαση.

Στο πλαίσιο της νέας κατάστασης που δημιουργείται, η απόφαση του 1ου Συνεδρίου της ΕΚΟΝ Ρήγας Φεραίων⁶² προσφέρεται σε περισσότερες της μιας αναγνώσεις, καθώς εμπεριέχει και τις νέες ιδέες και τις αντιστάσεις σ' αυτές, ενσωματώνοντας και το θεωρητικό τους λόγο και τον αντίλογο σ' αυτόν· προϊόν των θεωρητικών επεξεργασιών που προηγήθηκαν στην επιτροπή γυναικών του Ρ.Φ., πυρήνας της οποίας δηλώνει τις απόψεις του τόσο προσυνοδριακά (πρόταση των πέντε)⁶³ όσο και κατά τη διάρκεια του συνεδρίου.⁶⁴

61. «Είμαστε λοιπόν στην αρχή ενός δύσκολου δρόμου μια και μέχρι σήμερα στην Ελλάδα οι γυναικείοι αγώνες είναι σχεδόν ανύπαρκτοι. Για την ανάπτυξη γυναικείου κινήματος, είναι ανάγκη να επιλέξουμε σωστά συγκεκριμένους και ρεαλιστικούς στόχους, που η έλλειψη όμως εμπειρίας και πρακτικής δυσκολεύει αυτή τη δυνατότητα επιλογής μας και δημιουργεί τον κίνδυνο να βγάζουμε αυθαίρετα συμπεράσματα. Έτσι δημιουργείται συχνά ένα κλίμα γενικής θεωρητικολογίας γύρω από το γυναικείο ζήτημα, ένα κλίμα που οδηγεί στην υπερτίμηση της συζήτησης και της αυτομόρφωσης, στην αναβολή της μαζικής δράσης. Αυτό το κλίμα, που έχει εμφανιστεί και στην οργάνωσή μας, έχει διαμορφώσει και μια ακόμη προκατάληψη: ότι υπάρχουν ειδικές συντρέφισες, ουσιαστικά οι μόνες αρμόδιες για το ζήτημα, που έχουν διαβάσει, που έχουν πάει στο εξωτερικό, που ξέρουν και ότι οι υπόλοιπες γυναίκες της οργάνωσης δεν έχουν πολλά να πουν», Νάσια Γιακωβάκη, ΟΒ Φιλοσοφικής, «Η γυναίκα το μισό του ουρανού», *Θούριος* 84, 22.6.78, σ. 6, καταχωρημένο ως Α6.1.

62. «Για την ανάπτυξη ενός μαζικού αυτόνομου κινήματος των νέων γυναικών. Για την κατάκτηση της ισότητας της νέας γυναίκας στην κοινωνία μας», Α6 4. Πριν την έναρξη των εργασιών του Συνεδρίου, είχε προηγηθεί προκήρυξη του Κ.Σ. του Ρ.Φ., με το «χαρακτηριστικό» της άποψης της καθοδήγησης του Ρήγα, τίτλο: Ρ.Φ.: Πρωτοπορεία στον αγώνα για την απελευθέρωση της γυναίκας, *Αιγή*, 28.5.1978. Βλ. επίσης την κριτική που ασκείται από την Έφη Αβδελά και την Αγγέλικα Ψαρρά: «Πώς μια διακήρυξη ανοίγει ένα μέτωπο (ή πως η απελευθέρωση των γυναικών περνά μέσα από τη στρατολόγησή τους στο ΚΚΕ εσ.), *Αγώνας*, τχ. 2, σ. 38-39.

63. Βλ. Ελένη Αλιτζόγλου, Αριέλλα Ασσέρ, Μαρία Κωνσταντέλου, Μαρίτσα Ντεκάστρο, Αντ. Τραντζή, «Για την προώθηση της συνειδητοποίησης των γυναικών», στο *ίδιο*, σ. 5-6 και Σ. Δρόσου, Α. Ασσέρ, Μ. Ρόδη, «Γυναικείο και φοιτητικό κίνημα», *Φοιτητικοί ορίζοντες*, Μάιος 1978, σ. 14-15, Α6 2. Το δεύτερο αυτό κείμενο επιχειρεί να συνδέσει τα ζητήματα της θεωρίας με το φοιτητικό χώρο.

64. Σε σχέδιο που καταθέτει ο ίδιος πυρήνας στην αντίστοιχη επιτροπή του συνεδρίου βασίστηκε η απόφαση του συνεδρίου, γι αυτό και πολλές διατυπώσεις είναι κοινές ανάμεσα στο άρθρο τους στον προσυνοδριακό διάλογο και στο τελικό κείμενο της απόφασης, αλλά πολλές φορές με τελείως διαφορετικό πλαίσιο και διαφορετική εννοιολόγηση.

Σύμφωνα μ' αυτήν την ανάγνωση, η απόφαση δικαιώνει τις θεωρητικές αναζητήσεις της πρώτης αυτής περιόδου ως προς τέσσερα βασικά ζητήματα: Την αναγνώριση του ζητήματος ως σημαντικού, τη λήψη οργανωτικών μέτρων για την ένταξη του ζητήματος στη ζωή της οργάνωσης, την αναγκαιότητα ενός μαζικού αυτόνομου διαταξικού κινήματος γυναικών, που διαπερνάει μάλιστα τα άλλα κινήματα, και την αποδοχή του πολιτικού χαρακτήρα της καταπίεσης που υφίστανται οι γυναίκες στον ιδιωτικό χώρο.

«Ήδη στην πατρίδα μας έχει αρχίσει ν' αναπτύσσεται ο αγώνας των γυναικών για την ισότιμη συμμετοχή τους σε όλα τα επίπεδα της δημόσιας ζωής, ενάντια σε θεσμούς, αντιλήψεις και προκαταλήψεις που αναπαράγουν το πρότυπο γυναίκα-νοικοκυρά και τους στερούν κάθε ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους. Προσπαθούν να βρουν, έστω κάποιες πρωτοπορίες, δικό τους τρόπο έκφρασης, να βάλουν τη σφραγίδα τους στην κουλτούρα και την κοινωνική εξέλιξη. Μ' αυτόν τον αγώνα οι γυναίκες δημιουργούν τις προϋποθέσεις και συμβάλουν στην αλλαγή των αντιλήψεων ανδρών και γυναικών ... Προϋπόθεση για τα παραπάνω είναι η ανάπτυξη ενός μαζικού αυτόνομου γυναικείου κινήματος, όπου μπορούν και πρέπει να συμμετέχουν όλες οι γυναίκες, ενός κινήματος που διαπερνάει όλα τα άλλα κινήματα, που θα πολιτικοποιεί όλες τις πλευρές της καθημερινής καταπίεσης της γυναίκας στην οικογένεια, στη δουλειά, στις κοινωνικές σχέσεις, στις σχέσεις με το άλλο φύλο και στη σεξουαλική ζωή. Ένα τέτοιο κίνημα έρχεται αντιμέτωπο με αντιλήψεις και θεσμούς, θίγει θέματα καταμερισμού εργασίας, παραγωγικών σχέσεων, οικογένειας κλπ., και γίνεται σύμμαχο με τον εργατικό για το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας μας».⁶⁵

Οι παραπάνω τελευταίες θεωρητικού χαρακτήρα παραδοχές ανατρέπονται, στο βαθμό που τίθενται προϋποθέσεις για την αναγνώριση του πολιτικού χαρακτήρα του γυναικείου κινήματος και δηλώνεται η *de facto* συμμαχία του με τον εργατικό για το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό της κοινωνίας. Αποσιωπάται επίσης παντελώς το ζήτημα των ανδροκρατικών δομών και λειτουργιών της οργάνωσης, την ανατροπή των οποίων, ή τουλάχιστον το άνοιγμα του διαλόγου γι' αυτές, θεωρεί απαραίτητο η πρόταση των πέντε

65. Στο ίδιο, Α6 4, σ. 1.

για την νομιμοποίηση της συμβολής του Ρήγα στην ανάπτυξη ενός αυτόνομου γυναικείου κινήματος.

«Πιστεύουμε ότι η οργάνωσή μας, που στο πλευρό του κόμματος παλεύει για μια κοινωνία ισοτιμίας και ελευθερίας, για την ισοτιμία στις σχέσεις της νέας γενιάς, που ενθαρρύνει την ανάπτυξη κινήματων με βάση τα ιδιαίτερα προβλήματα κάθε κοινωνικής ομάδας, δεν μπορεί παρά να ενδιαφέρεται και να συμβάλει αποφασιστικά στην ανάπτυξη ενός αυτόνομου γυναικείου κινήματος, όπως παραπάνω το περιγράψαμε. Για να γίνει αυτό πρέπει να συζητήσουμε και τις σχέσεις μας μέσα στην οργάνωσή μας. Μέσα από την πείρα και τη λειτουργία μας στην οργάνωση βλέπουμε ν' αναπαράγονται οι ανισότιμες σχέσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών που υπάρχουν στην κοινωνία μας. Πιστεύουμε, όμως, ότι η επαναστατική κομμουνιστική οργάνωση πρέπει ν' ανατρέψει αυτές τις σχέσεις, ανοίγοντας ένα μέτωπο πάλης στην νεολαία και στην καθημερινή πραχτική και ζωή της οργάνωσης».⁶⁶

Ασαφής και μετέωρος παραμένει ο προσδιορισμός της σχέσης του Ρ.Φ. με το κίνημα των γυναικών, για την «οικοδόμηση και ανάπτυξη» του οποίου η κομματική νεολαία δεσμεύεται «να συμβάλει αποφασιστικά», «μέσα στη λογική του για τα μαζικά αυτόνομα ενωτικά κινήματα της νεολαίας».⁶⁷ Παράλληλα, στη λογική τόσο της αναγκαιότητας στροφής προς την πρακτική δουλειά όσο και οριοθέτησης των αιτημάτων που προκύπτουν από τις γυναικείες συλλογικότητες εντός της νεολαίας, κατηγοριοποιούνται οι περιοχές παρέμβασης της νεολαίας του Ρ.Φ. και επιχειρείται η συγκεκριμενοποίηση των αιτημάτων, που το Συνέδριο θεωρεί σωστά και η νεολαία δεσμεύεται να προωθήσει.⁶⁸

66. Στο ίδιο, Α6 1, σ. 5-6.

67. Το ακριβές κείμενο έχει ως εξής: «Η ΕΚΟΝ ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΑΙΟΣ, που παλεύει μαζί με το Κόμμα μας, το ΚΚΕ εσ. για μια κοινωνία δημοκρατική και σοσιαλιστική, θα συμβάλει αποφασιστικά στην οικοδόμηση και ανάπτυξη ενός αυτόνομου γυναικείου κινήματος, μέσα στη λογική του για τα μαζικά αυτόνομα ενωτικά κινήματα της νεολαίας», στο ίδιο, σ. 4.

68. Ο προσδιορισμός των αιτημάτων συναντάει προβλήματα. Ενώ εντοπίζεται, για παράδειγμα, το ζήτημα της άμβλωσης, δεν αναφέρεται το παράνομο καθεστώς της και δε διαμορφώνεται το αίτημα των ελεύθερων άμβλώσεων. Οι περιοχές των αιτημάτων είναι οι ακόλουθες: κοινωνική ζωή, παιδεία, δουλειά, επαρχία. Ο θεσμός της προίκας, η αντιύληψη και η άμβλωση, ο νόμος για τη στράτευση των γυναι-

Η πρώτη αυτή απόφαση εμπεριέχει τις αντιφάσεις μιας περιόδου, κατά την οποία το γυναικείο ζήτημα έχει τεθεί εντός κομμουνιστικής ανανεωτικής αριστεράς με νέους όρους, οι οποίοι παρά ταύτα συνδιαλέγονται και είναι ακόμα βαθιά επηρεασμένοι από τη θεωρητική σκέψη της μαρξικής και λενινιστικής ανάγνωσης του κόσμου. Ακόμα και στις πιο πρωτοπόρες επεξεργασίες των φεμινιστικών αναγνώσεων, ο ρόλος της πρωτοπορίας του κόμματος της εργατικής τάξης και της νεολαίας του δεν έχει αμφισβητηθεί πλήρως, αφού αυτό καλείται είτε να αναγνωρίσει την αναγκαιότητα ύπαρξης ενός αυτόνομου γυναικείου κινήματος, είτε να συνθέσει τα ζητήματα που προκύπτουν από τις επιμέρους αντιθέσεις, είτε ακόμα να πάρει συγκεκριμένες πρωτοβουλίες για τη δημιουργία και την ανάπτυξη του κινήματος των γυναικών. Εκ παραλλήλου και αντιφατικά ως προς τα παραπάνω, εξελίσσεται η προβληματική για το ίδιο το κίνημα των γυναικών, του οποίου ο επιθυμητός χαρακτήρας παρέπεμπε σε μία ανάγνωση δυο εξίσου κυρίαρχων μεταξύ τους αντιθέσεων –κεφαλαίου/εργασίας και άντρα/γυναίκας, δημόσιου/ιδιωτικού– ανάγνωση που συνιστούσε διαφορετικά, ακόμα και ανταγωνιστικά πολιτικά υποκείμενα. Η διαταξικότητα αναιρούσε τη θεωρητική βάση πάνω στην οποία στηριζόταν η θέση της πρωτοπορίας του κόμματος της εργατικής τάξης, η προοπτική της κατάργησης των σχέσεων εξουσίας, μέσα από την απελευθέρωση των γυναικών, αμφισβητούσε τον πολιτικό δρόμο της αριστεράς και η αυτονομία ανέτρεπε τον καθοδηγητικό του ρόλο.

Τα ζητήματα αυτών των αντιφάσεων θα αναδειχθούν την αμέσως επόμενη περίοδο και θα οδηγήσουν σε νέες επεξεργασίες.

κών εντοπίζονται ως προβλήματα στην περιοχή της κοινωνικής ζωής, χωρίς να διαμορφώνονται συγκεκριμένα αιτήματα για κανένα από αυτά τα ζητήματα. Στην παιδεία τα πράγματα γίνονται συγκεκριμένα. Τα αιτήματα είναι: Δημόσια μικτά σχολεία, κατάργηση της ποδιάς, ισοτιμη μεταχείριση αγοριών και κοριτσιών, αλλαγή της εικόνας της γυναίκας που παρουσιάζουν τα σχολικά βιβλία, σωστός επαγγελματικός προσανατολισμός με κατάργηση των στεγανών «αντρικών» και «γυναικείων» σχολών. Στη δουλειά εντοπίζεται η διάκριση αντρικών και γυναικείων επαγγελμάτων, η προσωρινότητα της γυναικείας εργασίας και οι προκαταλήψεις στο χώρο εργασίας που δυσκολεύουν την καθημερινή τους ζωή. Τα αιτήματα είναι: «το σπάσιμο των προκαταλήψεων», ίσος μισθός για ίση εργασία, «να σταματήσει η εξευτελιστική μεταχείριση των εργαζομένων κοριτσιών». Στην επαρχία, αναφέρεται το ζήτημα του περιορισμού των επιλογών ψυχαγωγίας, σχέσεων με το άλλο φύλο, μόρφωσης καθώς και του αναγκαστικού γάμου, στο ίδιο, σ. 1-3.

Αποφασιστικής σημασίας παράγοντες για την ανάδειξή τους συνιστούν στη διαπλοκή τους, τόσο το νέο τοπίο που δημιουργείται στη φυσιογνωμία και στις οργανώσεις του Ρήγα μετά το πρώτο Συνέδριο⁶⁹ όσο και η τομή που γίνεται και στην Ελλάδα με τη δημιουργία των αυτόνομων φεμινιστικών ομάδων, την έκρηξη των εκδόσεων και των φεμινιστικών εντύπων⁷⁰ και την παρουσία πλέον ενός αυτόνομου γυναικείου κινήματος.

Στο εξής, η πραγματικότητα γίνεται περισσότερο σύνθετη και κυοφορεί περαιτέρω οριοθετήσεις. Υπόλογες στο αυτόνομο γυναικείο κίνημα για τη συμμετοχή τους στο κόμμα, υπόλογες στο κόμμα για τη δέσμευσή τους στα ζητήματα του φύλου τους, με αυξημένες προσδοκίες για τη δύναμη και την προοπτική των ιδεών τους, με ασφάλεια που αντλείται από τη δράση τους και από τη διεύρυνση των φεμινιστικών συλλογικοτήτων στην οργάνωσή τους, θα επιχειρήσουν να λύσουν τις αντιφάσεις της διπλής τους ένταξης και των θεωρητικών ζητημάτων που αυτή έθετε, επαναπροσδιορίζοντας τον πολιτικό τους λόγο και υπερασπιζόμενες βαθιές αλλαγές στη φυσιογνωμία του φορέα στον οποίο συμμετείχαν, την αναγκαιότητα του οποίου καθυστέρησαν πολύ να αμφισβητήσουν ή και δεν αμφισβήτησαν.

Στο βαθμό που η πολιτική τους παρέμβαση αποκτά διάρκεια,

69. Σε ό,τι αφορά τα οργανωτικά μέτρα: 1. Επιτροπή γυναικών πλάι στο Κεντρικό Συμβούλιο, στο Γραφείο Σπουδάζουσας, στο Γραφείο της Αθήνας και στα παρακάτω όργανα, όπου υπήρχαν διαθεσιμότητες· 2. Υπεύθυνη στο Κ.Σ. και στα γραφεία των επιτροπών των πόλεων, καθώς και της Οργάνωσης της Σπουδάζουσας και των άλλων οργανώσεων όπου υπήρχαν διαθεσιμότητες. Το μέτρο αυτό επεκτάθηκε σε πολλές περιπτώσεις μέχρι και τις οργανώσεις βάσης των συνοικιών και των πανεπιστημιακών σχολών· 3. Καθιέρωση ειδικής σελίδας στο *Θούριον*· 4. Παρεμβάσεις στις φοιτητικές εκλογές με κυκλοφορία ερωτηματολογίων και εκδηλώσεις σε παγεπιστημιακές σχολές· 5. Έκδοση προκηρύξεων, αφισών και εκδηλώσεις για τις 8 του Μάρτη· 6. Προφεστιβαλικές εκδηλώσεις και παρουσία στα φεστιβάλ *Αιγής-Θούριου*. Κατά τη διάρκεια του ακαδημαϊκού έτους 1978-79, μετά από σχετική απόφαση του Συνεδρίου του Ρ.Φ. και αποφάσεις οργάνων της Σπουδάζουσας, δημιουργήθηκαν, είτε με την πρωτοβουλία γυναικών-μελών του Ρ.Φ. είτε με τη συμβολή τους, αυτόνομες ομάδες γυναικών σε πανεπιστημιακές σχολές. Οι ομάδες της Ιατρικής και του Βιολογικού αναφέρονται ως οι πρώτες που δημιουργούνται με την πρωτοβουλία του Ρ.Φ., και σε σχετικό εσωκομματικό κείμενο προγραμματίζονται οι ομάδες στη Φιλοσοφική, Πάντειο, Βιομηχανική, Εμπορική και Γεωλογικό, *Γυναικεία δουλειά της ΕΚΟΝ ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΑΙΟΣ, Β.1.15*.

70. Για το ελληνικό φεμινιστικό έντυπο αυτής της περιόδου, βλ. Κωτσοβέλου Β. - Ρεπούση Μ. - «Φεμινιστικά έντυπα 1978-1985. Μια πρώτη προσέγγιση», *Διαβάζω*, τχ. 198, 1988, σ. 53-60

διευρύνεται και αγγίζει ζητήματα πολιτικής θεωρίας και συγκρότησης του κόμματος που επαγγέλλεται την ανανέωσή της, δρομολογεί συνολικότερες αλλαγές στο σύνολο σχεδόν του γυναικείου στελεχικού δυναμικού. Στο εξής, οι οριοθετήσεις δεν αφορούν μόνο τους φορείς των φεμινιστικών ιδεών, αλλά και όσες δεν αμφισβητούν στη βάση του φύλου την πολιτική του φορέα τους. Οι εξελίξεις της εποχής και η παρουσία του αυτόνομου φεμινιστικού χώρου ευνοούν συνολικότερες μετατοπίσεις. Θετικά, επιφυλακτικά, αμφίσημα, αρνητικά, αντιφατικά «το γυναικείο» αναγκάζει να πάρει θέση.

Η παραπάνω διαδρομή στη σχετική της διάρκεια και παρά την σε κρίσιμους σταθμούς αποδοχή της ή και ενσωμάτωσή της στον πολιτικό λόγο της καθοδήγησης του κόμματος, παρά ακόμα τη συμβολή της στη διαμόρφωση μιας ανανεωτικής αριστεράς, περισσότερο ανοικτής στην πολλαπλότητα των κοινωνικών αντιθέσεων κάθε τύπου, αλλάζει το κομματικό καθεστώς των υποκειμένων της. Από ενεργά και αναγνωρισμένα, στις περισσότερες περιπτώσεις, μέλη και στελέχη της νεολαίας και του κόμματος, όσο παραμένουν σιωπηλές για τα ζητήματα του φύλου τους, αποκτούν –το λιγότερο– το στίγμα της ιδιορρυθμίας και ωθούνται στην περιθωριοποίηση ή/και στην αυτοπεριθωριοποίησή τους.⁷¹ Το φαινόμενο αυτό επαναλαμβάνεται σταθερά έως το τέλος του 1986 και τη διάσπαση του ΚΚΕ εσ., αποδεικνύοντας και αυτό ανάμεσα σε πολλά άλλα την ισχύ, τη διάρκεια, την επαναληπτικότητα, την προσαρμοστικότητα των σχέσεων κυριαρχίας ανάμεσα στα δύο φύλα.

71. Βλ. σχετικά «Γυναίκες και ΚΚΕ εσωτερικού: οι δυσκολίες μιας συνάντησης», *Η αριστερά σήμερα*, τχ. 9, 1984, σ. 36-41. Επίσης, «Φεμινισμός και ΚΚΕ εσ.», *Αυγή*, 22.4.1986.

ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ, ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ ΚΑΙ ΙΔΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

Η επαναφορά της συζήτησης γύρω από την ιδιότητα του πολίτη και την έννοια των δικαιωμάτων, την οποία η δράση των νέων κοινωνικών κινήματων έκανε αναγκαία,¹ αποτελεί μια από τις σημαντικότερες εισφορές τους στη σύγχρονη κοινωνική και πολιτική θεωρία. Η τάση διεύρυνσης του πολιτικού, απόρροια της αδιαμφισβήτητης πρόκλησης που αντιπροσωπεύουν τα κινήματα αυτά για τη δημοκρατία,² δεν μπορούσε παρά να προκαλέσει σημαντικές αναθεωρήσεις στο επίπεδο της θεωρίας για την έννοια του πολίτη, τόσο ως πρακτικής όσο και ως ιδιότητας. Η φεμινιστική ιδιαίτερα θεωρία, παράγωγο του αντίστοιχου κινήματος,³ το οποίο μάλιστα χαρακτηρίζεται από ιδιότυπη σχέση θεωρίας και πράξης, όπου η εμπειρία έχει προνομιακή θέση,⁴ έχει πολλαπλά προσβάλει την κυρίαρχη εννοιολόγηση του πολίτη. Κι αυτό γιατί η σχετική έννοια, ακόμη και σε πολλές από τις καθιερωμένες ως ριζοσπαστικές εκδοχές της, αποδέχεται τη διχοτομία γυναίκες-άνδρες ως δεδομένη και καθοριστική για την ιδιότητα του πολίτη, και συνεπώς προ-

* Η Μάρω Παντελίδου Μαλούτα είναι Αναπληρώτρια καθηγήτρια Πολιτικής Επιστήμης, Πανεπιστήμιο Αθηνών.

1. Η σχετική βιβλιογραφία είναι τεράστια. Ενδεικτικά και μόνο αναφέρω ως αντιπροσωπευτικά της πολυσχιδούς σύγχρονης προβληματικής: B. Turner, 1993, F. Twine, 1994, B. van Steenberg, 1994. Στην ελληνική βιβλιογραφία, ειδικά από φεμινιστική σκοπιά, βλ. Διοτίμα (υπό έκδοση).

2. Για τη σχετική προβληματική βλ. R.J. Dalton - M. Kuechler, 1990. Βλ. επίσης και Μ. Σπουρδαλάκης, 1990, ιδιαίτερα σ. 194-207, όσον αφορά το φεμινιστικό κίνημα. Γενικότερα για το θέμα βλ. A. Touraine, 1994.

3. Για την πολιτική σημασία του να αντιλαμβάνεται κανείς τη φεμινιστική θεωρία ως απόρροια του αντίστοιχου κινήματος, και όχι απλώς ως μία από τις πολλές κατηγορίες της δυτικής σκέψης, βλ. J. Grant, 1993, σ. 3 κ.ε.

4. Η φεμινιστική θεωρία, αντίθετα από το μαζικό διεκδικητικό σκέλος του φεμινιστικού κινήματος, παρουσιάζει εξαιρετική άνθηση τα τελευταία χρόνια. Στον αντιφατικό χαρακτήρα της «κρίσης» του φεμινισμού αναφέρομαι στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα (1995/96).

σλαμβάνει στην ουσία ως θεμιτό το υπάρχον «φύλο των δικαιωμάτων». ⁵ Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, δε φαίνεται παράλογο οι άνδρες να απαιτούν την κατοχύρωση των δικαιωμάτων τους, ενώ οι γυναίκες να διεκδικούν «θετικές δράσεις», ⁶ προσπαθώντας να βελτιώσουν τη μειονεκτική θέση τους. Η μετατόπιση της οπτικής από τους άνδρες στις γυναίκες, και τη δική τους ιστορική εμπειρία ως προς την ιδιότητα του πολίτη, μετατόπιση η οποία αποτέλεσε έκδηλο στόχο του φεμινισμού –η ιστορία του οποίου είναι στενότατα συνδεδεμένη με την ιστορία (και την κριτική) της πολιτικής αντιπροσώπευσης– δεν μπορούσε παρά να προκαλέσει από την αρχή ουσιαστικές ανακατατάξεις στην κριτική κοινωνική θεωρία, και σημαντικές αλλαγές στην ίδια την εννοιολόγηση της ανισότητας, η οποία κυριαρχικά περιοριζόταν στην ταξική. Η δε φεμινιστική θεωρητική αντιμετώπιση της «διαφοράς», η οποία παραπέμπει στην απόρριψη της λανθάνουσας διάξενξης της από την «ισότητα», ⁷ συνέβαλε ουσιαστικά στην επεξεργασία μιας αντίληψης για την ισότητα όλων, η οποία βασίζεται στο νομοποιητικό επιχείρημα ότι όλοι είναι διαφορετικοί μεταξύ τους κατά πολλούς και διαφορετικούς τρόπους, και συνεπώς κανείς δεν (πρέπει να θεωρείται ότι) αποτελεί περισσότερο επιτυχή εκδοχή του προτύπου του πολίτη.

Η πρόκληση την οποία απευθύνει σήμερα ο φεμινισμός στη σύγχρονη ιδιότητα του πολίτη και στη θεωρητική αντιμετώπισή της ξεπέρασε πια τη φάση της επισήμανσης και της καταγγελίας του πολιτικού αποκλεισμού των γυναικών, ⁸ που χαρακτήριζε προηγούμενες δεκαετίες· αφορά πλέον πολλά και διαφορετικά πεδία ερμηνείας και ποικίλα σημεία αναφοράς, ενώ απορρέει από διαφορετικές θεωρητι-

5. Αυτός είναι και ο τίτλος συνεδρίου που οργανώθηκε από το Κέντρο Γυναικέων Μελετών Διοτίμα το Φεβρουάριο του 1996. Εκεί παρουσιάστηκε μια πρώτη εκδοχή μέρους της προβληματικής του παρόντος άρθρου.

6. Για τη σχετική διαφοροποίηση βλ. J. Evans, 1995, σ. 4.

7. Διάξενξη η οποία έχει ως αποτέλεσμα την αποδοχή του θεμιτού χαρακτήρα της έννοιας της διαφοράς ως απόκλισης από τον κανόνα, αφού οι γυναίκες προλαμβάνονται ως οι «διαφορετικές». Στην προβληματική αυτή, η έννοια της ισότητας συγγέεται συχνά με αυτή της ομοιότητας (οι γυναίκες στοχεύουν να αποκτήσουν όμοιες συνθήκες με τους άνδρες), ενώ αντιπαράκειται στο λεγόμενο φεμινισμό της διαφοράς, όπου διεκδικείται η νομοποίηση της ιδιαιτερότητας των γυναικών. Συνεπώς, η διάξενξη των δύο εννοιών, παρότι όχι απαραίτητη, προβάλλει ως σχεδόν αυτόματη. Βλ. I. Young, 1990, σ. 85.

8. Για την προσωπική μου εκδοχή «καταγγελίας» της πολιτολογικής αντιμετώπισης του αποκλεισμού των γυναικών, και κυρίως για σχετική βιβλιογραφία, βλ. Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1987.

κές επεξεργασίες του αποκλεισμού, αλλά και από διαφορετικές αναθεωρητικές οπτικές βασικών συστατικών στοιχείων της δυτικής πολιτικής σκέψης. Σε γενικές γραμμές πάντως, οι κριτικές θεωρήσεις της ιδιότητας του πολίτη και των δικαιωμάτων από τη σκοπιά του φύλου, οι οποίες γεννήθηκαν στο πλαίσιο του φεμινιστικού κινήματος, οδηγούν σε εναλλακτικές προτάσεις για τη συγκρότηση των εννοιών αυτών με βάση τη γυναικεία κοινωνική εμπειρία, χωρίς βέβαια να αφορούν μόνον αυτή. Ορισμένες σχετικές θεωρήσεις προβάλλουν τις μητρικές ιδιότητες ως πρότυπο για τις αντίστοιχες πολιτικές,⁹ άλλες επιμένουν στην αρχή της ισότητας προτείνοντας τρόπους για την ουσιαστική εφαρμογή της μέσω της καταπολέμησης της πολυμορφης κοινωνικής ανισότητας, άλλες εξακολουθούν να τονίζουν τη «διαφορά»,¹⁰ και προκρίνουν μίαν αντίληψη διττής «οικουμενικότητας» για την ιδιότητα του πολίτη και συνακόλουθα την αντιπροσωπευση κατά ομάδες.¹¹ Μία άλλη κατηγορία φεμινιστικών αμφισβητήσεων προωθεί άλλη κατηγοριοποίηση των δικαιωμάτων, πέρα από το κλασικό τρίπτυχο αστικά-πολιτικά-κοινωνικά,¹² η οποία να περιλαμβάνει και τα αναπαραγωγικά,¹³ ενώ σε άλλες, άλλου τύπου θεωρητικές αναζητήσεις, διατυπώνεται το ερώτημα κατά πόσον η λογική των δικαιωμάτων επαρκεί για την προώθηση ουσιαστικά ισοτίμων προσωπικών σχέσεων.¹⁴ Τέλος, η επαφή με ψυχαναλυτικές θεωρήσεις, η ανάπτυξη φεμινιστικής μεταδομιστικής οπτικής και, κυρίως η (θεωρητική αλλά και βιωματική) υπόθεση που αναφέρεται στην αναγκαιότητα αναδιαπραγμάτευσης της εννοιολόγησης της υποκειμενικότητας, μέσω της αποδόμησης του ομόκεντρου και ορθολογικού ατόμου του Διαφωτισμού,¹⁵ επιτρέπει τη διαμόρφωση φεμινιστικών θεωρήσεων για την ιδιότητα του πολίτη ως μία από τις πολλαπλές και ποικιλόμορφες ταυτότητες των υποκειμένων. Μία

9. Βλ. την κλασική σχετική προβληματική της J. Bethke Elshtain, 1981, αλλά και την αντίστοιχη της S. Ruddick, 1980, καθώς και τον αντίλογο της M. Dietz, 1985 (ελληνική μετάφραση, 1995).

10. Για το δίλημμα «ισότητα ή διαφορά» βλ. G. Bock - S. James, 1992.

11. Βλ. F. Gaspar, 1995 για το ιστορικό της σχετικής διεκδίκησης, και E. Βαρίκα, 1995, για έναν τεκμηριωμένο θεωρητικό αντίλογο.

12. Κλασικό σημείο αναφοράς παραμένει το δοκίμιο του 1949 του T.H. Marshall, 1995.

13. Βλ. δύο διαφορετικές σχετικές οπτικές, όπως εκφράζονται από την L. Gordon, 1976 και την A. Rich, 1976.

14. Βλ. τη σχετική προβληματική της T. Παντελαίου (υπό δημ.).

15. Βλ. για παράδειγμα, J. Flax, 1993 και J. Butler, 1990.

ταυτότητα, που ως σήμερα οριοθετείται περιοριστικά και συγχρόνως βιώνεται διαφορετικά από τα υποκείμενα, ανάλογα με τα πολλαπλά συστήματα κοινωνικής ανισότητας στα οποία εμπλέκονται ενώ θεωρητικά, είναι πλέον φανερό, ότι θα πρέπει να διερευνείται με βάση την υπόθεση ότι το «γυναικείο» και το «ανδρικό» αποτελούν κυρίως πολιτικές και κοινωνιολογικές κατηγορίες,¹⁶ οι οποίες διαμεσολαβούν στις σχέσεις των υποκειμένων με τον περίγυρό τους. Σε αυτό το πλαίσιο –όπου η διάκριση δημόσιου-ιδιωτικού και οι μεταξύ τους διαπλοκές προσλαμβάνονται ως ιστορικές και αναστρέψιμες– εντάσσεται και η παρακάτω απόπειρα προβληματισμού γύρω από την ιδιότητα του πολίτη, με κεντρικό σημείο αναφοράς την έννοια της οικουμενικότητας ως έμφυλης, αλλά όχι διχοτομικής. Μια έννοια η οποία περιλαμβάνει το φύλο στην πολλαπλότητά του· όπως, δηλαδή, βιώνεται από τις κατεξοχήν κατακερματισμένες γυναικείες υποκειμενικότητες, και όπως το φεμινιστικό κίνημα και η αντίστοιχη θεωρία επέτρεψαν να διαφανεί.¹⁷

I. Η αντίφαση μεταξύ της υποτέλειας που επιφυλάσσεται στις γυναίκες –με νομιμοποιητικές αναφορές στη φύση τους¹⁸- και της οικουμενικής ισότητας των δικαιωμάτων, η οποία αφορά τους «ελεύθερους και ίσους» πολίτες, αποτελεί βασικό στοιχείο της φιλοσοφικής κληρονομιάς της δυτικής σκέψης. Η αντίφαση αυτή έγινε έντονα αισθητή από τη στιγμή που οι γυναίκες απέκτησαν πολιτικά δικαιώματα, και αποτέλεσε έναυσμα για τις διεκδικήσεις του φεμινιστικού κινήματος της δεκαετίας του '60, στις οποίες είναι φανερή η συνειδητοποίηση ότι η ισότητα των δικαιωμάτων δεν αρκεί για την απελευθέρωση των γυναικών,¹⁹ και συνεπώς ούτε για

16. Γι' αυτή την υπόθεση, βλ. τον τρόπο με τον οποίο η J. Butler, 1987, σ. 129, παρουσιάζει τη σκέψη της M. Wittig.

17. Είναι προφανές ότι, και στο σημείο αυτό δεν υπάρχει καμία και κανενός είδους φεμινιστική θεωρητική συναίνεση, ούτε βέβαια φιλοδοξώ να παρουσιάσω κάποια συνισταμένη σχετικών φεμινιστικών αντιλήψεων, πράγμα αδύνατο εξάλλου, αφού γύρω από αυτό που αποκαλείται «αποδόμηση του φύλου» επικεντρώνεται στην παρούσα φάση η πιο γόνιμη (και έντονη) θεωρητική αντιπαράθεση στο χώρο του φεμινισμού. Επιδιώκω, απλώς, να καταθέσω την απόλυτα προσωπική μου εκδοχή, όσον αφορά αυτό που αντιλαμβάνομαι ως μια από τις σημαντικότερες εισφορές του σύγχρονου φεμινισμού στην κριτική κοινωνική θεωρία.

18. Βλ. για παράδειγμα, S.M. Okin, 1979, σ. 106 κ.ε.

19. Βλ. G. Bock, 1993, σ. 67, σχετικά με τη στροφή από την «ισότητα» στη «διαφορά», την οποία συνελάγεται η σχετική συνειδητοποίηση. Βλ. επίσης και J. Scott, 1990, όπου επιχειρείται αποδόμηση του δίπολου ισότητα ή διαφορά.

την ουσιαστική αναγωγή τους σε πολίτες. Κι αυτό, βέβαια, επειδή αφενός στην ίδια την εννοιολόγηση της ιδιότητας του πολίτη είναι, εδώ και 2.500 χρόνια, εγγεγραμμένο το ανδρικό φύλο, και αφετέρου διότι για να γίνουν ουσιαστικά πολίτες τα υποκείμενα γυναικείου φύλου δεν αρκεί το δικαίωμα της ψήφου. Χρειάζεται να δημιουργηθούν προϋποθέσεις ουσιαστικής απελευθέρωσης των γυναικών από την παραδοσιακή υποτελή τους θέση και τους καταναγκασμούς που προβάλλονται ως φυσικοί, έτσι ώστε να αποκτήσουν, εκτός των άλλων, και πραγματικούς λόγους συμμετοχής στην πολιτική διαδικασία. Η αυξημένη αίσθηση ματαιότητας που αφορά την εμπλοκή στην πολιτική και η οποία χαρακτηρίζει το γυναικείο εκλογικό σώμα,²⁰ μαρτυρεί ότι κάτι τέτοιο δεν έχει ακόμη συντελεσθεί. Μαρτυρεί επίσης, ενδεχομένως, και ότι είναι αδύνατο να συντελεσθεί με τους όρους με τους οποίους προωθείται, διότι η αναγωγή του «γυναικείου», όπως ορίζεται σήμερα, σε «πολιτικό» εμπειριέχει μια εσωτερική αντίφαση που δε μοιάζει ακυρώσιμη.

Η τελευταία αυτή παρατήρηση υποδεικνύει την κατεύθυνση προς την οποία θα πρέπει να στραφεί η αναζήτηση απάντησης στο απόλυτα θεμιτό ερώτημα, που αφορά το νόημα της επαναφοράς της συζήτησης γύρω από το ζήτημα των δικαιωμάτων από φεμινιστική σκοπιά, και μάλιστα με σημείο αναφοράς κοινωνίες στις οποίες η κατοχύρωση της ισότητας των τυπικών δικαιωμάτων αποτελεί λίγο ως πολύ τελειωμένο θέμα. Γιατί επανέρχεται τώρα το ζήτημα των δικαιωμάτων, όταν η κυριαρχία και η αποδοχή ενός λόγου του Διαφωτισμού περί ισότητας είναι θεωρητικά αδιαμφισβήτητη,²¹ ενώ παράλληλα, είναι αναμφίβολο –και υπογραμμίζεται από το φεμινιστικό κίνημα από τη δεκαετία του '60– ότι η νομική κατοχύρωση της ισότητας δεν επέφερε την άρση της γυναικείας υποτέλειας; Τι νέο έχει να εισφέρει μια φεμινιστική θεώρηση των δικαιωμάτων, πέρα από την τετριμμένη επισήμανση περί διάστασης τύπου και ουσίας, σε συνθήκες όπου γίνεται όλο και περισσότερο φανερό (και λόγω των κοινωνικών κινήματων), ότι οι λύσεις σε κατηγοριακά κοινωνικά προβλήματα είναι συχνά πολύ ευρύτερες και με οικουμενικές επιπτώσεις;

Θα πρέπει να σημειωθεί καταρχάς ότι, μετά το τέλος του ψυ-

20. Βλ. σχετικά εμπειρικά δεδομένα στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1992, σ. 93-102.

21. Γιατί βέβαια δεν αμφισβητείται ότι πρέπει να υπάρχει ισότητα των φύλων. Οι διαφωνίες αφορούν το περιεχόμενο της «ισότητας» και τους τρόπους συνάρθευσής της με την «ελευθερία».

χρού πολέμου, η ίδια η ιδιότητα του πολίτη βρίσκεται σε διαδικασία μετάλλαξης, τόσο στην Ευρώπη όσο και αλλού, αφού διαφαίνονται τα όρια και τα αδιέξοδα στα οποία οδηγεί η ανδροκεντρική και εθνοκεντρική εννοιολόγησή της. Ενώ ήδη η δράση των κοινωνικών κινήματων τις προηγούμενες δεκαετίες πολλαπλά προσέβαλε την καθιερωμένη σχετική αντίληψη, η αναγκαιότητα σύνδεσης της σύγχρονης έννοιας του πολίτη με το έθνος-κράτος προβάλλει, λόγω των πρόσφατων εξελίξεων, ως λιγότερο απαραίτητη – κάτι που αποτελεί σημαντική καινοτομία– και η αναφορά στον ευρωπαϊκό πολίτη φαίνεται όλο και λιγότερο ουτοπική.²² Παράλληλα, δεν μοιάζει πλέον με ανατρεπτικό σύνθημα, αλλά ανάγεται σε γενική παραδοχή, ότι η ισότητα των πολιτικών δικαιωμάτων σε συνθήκες κοινωνικής ανισότητας είναι προφανώς ανίκανη να διαμορφώσει πολίτες που ισότιμα ασκούν τα δικαιώματά τους, ενώ η μετανάστευση διευρύνοντας την κατηγορία των πολιτών δευτέρας διαλογής, δημιούργησε νέα θεωρητικά προβλήματα και όσον αφορά την έμφυλη διάσταση της ιδιότητας του πολίτη.

Σε αυτό το πλαίσιο, της γενικευμένης αμφισβήτησης της κλασικής έννοιας του πολίτη, είναι αξιοσημείωτο ότι, κατά κανόνα, οι διαφορετικές θεωρητικές απόπειρες επαναφοράς της συζήτησης περί δικαιωμάτων, παρά τις ουσιώδεις διαφορές τους, έχουν ως κεντρικό κοινό σημείο την αδιαμφισβήτητη αποδοχή του κοινωνικού φύλου ως διχοτομικής σχέσης. Κι αυτό, παρότι, βέβαια, υπάρχουν πολλαπλοί τρόποι με τους οποίους οι γυναίκες (και οι άνδρες) βιώνουν τον αποκλεισμό, και συνεπώς πολλές οπτικές για την ανάλυσή του. Η αποδοχή του κοινωνικού φύλου ως διχοτομικής σχέσης χαρακτηρίζει, εξάλλου, σε μεγάλο βαθμό, και την ως τώρα επαφή των ίδιων των γυναικών με τη λογική των δικαιωμάτων, παρά το γεγονός ότι αυτές από μη πολίτες μετεξελίχθησαν σε κατά παραχώρηση πολίτες, φέροντας όλες τις μειονεξίες τις οποίες πολιτισμικά απέκτησαν και οι οποίες θεωρήθηκαν φυσικές, με βάση τις κυρίαρχες αναπαραστάσεις για το φύλο τους. Το ζήτημα είναι (σύμφωνα με αυτή τη λογική) ή πώς να τονίσουμε την ισότητα των δύο κοινωνικών φύλων ως ηθική επιταγή ή πώς να υπογραμμίσουμε τη διαφορά γυναικών και ανδρών, η οποία γεννά ει-

22. Βλ. E. Meehan, 1993. Βλ. επίσης την αντίληψη της Ch. Mouffe, 1995, σ. 265, για την ευρωπαϊκή ταυτότητα, ως «ταυτότητα που αποδέχεται τη διαφορετικότητα και η οποία επιδεικνύει τον πορώδη χαρακτήρα των ορίων της, ενώ ανοίγει προς τον έξω χώρο που την καθιστά εφικτή».

δικά δικαιώματα για τις γυναίκες. Δηλαδή, το πρόβλημα προς επίλυση μοιάζει να αφορά, είτε τις διακρίσεις σε βάρος των γυναικών, είτε το ότι ο νόμος δεν διαφοροποιεί αρκετά τα υποκείμενα ανάλογα με το γυναικείο ή ανδρικό φύλο τους.²³ Επικεντρωνόμενη κατά κανόνα, μέχρι πρόσφατα, στις δύο αυτές προβληματικές ως προς τα δικαιώματα, η φεμινιστική θεώρηση κατέδειξε ότι αποδέχεται την απλουστευτική διχοτομική αντίληψη της πραγματικότητας: γυναίκες-άνδρες, θύματα-θύτες, εξουσιαστές-εξουσιαζόμενοι.

Η αποδοχή αυτή, ωστόσο, πρέπει πλέον να αμφισβητηθεί –και όντως αμφισβητείται από μεμονωμένες φωνές,²⁴ που όμως βρίσκονται σε έναν εξαιρετικά εχθρικό περίγυρο– αφού δημιούργησε αδιέξοδα, σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, στη φεμινιστική δράση (και αμχανία στην αντίστοιχη θεωρία) κάνοντας φανερή την υπέρμετρα αυθαίρετη (και καταπιεστική για πολλές γυναίκες) ομοιογενοποίηση την οποία συνεπάγεται: Τα τελευταία χρόνια γίνεται πράγματι όλο και περισσότερο αποδεκτό, ότι οι διαφορές μεταξύ των γυναικών είναι τόσο σημαντικές, ώστε να ανάγουν τη γυναικεία υποκειμενικότητα σε πολυσύνθετη και πολύμορφη οντότητα, που δεν μπορεί να οριστεί συνοπτικά και αποκλειστικά από τη θέση του κατώτερου στο σύστημα σχέσεων των φύλων. Ούτε βέβαια υπάρχει *μία* γυναικεία πολιτική ταυτότητα, με ποικιλόμορφες έστω εκφράσεις, όπως δεν υπάρχει και *ένας* τρόπος με τον οποίο οι γυναίκες βιώνουν το σώμα και τη σεξουαλικότητά τους.²⁵ Με αυτή την έννοια, οι γυναίκες, πολυδιάστατα υποκείμενα που φέρουν πολλαπλές ταυτότητες, αντιλαμβάνονται ως περιοριστικές τις αναφορές στη «διαφορά των φύλων», η οποία ομοιογενοποιώντας εσωτερικά δύο συγκροτημένες κατηγορίες φύλου, παγιώνει και αντικειμενοποιεί τα υποτιθέμενα χαρακτηριστικά τους, νομιμοποιεί ιδεολογικά συγκεκριμένα πρότυπα συμπεριφοράς φύλου, ενώ συσκοτίζει την πολλαπλότητα των έμφυλων ταυτοτήτων τους.

Από τη στιγμή, όμως, που θα αποδεχτούμε την πραγματικότητα

23. Βλ. Z. Eisentein, 1988.

24. Βασικό σχετικό σημείο αναφοράς αποτελεί το J. Butler, 1990, και της ίδιας, 1993.

25. «Ain't I a woman?» Διερωτάται η B. Hooks στις αρχές της δεκαετίας του '80, υπογράμμίζοντας ότι αν οι γυναίκες «διαφέρουν» από τους άνδρες, δεν διαφέρουν πάντως κατά τον ίδιο τρόπο όλες. Η καταγγελία αυτή του κυρίαρχου φεμινιστικού ρεύματος, από την πλευρά μαύρων φεμινιστριών, άνοιξε το δρόμο στην αποδόμηση του φύλου.

της γυναικείας ετερογένειας και πολυμορφίας, είναι εύλογο ότι συνακόλουθα θα αρχίσουμε να αμφισβητούμε τον ιστορικά αναγκαίο και τον θεωρητικά καθοριστικό χαρακτήρα της διπολικότητας γυναίκες-άνδρες, και ότι πολιτικά θα παραπέμψουμε στους διαπλεκόμενους παράγοντες που συνθέτουν την κοινωνική υποτελεία. Για παράδειγμα, η διεκδίκηση δικαιωμάτων από τις γυναίκες υπήρξε, προφανώς, κατά κανόνα ίδιον γυναικών που ανήκαν σε προνομιούχες, κατά τα άλλα, κοινωνικές ομάδες. Ποια ισότητα δικαιωμάτων μπορούν να διεκδικήσουν ως γυναίκες, οι γυναίκες που ανήκουν σε μειονότητες και των οποίων οι αντίστοιχοι άνδρες είναι υποτελείς; Ίσες με ποιους μπορούν αυτές να επιδιώξουν να γίνουν ως πολίτες;²⁶ Βλέπουμε δηλαδή, ότι η ίδια η εξέλιξη της φεμινιστικής αμφισβήτησης – από τη διεκδίκηση ίσων δικαιωμάτων και την προσπάθεια νομιμοποίησης της διαφοράς γυναικών-ανδρών, ως θεμιτής και όχι ως αξιολογικής, στην επιδίωξη επισήμανσης των διαφορών μεταξύ των γυναικών, και από την αναγκαιότητα αποδοχής των εσωτερικών διαφοροποιήσεων και αντιφάσεων του κάθε μεμονωμένου υποκειμένου, στην απόρριψη των προκατασκευασμένων ταυτοτήτων που τα εγκλωβίζουν– οδηγεί στην αμφισβήτηση της ίδιας της διχοτομίας γυναίκες-άνδρες, η οποία προβάλλει όχι μόνο ως θεωρητικά αβάσιμη αλλά και ως καταπιεστική για όλους.²⁷

Είναι προφανές, ότι πολλαπλοί άξονες ομαδοποιούν τα υποκείμενα ανάλογα με διαφορετικά σημεία αναφοράς, τα οποία σε συγκεκριμένες συνθήκες ανάγονται σε παράγοντες καταπίεσης, όπως το φύλο, η ηλικία, η ύπαρξη ή όχι αρτιμέλειας, οι σεξουαλικές

26. Βλ. γι' αυτό το θέμα A. Yeatman, 1994, σ. 47-48.

27. Δε θα πρέπει να θεωρηθεί ότι η παραπάνω σκιαγράφηση αποτελεί, γενικά, αποδεκτή άποψη για την πορεία της φεμινιστικής αμφισβήτησης, διότι κάτι τέτοιο δεν αληθεύει. Πρόκειται για την προσωπική μου ανάγνωση της σχετικής πορείας και ως τέτοια θα πρέπει να προσληφθεί. Θεωρώ απαραίτητη την επισήμανση αυτή, διότι οι μη εξοικειωμένοι αναγνώστες με τη φεμινιστική θεωρία, τις αντιφάσεις και τις διαφωνίες που εμφανίζονται στο πλαίσιο του γόνιμου διαλόγου που συντελείται στο εσωτερικό της, είναι δυνατό να εκλάβουν μια απόλυτα υποκειμενική (και ενδεχομένως περιθωριακή) υπόθεση ως φεμινιστική ορθοδοξία. Σχετική παρεξήγηση νομίζω ότι συνέβη με τη διάκριση συνείδησης φύλου και φεμινιστικής συνείδησης, την οποία προτείνω στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1992, σ. 127-161, και η οποία έγινε μάλλον αντιληπτή ως γενικά αποδεκτή φεμινιστική κατηγοριοποίηση, στο βαθμό που η συγγραφέας η οποία τη χρησιμοποιεί δεν παραπέμπει στη μελέτη όπου την εισηγούμαι. Βλ. Ν. Kyriazis, 1995, σ. 278 και ιδιαίτερα σ. 299, υποσ. 27.

προτιμήσεις, η κοινωνική τάξη, η εθνότητα, το θρήσκευμα, η φυλή κ.ά. Η αποσιώπηση της πολλαπλής αυτής υποκειμενικής αναφοράς και η ομοιογενοποίηση των γυναικών (όπως και των ανδρών), την οποία συνεπάγεται η αποδοχή του φύλου ως διχοτομικής σχέσης (καθώς και οι πολιτικές που απορρέουν από την αποδοχή αυτή²⁸), ακυρώνουν στην ουσία την προσπάθεια καταγγελίας της καταπιεστικής ιδεολογικής λειτουργίας της διάκρισης δημόσιο-ιδιωτικό, η οποία πρωτίστως αποτελεί έκφραση και συγκεκριμενοποίηση της φαντασίωσης περί φυλετικής διπολικότητας.²⁹ Ενώ η κοινωνία βασίζεται σε πολυμορφίες, σε πολλαπλότητες και σε διαφορές, ως σήμερα οι διαφορές αυτές δομούνται κυρίως σε διπολικότητες, κάτι που διευκολύνει το να βιώνονται ως ιεραρχικές, άρα ως σχέσεις εξουσίας. Συνεπώς, όταν οι κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις (και λόγω του φεμινιστικού κινήματος) συμβάλουν προς την κατεύθυνση της άμβλυνσης της αυστηρής κατανομής των κοινωνικών ρόλων των φύλων, μια φεμινιστική πολιτική που διεκδικεί το δικαίωμα στη «διαφορά» των γυναικών δεν λειτουργεί πλέον αποδοτικά υπέρ τους, αφού αποδέχεται την κυρίαρχη ομοιογενοποιητική και περιοριστική φυλετική διπολικότητα. Δεν μπορεί κανείς να προσβάλει τη θέση του ως «άλλου», όταν διεκδικεί ως ο «άλλος». Το ζητούμενο είναι, μάλλον, πώς θα διεκδικηθεί το δικαίωμα όλων να αναπτύξουν και να εκφράσουν όλες τις πλευρές της προσωπικότητάς τους που είναι μοναδική, πέρα από προκαθορισμένους ρόλους και πρότυπα, και βεβαίως πέρα από οποιαδήποτε λογική που νομιμοποιεί την έννοια της διπολικότητας των φύλων, η οποία αποδεικνύεται ως ουσιώδης μόνο για τη λειτουργία ενός εξουσιαστικού συστήματος σχέσεων. Στη σημερινή συγκυρία, αυτή είναι νομίζω η μόνη λογική περί δικαιωμάτων η οποία, λαμβάνοντας υπόψη ότι ο τρόπος με τον οποίο οριοθετούνται οι ταυτότητες των υποκειμένων ως προς το φύλο έχει σαφείς πολιτικές προεκτάσεις, δείχνει παράλληλα και ότι τα όρια του δυνατού είναι πάντα ευρύτερα από την υπάρχουσα πραγματικότητα.

28. Οι πολιτικές που εφαρμόστηκαν στο πλαίσιο ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας αποτελούν κλασικό παράδειγμα. Βλ. σχετικά παραδείγματα στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1988.

29. Η κριτική στις διπολικότητες, κεντρική στο έργο του J. Derrida, έχει φανεί ιδιαίτερα γόνιμη σε φεμινίστριες θεωρητικούς, όπως η D. Elam, 1994, και η J. Butler, 1990 και 1993, οι οποίες βασίζονται σε αυτή την κριτική τους, που αφορά το σύστημα σχέσεων των φύλων.

II. Η ιδιότητα του πολίτη, που αποδόθηκε στις γυναίκες με κύριο νομιμοποιητικό επιχείρημα την ιδιαίτερη κοινωνική εισφορά τους (που στην ουσία παραπέμπει στη βασική βιολογική «διαφορά» των φύλων, δηλαδή στη δυνατότητα σύλληψης και τη συνακόλουθη ενδεχόμενη μητρότητα), εμπεριέχει την κεφαλαιώδη αντίφαση ότι στην ίδια την εννοιολόγησή της παραπέμπει σε ό,τι δεν είναι γυναικείο. Κεντρικό κριτήριο της ιδιότητας του πολίτη, η ανεξαρτησία, περιγράφει πράγματι ό,τι θεωρείται ανδρικό: το να έχεις τη δυνατότητα να φέρεις όπλα, να έχεις περιουσία και να είσαι αυτεξούσιος,³⁰ ώστε να μπορείς να εξουσιάζεις και άλλους. Οι θεωρητικοί του κοινωνικού συμβολαίου μάλιστα,³¹ απεικόνιζαν τη διαφορά των φύλων ως την πολιτική διαφορά μεταξύ της ελευθερίας (άνδρες) και της υποτέλειας (γυναίκες), με αποτέλεσμα το παράδοξο τόσο του αποκλεισμού όσο και της αποδοχής των γυναικών στο χώρο της πολιτικής με βάση τις ίδιες ιδιότητες.³² Οι γυναίκες που λόγω των «φυσικών» ιδιοτήτων τους αποκλείονταν, ενσωματώθηκαν στην πολιτική διαδικασία ως ο «άλλος», ο υποδεέστερος, και με ύψιστο πολιτικό καθήκον (που απορρέει από τη «διαφορά» τους και νομιμοποιεί την ιδιόρρυθμη θέση τους ως πολιτών - μη πολιτών) την πραγμάτωση της ικανότητάς τους να τεκνοποιούν.

Ένα μέρος, συνεπώς, της τυπικής ισότητας με τους άνδρες το κέρδισαν οι γυναίκες λόγω της «διαφοράς» τους, μια διαφορά που προσλαμβάνεται ως προς την κύρια έκφρασή της, τη μητρότητα, και ως παράγοντας που εξ ορισμού αποκλείει τις γυναίκες από το πολιτικό, αλλά και ως αντίστοιχη κοινωνική εισφορά με την «υπερρέσια προς την πατρίδα».³³ Μητρότητα η οποία, εξάλλου, συμπτωκνώνει και στο επίπεδο των φεμινιστικών διεκδικήσεων αμφιταλαντεύσεις μεταξύ της θεώρησής της ως εμπόδιο για την επίτευξη της γυναικείας απελευθέρωσης, αλλά και ως στοιχείο νομιμοποίησής της.³⁴

Με βάση τα παραπάνω, είναι μήπως θεμιτό να συμπεράνουμε ό-
τι, παρά τις αδυναμίες της, η σύγχρονη έννοια του πολίτη περι-

30. C. Pateman, 1989, σ. 185 κ.ε.

31. Βλ. C. Pateman, 1988, σ. 6 κ.ε.

32. Βλ. C. Pateman, 1992, σ. 19 κ.ε.

33. Τώρα που και μητέρες περιλαμβάνονται στο στρατό τι γίνεται; Διερωτάται η C. Pateman, 1992, σ. 27, αναφερόμενη στο γυναικείο 6% που συμμετείχε στον πόλεμο του Ιράκ από την αμερικανική πλευρά.

34. Βλ. E. Βαρίκα, 1994, σ. 41.

λαμβάνει τελικά, ή τουλάχιστον μπορεί να περιλάβει τις γυναίκες με τη λεγόμενη διαφορετικότητά τους; Άρα το ζήτημα είναι, απλώς, πώς να επιτευχθούν περαιτέρω επιμέρους βελτιώσεις στο επίπεδο των κοινωνικών παροχών, και συνεπώς η κλασική λογική των δικαιωμάτων επαρκεί, στο μέτρο που αυτά διευρύνονται; Νομίζω ότι πρόκειται για λάθος ερώτημα. Διότι το πρόβλημα με την τυπική ισότητα, που δεν κατόρθωσε να λειτουργήσει ουσιαστικά ως τέτοια, δεν είναι η όποια «διαφορά» των φύλων, αλλά η γυναικεία υποτέλεια. Και βεβαίως, καμιά μορφή ουσιαστικής ισότητας, πουθενά και ποτέ, δεν μπορεί να περιλάβει και να αφομοιώσει στο πλαίσιο της ένα καθεστώς υποτέλειας.³⁵ Συνεπώς, το να γίνουν οι γυναίκες αποδεχτές στο χώρο του πολιτικού ως «γυναίκες», δηλαδή, όπως τις όρισαν οι άνδρες, αποτελεί κοινωνικά και πολιτικά μη πραγματοποιήσιμο όραμα, ενώ θεωρητικά οδηγεί σε αδιέξοδα. Γιατί είναι προφανές ότι, το να είναι ένα υποκείμενο ο «άλλος», ο διαφορετικός από αυτόν που ορίζει και που ιδιοποιείται την «οικουμενικότητα», το τοποθετεί σε θέση μειονεξίας και εξάρτησης.³⁶ Και ενώ το ανδρικό φύλο είναι ιστορικά εγγεγραμμένο στην εννοιολόγηση του πολίτη, αντίστοιχα ο αποκλεισμός των γυναικών εμπεριέχεται στην ίδια έννοια· θα πρέπει μάλιστα να υπογραμμιστεί ότι, το γυναικείο δομείται μέσω του σχετικού αποκλεισμού, κάτι που σηματοδοτεί την αντίφαση που βιώνουν οι γυναίκες ως πολίτες.

Εξάλλου, αν η οικουμενικότητα της ιδιότητας του πολίτη υπήρξε ψεύτικη, αφού παρέπεμπε πάντα ουσιαστικά, αν όχι και τυπικά, στην ανδρική «οικουμενικότητα» την οποία και περιέγραφε,³⁷ παράλληλα, οι απόπειρες αποδοχής των γυναικών με τη «διαφορετικότητά» τους κατέληξαν σε εκσυγχρονιστική νομιμοποίηση της υποτέλειας, και δημιούργησαν πολλαπλά θεωρητικά και πρακτικά προβλήματα στο επίπεδο της δημοκρατίας.³⁸ Οι προσπάθειες δε όσων γυναικών επέλεξαν να χωρέσουν στις ήδη υπάρχουσες κατηγορίες πολιτικότητας κατέληξαν σε θλιβερή υιοθέτηση ανδρικών στερεοτύπων, τα οποία καθόλου δεν επέφεραν λύσεις στο σημαντι-

35. Βλ. για το θέμα αυτό, C. Pateman, 1992, σ. 28.

36. J. Flax, 1993, σ. 139.

37. Βλ. S.M. Okin, 1989, σ. 10-13, σχετικά με την ψεύτικη ουδετερότητα ως προς το φύλο.

38. Με το θέμα αυτό έχω ασχοληθεί περισσότερο στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1996.

κό πρόβλημα νομιμοποίησης που αντιμετωπίζει το δημοκρατικό πολιτικό σύστημα σήμερα, ούτε συνέβαλαν ουσιαστικά στην καταπολέμηση του ανδροκεντρισμού και της συνακόλουθης γυναικείας υποτέλειας. Άρα δεν αρκεί (για τις γυναίκες) η φεμινιστική κριτική στην κοινωνική δόμηση του γυναικείου. Είναι απαραίτητη και η συνοδευτική κριτική που αφορά το ανδρικό, και γενικότερα η επισήμανση της καταπιεστικής δομής και λειτουργίας του συστήματος σχέσεων των φύλων. Όσον αφορά δε την ιδιότητα του πολίτη, η ενδεχόμενη σχετική παράλειψη είναι ιδιαίτερα κρίσιμη: Προφανώς δεν επιθυμούν οι γυναίκες, από περιθωριοποιημένα λόγω φύλου τους υποκειμένα, να μεταμορφωθούν σε περιθωριοποιημένα υποκειμένα λόγω του ολιγαρχικού και αλλοτριωτικού χαρακτήρα του πολιτικού συστήματος, που βασίζεται στην φυλετική διπολικότητα. Συνεπώς, πρέπει να αμφισβητήσουν τις αλληλεξαρτήσεις του εξουσιαστικού, διχοτομικού συστήματος σχέσεων των φύλων, συνολικά, με την ιδιότητα του πολίτη, και όχι απλώς τη σχέση του (προκαθορισμένου ως προς τα συστατικά στοιχεία του) φύλου τους με αυτήν.

Αυτό που επιβάλλεται στη σημερινή συγκυρία ώστε να επιτευχθεί το παραπάνω, είναι μια ριζική αναδιατύπωση της ίδιας της αντίληψης περί της ιδιότητας του πολίτη, η οποία προϋποθέτει τη ριζική επανεξέταση της έννοιας του έμφυλου υποκειμένου, που έχει ή που διεκδικεί δικαιώματα.³⁹ Γιατί βέβαια, ενώ η συνύπαρξη της γυναικείας κοινωνικής κατωτερότητας με την τυπική ισότητα των δικαιωμάτων ανδρών και γυναικών ανάγει σε εύλογο το ερώτημα αν η υποτέλεια πηγάζει τελικά από το δημόσιο ή τον ιδιωτικό χώρο, αν δεχθούμε ότι πηγάζει κυρίως από το δεύτερο, η όλη προβληματική περί δικαιωμάτων, όπως συνήθως αναπτύσσεται, μοιάζει να παραπέμπει σε μια επιθυμία διαχείρισης της υποτέλειας. Αυτό όμως «επιδιώκουν» οι γυναίκες;⁴⁰ Ή μια ριζική αναδιαπραγμάτευση του ιεραρχικού περιεχομένου των σχέσεων των φύλων; Κάτι που προϋποθέτει, όπως φαίνεται, ριζική αναδιατύπωση της ίδιας της έννοιας του έμφυλου.

39. Για κάθε συζήτηση περί δικαιωμάτων και ιδιότητας του πολίτη, κλασικό σημείο αναφοράς παραμένει το κείμενο του T.H. Marshall του 1949 (ελληνική έκδοση 1995).

40. Προφανώς οι γυναίκες συνολικά, ως κοινωνική κατηγορία, δεν «επιδιώκουν» τίποτα. Αυτό που αμφισβητώ με το παραπάνω σχήμα λόγου, είναι το ότι η διαχείριση της υποτέλειας αποτελεί τρόπο επίλυσης του «γυναικείου ζητήματος».

Η προβληματική περί δικαιωμάτων, ακόμη και στην πιο σύγχρονη ριζοσπαστική εκδοχή της, όταν αποδέχεται ως κοινωνικά αναγκαία και υποκειμενικά καθοριστική τη φυλετική διχοτομία, είναι υπέρμετρα περιοριστική. Είναι «λίγη» ως προς το ζητούμενο, το οποίο ίσως, πράγματι, να συνιστά ένα μη διαπραγματεύσιμο αίτημα με τους σημερινούς όρους. Συνεπώς, θα πρέπει να διατυπωθεί με εντελώς νέους. Γιατί οι πολιτικές και κοινωνικές συνδηλώσεις της διάκρισης γυναίκες-άνδρες είναι αυτές που, παραμένοντας στο απυρόβλητο της κριτικής, δημιουργούν τα αδιέξοδα στον ουσιαστικό εκδημοκρατισμό της ιδιότητας του πολίτη από τη σκοπιά του φύλου. Αν, δηλαδή, δεχτούμε τη(ν) (απόλυτα καλοπροαίρετη) συλλογιστική που επικεντρώνεται στο πώς θα γίνουν ουσιαστικά πολίτες οι γυναίκες ως γυναίκες, αυτό σημαίνει ότι αποδεχόμαστε τα περιοριστικά πλαίσια της ανδροκεντρικής (και πατριαρχικής) ερμηνείας της έννοιας του πολίτη, για την οποία είναι δεδομένο σε τι παραπέμπει η κατηγορία γυναίκες και σε τι η αντίστοιχη άνδρες· κατηγορίες οι οποίες ουσιοκρατικά ορίζονται, σε τελική ανάλυση, από το βιολογικό φύλο στο οποίο θεωρείται ότι αντιστοιχούν. Άρα, είναι δεδομένος και ο υποδεέστερος και συμπληρωματικός κοινωνικός ρόλος των γυναικών, έστω μετεξελισσόμενος και «εκσυγχρονισμένος».

Η ανδροκεντρική αυτή οπτική παραβλέπει ότι (αν μας έμαθε κάτι η φεμινιστική θεωρία ως σήμερα, είναι ότι) το κοινωνικό φύλο, κατηγορία ανάλυσης, δεν είναι κάτι το δεδομένο έξω από το χώρο και το χρόνο, ούτε απλή απόρροια της βιολογίας, αλλά σύστημα σχέσεων με πολιτισμικό περιεχόμενο. Το ανδρικό και το γυναικείο αλληλοεξαρτώνται, αλληλοκαθορίζονται και επίσης μεταβάλλονται, ενώ οι φυλετικές οριοθετήσεις κοινωνικά χαλαρώνουν. Εξάλλου, αυτό που προβάλλει σήμερα ως πραγματικότητα σε σχέση με τη φυλετική διπολικότητα δεν προϋπάρχει, αλλά δομείται μέσω των αναπαραστάσεων της πραγματικότητας αυτής. Είναι, συνεπώς, θεμιτό να φανταστούμε πολλούς και διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους θα ήταν δυνατό να λειτουργεί το βιολογικό φύλο σε κοινωνίες, στις οποίες δε θα υπήρχε ένα εξουσιαστικό σύστημα σχέσεων των κοινωνικών φύλων,⁴¹ υπόθεση που ενισχύεται από πορίσματα της κοινωνικής ανθρωπολογίας.⁴² Ας αποδεχούμε

41. Βλ. J. Flax, 1993, σ. 140.

42. Για μια ενδιαφέρουσα παρουσίαση ανθρωπολογικών προσεγγίσεων στο φύλο, βλ. Ε. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλης, 1992, την εισαγωγή.

λοιπόν, αφενός ότι η κοινωνική διαφοροποίηση και η ιεράρχηση που παραπέμπει στο καθιερωμένο δίπολο γυναίκες-άνδρες αποτελεί πιθανή ερμηνεία και ιστορική αξιολόγηση της σημασίας της βιολογικής διαφοράς, ότι είναι, δηλαδή, μία από τις δυνατές ερμηνείες του δίπολου αρσενικό-θηλυκό, στη βάση του οποίου διαφορετικές κοινωνίες δομούν ποικίλες κοινωνικές διαφοροποιήσεις δεν είναι δεδομένη, ούτε ιστορικά αναγκαία· και αφετέρου, ότι η αποδοχή της, η οποία υφέρπει σε όλες τις προσπάθειες αναγνώρισης του γυναικείου ως «ισάξιου» του ανδρικού, δεν οδηγεί σε τελική ανάλυση στην επίτευξη του στόχου του ώριμου φεμινισμού, που (πρέπει να) συμπυκνώνεται πλέον σε ένα πανανθρώπινο απελευθερωτικό όραμα, προϋπόθεση της υλοποίησης του οποίου είναι η μη αποδοχή της διχοτομικής λογικής.⁴³

Στο επίπεδο δε της θεωρίας της δημοκρατίας, οι ως τώρα κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις έχουν δείξει ότι, αφενός διεκδικώντας και ουσιαστικά ίσα δικαιώματα με τους άνδρες οι γυναίκες διεκδικούν στην πραγματικότητα πολύ λίγα.⁴⁴ και αφετέρου, επιβεβαιώνουν ότι οι γυναίκες ως γυναίκες, δηλαδή ως υποκείμενα «χωρίς πατρίδα» κατά την V. Woolf,⁴⁵ συνθέτουν κατηγορία που δεν χωράει στην έννοια του πολίτη, γιατί αποτελούν μέρος της συγκροτημένης πολιτείας μόνο ως υποδεέστερες, ως «διαφορετικές» συνολικά από τους άνδρες. Πώς μπορεί, συνεπώς, να είναι ουσιαστική η δημοκρατία, ακόμη και όταν προωθεί διορθωτικές παρεμβάσεις τύπου «θετικών διακρίσεων» υπέρ των γυναικών, όταν εξακολουθεί να βασίζεται σε ένα διχοτομικό σύστημα εξουσιαστικών σχέσεων, όπως είναι αυτό των φύλων; Πώς μπορεί να συνυπάρχει δημοκρατία με ένα κοινωνικό πλαίσιο αυστηρών, οριοθετημένων και αδιαπέραστων ταυτοτήτων, και ειδικότερα ταυτοτήτων φύλου, οι

43. Βέβαια, σε κοινωνίες όπου οι διακρίσεις σε βάρος των γυναικών είναι πάντα εξόφθαλμες ή όπου οι προσπάθειες αναρροής κεκτημένων του γυναικείου κινήματος είναι απειλητικές, επιβάλλονται οι κλασικές μορφές διεκδικήσεων και ένας φεμινιστικός λόγος που να παραπέμπει κριτικά στις αρχές του Διαφωτισμού. Καθόλου δεν εισηγούμαι την εγκατάλειψη του κινήματος ή της παραδοσιακής φεμινιστικής πολιτικής. Αυτό που προσπαθώ να τονίσω είναι ότι η ίδια η ανάπτυξη του φεμινιστικού κινήματος και της αντίστοιχης θεωρίας, μπορεί να θεωρηθεί ότι υποδηλώνει πως ήρθε η στιγμή πλέον να ορισθούν άλλοι κανόνες του παιχνιδιού και με σημείο αναφοράς την έμφυλη διάσταση της υποκειμενικότητας, οι οποίοι να ξεπερνούν τη φυλετική διχοτομία.

44. Βλ. G. Bock, 1993, σ. 67 αναφερόμενη σε άλλη προβληματική.

45. V. Woolf, 1938, σ. 197.

οποίες δομούνται αντιθετικά, διχοτομικά και γι' αυτό ιεραρχικά;⁴⁶ Ερωτήματα ιδιαίτερα επίκαιρα, αφού ποτέ δεν ήταν περισσότερο επιτακτικό από σήμερα, ως προϋπόθεση για τη δημοκρατία, το δημοκρατικό πρόταγμα της αποδοχής της *ποικιλίας* στην έκφραση της υποκειμενικής ταυτότητας, μιας αποδοχής που να ξεπερνά την ανοχή, και που να προσλαμβάνει ως αναμενόμενη κατηγορία ζωής το ποικιλόμορφο της έκφρασης της υποκειμενικής υπόστασης του καθενός.⁴⁷

Η εγγενής αδυναμία της δημοκρατίας, η συνύπαρξη δηλαδή πολιτικής ισότητας και κοινωνικής ανισότητας, είναι πράγματι ιδιαίτερα έκδηλη με σημείο αναφοράς το φύλο.⁴⁸ Γιατί ακόμη και οι προσπάθειες προώθησης «ουσιαστικής ισότητας» προβάλλουν ως ιδιαίτερα αναποτελεσματικές, όταν βασίζονται στην αποδοχή του ιδεολογήματος περί δύο εσωτερικά ομοιογενών, αλλά διαφορετικών μεταξύ τους, κοινωνικών κατηγοριών. Πράγματι, η απαξία με την οποία επενδύεται στις συλλογικές αναπαραστάσεις το «γυναικείο», ως υποδεέστερο μέρος του δίπολου, οριοθετεί και τη δόμηση της υποκειμενικότητας των γυναικών σε πλαίσια που δεν ενθαρρύνουν τη συμμετοχή, αποτελώντας εμπόδιο για την ουσιαστική αναγωγή τους σε πολίτες. Εξάλλου, ακόμη και ο τρόπος με τον οποίο βιώνουν και φαντασιώνουν τη σεξουαλικότητά τους τα κοινωνικά υποκείμενα, υποδηλώνοντας τον έντονα εξουσιαστικό χαρακτήρα του συστήματος σχέσεων των φύλων (που όμως επενδύεται με την αποδοχή του «φυσικού»), καταδεικνύει και την αδυναμία ουσιαστικής λειτουργίας της δημοκρατίας με τα σημερινά δεδομένα, ενώ επιπλέον, η διπολικότητα του συστήματος αυτού ενθαρρύνει την πρόσληψη της σχετικής ανισότητας ως προ-κοινωνικής.⁴⁹ Ανισότητα η οποία επιπλέον είναι, με μια έννοια και τελεσίδικη, σε αντίθεση με την ταξική η οποία, θεωρητικά τουλάχιστον, είναι ακυρώσιμη μέσω της ενδεχόμενης ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας.

46. Ενδιαφέρον παρουσιάζει στο σημείο αυτό η προβληματική της S.M. Okin, 1989, σ. 175-186, η οποία υποστηρίζει ότι δεν μπορεί να συνυπάρξει δικαιοσύνη με κοινωνικό φύλο.

47. Πηγαίνοντας πέρα από την αποδοχή της ποικιλίας ως αναμενόμενης, η Ch. Mouffe, 1995, σ. 265, σημειώνει ότι η αποδοχή του άλλου παραπέμπει, όχι στην ανοχή των διαφορών, αλλά «in positively celebrating them».

48. Με το θέμα αυτό έχω ασχοληθεί εκτενέστερα στο Μ. Παντελίδου Μαλούτα, 1996.

49. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, 1991, σ. 286.

Οι εξελίξεις στο εσωτερικό του φεμινισμού, οι αντιφάσεις του και η θεωρητική αποτίμησή τους υποδεικνύουν, συνεπώς, ότι κάθε συζήτηση για το φύλο των δικαιωμάτων και ειδικά των πολιτικών δικαιωμάτων, προϋποθέτει μια συζήτηση γύρω από την έμφυλη διάσταση του υποκειμένου. Κι αν στο επίπεδο του υποκειμένου του δικαίου η συζήτηση είναι σχετικά απλή, η συζήτηση γύρω από το υποκείμενο της φιλοσοφικής μας κληρονομιάς, που επηρεάζει τη συνολική μας πρόσληψη, είναι πολύ πιο δύσκολη. Η κλασική θεώρηση του Marshall⁵⁰ περί αστικών, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων που συγκροτούν τη σύγχρονη έννοια του πολίτη, υποκρύπτει την κυρίαρχη αντίληψη περί του *ποιος είναι* ο πολίτης αυτός που πρέπει να έχει τα συγκεκριμένα δικαιώματα. Σε μια εποχή, μάλιστα, που τα ζητήματα πολιτικής αντιπροσώπευσης είναι και πάλι στην ημερήσια διάταξη και στο πλαίσιο του φεμινιστικού κινήματος, αποτελεί επιτακτική ανάγκη, τόσο θεωρητικά όσο και στρατηγικά, να διασαφηνισθεί ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίζουμε το πολιτικό υποκείμενο: Θα αποδεχτούμε την παραδοσιακή λογική της ύπαρξης του αυτόνομου, ορθολογικού και ομόκεντρου ατόμου με σαφή ταυτότητα φύλου, που έχει δικαιώματα; Και θα προσπαθήσουμε με νέους τρόπους (όπως είναι για παράδειγμα η ισόριθμη αντιπροσώπευση) να υποστηρίξουμε ότι οι γυναίκες πρέπει να αντιπροσωπευθούν ως γυναίκες;⁵¹ Ή αντίθετα θα υπογραμμίσουμε ότι το παραπάνω άτομο είναι αποκύημα ανδροκεντρικής φαντασίωσης, και θα διερευνήσουμε πώς οι ίδιες οι κοινωνικές εξελίξεις και οι θεωρητικές αναζητήσεις μας οδηγούν στη σκιαγράφηση της πολλαπλότητας, της αντιφατικότητας και του κατακερματισμού των πολιτικών υποκειμένων; Τα οποία, μάλιστα, ενεργούν

50. T.H. Marshall, 1949 (η ελληνική μετάφραση, 1995).

51. Είναι προφανές ότι διαφωνώ με τη λογική της ισόριθμης αντιπροσώπευσης, αφού αυτή αποδέχεται ως δεδομένο ότι η διχοτομία γυναίκες-άνδρες είναι χωρίς συζήτηση καθοριστική για την ανθρώπινη υπόσταση, δηλαδή θεωρεί ως αναπόφευκτο ένα ιστορικό ενδεχόμενο και νομιμοποιεί τελικά τη λογική «η βιολογία είναι μοίρα». Εξάλλου, η συλλογιστική υπέρ της συμμετοχής των γυναικών ως τέτοιων στην πολιτική διαδικασία, εκτός από ουσιοκρατικές προεκτάσεις με αρνητικές πολιτικές συνέπειες τις οποίες συνεπάγεται, παράλληλα δημιουργεί και μεγάλα θεωρητικά ζητήματα, που ανάγονται στη μεταφυσική εικόνα της αντιπροσώπευσης που αναδύεται, και αφορούν το χαρακτήρα και την ουσία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας καθώς και τις κοινωνικές ομάδες που είναι θεμιτό να αντιπροσωπεύονται. Βλ. Ε. Βαρίκα, 1995. Για την αντιπροσώπευση κατά ομάδες βλ. και το κλασικό κείμενο της I.M. Young, 1990β, καθώς και την κριτική της A. Phillips, 1993.

σε ένα πλαίσιο όπου οι κυρίαρχες θεωρήσεις για την ιδιότητα του πολίτη, όταν αναφέρονται στο φύλο, το προσλαμβάνουν ως προφανή βιολογική κατηγορία,⁵² ενώ όταν δεν αναφέρονται υπονοούν τον ετεροφυλόφιλο άνδρα. Είναι φανερό, με βάση την τελευταία αυτή υπόθεση, ότι οι προσπάθειες να αποτελέσουν οι γυναίκες ως γυναίκες (δηλαδή σύμφωνα με τη φιλοσοφική μας παράδοση ως ατελείς άνδρες) μέρος του πολιτικού, που είναι εξ ορισμού ανδροκεντρικό, είναι επίσης εξ ορισμού καταδικασμένες. Μόνο αν αλλάξει ο κυρίαρχος τρόπος πρόσληψης του έμφυλου υποκειμένου και συνακόλουθα και η σημασιοδότηση του πολιτικού, μπορεί να αποτελέσουν αυτοδικαίως όλες και όλοι μέρος του.

III. Αλλά πώς θ' αλλάξει; Δηλαδή, η θεωρητική αποτίμηση της δράσης του «δεύτερου φεμινιστικού ρεύματος» προς ποια κατεύθυνση μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι θα έπρεπε να είναι η σχετική αλλαγή, ώστε να είναι ουσιαστικά αποτελεσματική, με στόχο τον εκδημοκρατισμό της ιδιότητας του πολίτη; Κεντρική και καθοριστική κατεύθυνση αλλαγής είναι, νομίζω, ακριβώς η απαλλαγή από τον ανδροκεντρισμό και ειδικότερα από τις διπολικότητες που γεννούν διχοτομίες του τύπου ανώτερο-κατώτερο. Μόνο τότε η ισότητα δε θα προϋποθέτει την ομοιότητα, κάθε παρέκκλιση από την οποία ερμηνεύεται ως κατωτερότητα, και μόνον έτσι η αποδοχή της όποιας διαφοράς δε θα παραπέμπει στην ανοχή (που είναι πάντα ανοχή του υποδεέστερου), αλλά στο αυτονόητο. Μόνο μια αναδιατύπωση της έννοιας του πολίτη, πέρα από την άφυλη ψευτο-οικουμενικότητα που τον ταυτίζει με τον άνδρα και η οποία βασίζεται στο δίπολο γυναίκες-άνδρες, μπορεί τελικά να χωρέσει όλες και όλους. Δηλαδή, μόνο αν έρθουμε σε ρήξη με την κυρίαρχη ανδροκεντρική λογική, που αποδέχεται υποκριτικά την ουδετερότητα και την οικουμενικότητα βασικών αρχών, καθώς και την έννοια του αυτόνομου και ορθολογικού ατόμου με μία κυρίαρχη και σαφή ταυτότητα φύλου, μόνο τότε θα ξεπεράσουμε μια θεώρηση που υπόνοιε ότι οι γυναίκες είναι οι διαφορετικές, ενώ οι άνδρες απλώς είναι, και μια πρακτική μέσω της οποίας επιδιώκουμε να κάνουμε τις γυναίκες να χωρέσουν σε προκατασκευασμένες δομές και διαδικασίες που προϋποθέτουν τον αποκλεισμό τους, υπονοώντας την ασυμβατότητά τους με αυτές. Μόνον έτσι, συνεπώς, τα

52. Βλ. Ch. Mouffe, 1995, σ. 259-266, για μια ενδιαφέρουσα κριτική της ουσιοκρατίας.

έμφυλα υποκείμενα θα αποκτήσουν τις προϋποθέσεις, ώστε να γίνουν «ελεύθεροι και ίσοι» πολίτες.

Αν θεωρήσουμε ότι ανισότητα είναι η συστηματική και αναπαράγόμενη υποτέλεια μιας κοινωνικής κατηγορίας, η συστατική πράξη της ανισότητας αυτής είναι η ανακήρυξη της σχετικής κατηγορίας σε συγκροτημένη ολότητα, που (είναι αποδεκτό να) διαφέρει από την κυρίαρχη: με σαφώς οριοθετημένους ρόλους, με πρότυπα ζωής που συγκροτούν ένα πλαίσιο διαφορετικότητας και, κατά συνέπεια, με διαφορετική ηθική και κοσμοαντίληψη. Η αποδοχή της σχετικής οριοθέτησης του γυναικείου και του ανδρικού, που νομιμοποιείται τόσο μέσω των παραδοσιακών πολιτικών όσο και μέσω μιας φεμινιστικής λογικής η οποία προωθεί τη συλλογιστική των δύο διαφορετικών οικουμενικοτήτων, είναι φανερό ότι δε λειτουργεί πλέον πολιτικά υπέρ των γυναικών, ενώ κοινωνικά μοιάζει να αποστασιοποιείται από την πραγματικότητα. Όταν οι τεχνολογίες αναπαραγωγής και η εξέλιξη της γεννητικής διέερξησαν όρια της βιολογίας που θεωρούσαμε αξεπέραστα, όταν οι φυλετικές οριοθετήσεις διαρρηγνύουν τις μακροαίωνες περιχαράκώσεις τους, όταν η κατανομή των ρόλων των φύλων είναι σαφώς λιγότερο άκαμπτη λόγω κοινωνικο-οικονομικών και πολιτισμικών αλλαγών (που τείνουν προς την κατάργηση του προτύπου του άνδρα φορέα οικογενειακού μισθού και της γυναίκας που ασχολείται με τα οικιακά), όταν απαντώνται όλο και περισσότερο πολλαπλές μορφές συμβίωσης, πολύ διαφορετικές από το δυτικό πρότυπο του ετεροφυλόφιλου ζευγαριού με ένα ή δύο παιδιά,⁵³ τότε γίνεται φανερό και στην πράξη ότι η φυλετική διπολικότητα είναι απλώς *μία* εκδοχή, και συνεπώς μία οπτική της κοινωνικής πραγματικότητας. Η θεωρητική εμμονή σε αυτήν, σε μια εποχή που αναφύεται ένας νέος κόσμος στον οποίο όλα τα όρια αμφισβητούνται και πολλά από αυτά καταρρέουν, γίνεται επιζήμια τόσο κοινωνικά όσο και για τη δημοκρατία, διότι είναι πλέον φανερό πως η εμμονή σε σαφείς οριοθετήσεις πάντα εκτρέφει ρατσισμούς, θρησκευτικούς φανατισμούς, εθνικισμούς και βέβαια σεξισμούς. Η ισότητα, η οποία μόνο ως πολυφωνική μπορεί να νοηθεί, είναι δυνατή μόνο όταν αμφισβητηθούν τα διχοτομικά όρια και οι αυστηρές περιχαράκώσεις, κάτι που πλέον επιτρέπει η εξέλιξη των συνθηκών και των προτύπων ζωής, προσφέροντας μας τη δυνατότητα να μην α-

53. Βλ. για το θέμα T.K. Oommen, 1995, σ. 264 κ.ε.

πλοποιούμε διχοτομικά την πραγματικότητα, απλοποίηση η οποία πολλά έχει κοτίσει στα αδύναμα μέρη των δίπολων. Στο επίπεδο δε της υποκειμενικής ταυτότητας, οι συνέπειες της αμφισβήτησης αυτής μπορεί να αποδειχτούν βαθύτατα απελευθερωτικές, γιατί δυναμικά επιτρέπουν σε όλες και σε όλους να αναπτύξουν όλες τις πλευρές της υποκειμενικότητάς τους και να επιλέξουν, χωρίς περιοριστικές επιταγές, τον τρόπο ζωής τους. Σε αυτό το πλαίσιο, η απόδοση σημασίας στη σωματική διάσταση των υποκειμένων περιλαμβάνει τις πολλές διαφορές μεταξύ των πολλών διαφορετικών υποκειμενικότητων, διαφορές που δεν περιορίζονται σε μία απλή, δίμορφη αλλά μυθική σεξουαλική «διαφορά»,⁵⁴ με αποτέλεσμα, έμφυλο να μη σημαίνει πια διχοτομημένο.

Είναι θεμιτή, συνεπώς, η υπόθεση (παρότι μοιάζει ίσως παράδοξη ή και ανακόλουθη ακόμη ως απόρροια φεμινιστικής συλλογιστικής), ότι οι γυναίκες ως γυναίκες δε θα καταφέρουν ποτέ να γίνουν «ισότιμοι» πολίτες με τους άνδρες. Κι αυτό γιατί στην ίδια την εννοιολόγηση της φυλετικής διχοτομίας (που επιδρά στην πρόσληψη της ιδιότητας του πολίτη) είναι εγγεγραμμένη η υποτέλειά τους. Αν ακυρωθεί αυτή, ακυρώνεται και η αναγκαιότητα ταξινόμησης των υποκειμένων ανάλογα με μια βιολογική διαφορά, η οποία έχει ακριβώς τόση κοινωνική βαρύτητα όση της αναγνωρίζουμε. Το φύλο έχει πράγματι τη σημασία που κοινωνικά του αποδίδεται. Στο βαθμό που αυτή η σημασία δημιουργεί ιεραρχικές διπολικότητες, οφείλουμε να μην το αποδεχτούμε ως αναπόφευκτο διχοτομικό στοιχείο της κοινωνικής πραγματικότητας, αλλά να το αντιμετωπίσουμε πολιτικά ως κοινωνική σχέση ενδεχόμενη, πολυσήμαντη και σίγουρα μετεξελίξιμη. Όταν μάλιστα τα πρότυπα ζωής γυναικών και ανδρών συγκλίνουν και οι εκφράσεις της σεξουαλικότητας των υποκειμένων αρχίζουν να επιβάλλουν την ποικιλία και την πολυσημία τους (παρά τις όποιες συγκυριακές αναχαιτίσεις λόγω του AIDS, για παράδειγμα), τότε η εμμονή στην άκριτη αποδοχή της φυλετικής διχοτομίας ως δεδομένης (όπως στις συζητήσεις περί ισάριθμης αντιπροσώπευσης), δεν μπορεί παρά να είναι μακροπρόθεσμα σε βάρος των ουσιαστικών δικαιωμάτων των γυναικών. Τόσο των παραδοσιακών όσο και των νέων που ανακύπτουν λόγω κοινωνικών αλλαγών και τεχνολογικών εξελίξεων.

54. Βλ. A. Yeatman, 1995, σ. 24.

IV. Η παραπάνω κριτική στη διχοτομική πρόσληψη του φύλου δεν υπονοεί, βέβαια, μια επιθυμία επιστροφής στη λογική της άφυλης οικουμενικότητας του Διαφωτισμού, που κατά παράδοση, και στην πράξη, ταυτίζεται με την ανδρική.⁵⁵ Παρά τις οικουμενικές του αναφορές, γνωρίζουμε ότι ο Διαφωτισμός αντιμετωπίζει ιδιαίτερα αμήχανα πολλές κοινωνικές ομάδες, και όχι μόνο τις γυναίκες, για τις οποίες βασικοί εκφραστές του ισχυρίζονται αφενός, ότι ως ανθρώπινα όντα μπορούν να έχουν δικαιώματα, αφετέρου όμως, λόγω της υποτιθέμενης ταύτισής τους περισσότερο με το πάθος και λιγότερο με τη λογική (άλλη διπολικότητα), δεν μπορούν να αποτελέσουν μέρος του πολιτικού. Η αντίληψη αυτή του Διαφωτισμού συνέβαλε, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης, στη δημιουργία μιας αμιγώς ανδρικής πολιτικής κουλτούρας, ενώ παράλληλα, λόγω των οικουμενικών αναφορών της, όπλισε τη γυναικεία αμφισβήτηση με εφόδια, με τα οποία εδώ και δύο τουλάχιστον αιώνες προσβάλλει την ανδρική κυριαρχία.⁵⁶ Ωστόσο, είναι πλέον ώριμες οι συνθήκες (τουλάχιστον στις κοινωνίες όπου η τυπική ισότητα είναι κατοχυρωμένη), να ξεπεραστούν τα σχετικά όρια ώστε η φεμινιστική αμφισβήτηση να θέσει ως πολιτικό το ερώτημα πώς θα αναγνωριστεί η σημασία του φύλου του πολίτη, χωρίς να παγιδευτούμε πάλι σε ουσιοκρατικές και γι' αυτό καταπιεστικές θεωρήσεις. Το ότι η υπάρχουσα, υποτίθεται άφυλη, οικουμενικότητα, για παράδειγμα, επιβαρύνει τις γυναίκες, δε σημαίνει ότι αυτές θα πρέπει να διεκδικήσουν ειδικά δικαιώματα. Οι «ειδικές ρυθμίσεις», όταν δεν αφορούν ειδικές κατηγορίες πληθυσμού οι οποίες πράγματι χρήζουν ειδικής μεταχείρισης, τις υποβιβάζουν και νομιμοποιούν την υποτέλειά τους. Γιατί μέσω της αποδοχής της λογικής περί ειδικών δικαιωμάτων για τις γυναίκες, νομιμοποιείται η αντίληψη ότι μόνο οι γυναίκες έχουν φύλο, το οποίο φέρουν ως σύμφυτο της μειονεξίας τους.

Η έμφυλη διάσταση της υποκειμενικότητας, η οποία αφορά βεβαίως όλες και όλους, είναι πολύμορφη και περιέχει στο υποκειμενικό επίπεδο πολλαπλές και διαφορετικές συναρθρώσεις αυτού που συμβατικά αποκαλούμε γυναικείο και ανδρικό. Συνεπώς, είναι απαραίτητη η συσχέτιση της οικουμενικότητας των δικαιωμά-

55. Βλ. J. Flax, 1993, σ. 75-91, για μια ενδιαφέρουσα φεμινιστική κριτική του Διαφωτισμού.

56. Βλ. γι' αυτό το θέμα D. Outram, 1995, σ. 92-95.

των με την πολλαπλότητα των κοινωνικών φύλων,⁵⁷ κάτι που συνεπάγεται την αναδιατύπωση της έννοιας της οικουμενικότητας με άλλους όρους.⁵⁸ Μια οικουμενικότητα που αναγνωρίζεται ως έμφυλη, χωρίς να είναι διχοτομική (η οποία συνεπώς δεν κατατάσσει τα υποκείμενα ιεραρχικά, ανάλογα με μια βιολογική παράμετρο ή με τις σεξουαλικές τους προτιμήσεις), που επιτρέπει την έκφραση της ποικιλίας και της πολυμορφίας χωρίς ουσιοκρατικές αναφορές, και που τέλος μας χωράει όλες και όλους, όχι με τις διαφορές μας (γιατί η «διαφορά» παραπέμπει στην απόκλιση από κάποιο κανόνα και βρίσκεται σε σχέση συνοχής με την έννοια της εξουσίας), αλλά με την ιδιουσυστασία και με την ιδιαίτερη υποκειμενικότητά μας, με την απόλυτα θεμιτή και αναμενόμενη ετερογένειά μας.

Αυτή η ριζική και εκ βάθρων αλλαγή στην πρόσληψη της έμφυλης διάστασης της υποκειμενικότητας την ανάγει σε στοιχείο, το οποίο αβίαστα συνυπάρχει με την ιδιότητα του πολίτη (χωρίς να καθορίζει την ουσιαστική κατοχή της), και συμβάλλει στην παγίωση της αντίληψης ότι ο κάθε πολίτης ως υποκείμενο έχει πολλαπλές και απόλυτα υποκειμενικές ταυτότητες και γι' αυτό είναι ισάξιος των άλλων.⁵⁹ Κάτι που δεν σημαίνει ότι δεν συνασπίζεται με άλλους και δεν δρα συλλογικά, ούτε ότι δεν αποκτά επιμέρους ταυτότητες κοινές με άλλους.⁶⁰ Κοινότητα που είναι περιστασιακή

57. Η J. Flax, 1993, σ. 97, αποδίδει τους πολλούς και διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους ένα υποκείμενο «είναι γυναίκα» ή άνδρας στη διαντιδραστική σχέση του φύλου με άλλα συστήματα κοινωνικών σχέσεων, τα οποία εν μέρει το δομούν.

58. Ενδιαφέρον παρουσιάζει στο σημείο αυτό το άρθρο της Ch. Mouffe, 1995, όπου η συγγραφέας αντιπαράθεται στην αντίληψη του Habermas, ότι η κριτική στην οικουμενικότητα υποσκάπτει τις βάσεις των δημοκρατικών ιδεωδών, προτείνοντας μια αντιουσιοκρατική προσέγγιση στη δόμηση δημοκρατικών ταυτοτήτων.

59. Βλ. J. Scott, 1990, σ. 144, η οποία επιμένει στις «διαφορές» ως συνθήκη υποκειμενικών και συλλογικών ταυτοτήτων, αλλά και ως την ίδια την έννοια της ισοτήτας.

60. Αυτή νομίζω ότι θα πρέπει να είναι η απάντηση σε όσες φεμινίστριες θεωρητικούς (όπως η K. Soper, 1990) ανησυχούν ότι η απομυθοποίηση της ομοιογένειας της κατηγορίας «γυναίκες», θα φέρει και το τέλος του φεμινισμού. Η συγγραφέας αυτή, αντιπροσωπευτική ενός μαζικού θεωρητικού ρεύματος, υποστηρίζει (σ. 234-235) ότι η λογική της διαφορετικότητας των γυναικών στερεί τις γυναίκες από την πολιτική κοινότητα την οποία έχουν ανάγκη, ενώ η J. Evans, 1995, σ. 124 κ.ε. προ-ολαμβάνει την υπόθεση περί κατακερματισμού των γυναικών ως απόλυτα αντιθετική προς τους στόχους του φεμινισμού. Η G. Spivak, 1990, σ. 11-12, παρά την κατά τα άλλα ριζοσπαστική προβληματική της, εισηγείται για τους ίδιους λόγους την αποδοχή μιας στρατηγικά ουσιοκρατικής αντίληψης.

και διαπραγματεύσιμη. Κανείς, όμως, δεν κατέχει εξαρχής μία κυρίαρχη ταυτότητα που τον κατατάσσει αμετάκλητα σε μια κατηγορία, η οποία τον διακρίνει και τον οριοθετεί από τους άλλους, αποκλείοντας τη διαμόρφωση πολλαπλών και επικαλυπτόμενων «εμείς» και «εσείς». ⁶¹ Φαίνεται συνεπώς ότι, μόνο ο συνδυασμός της έμφυλης οικουμενικότητας της ιδιότητας του πολίτη, με την αποδοχή της πολλαπλότητας των κοινωνικών φύλων, θα καταφέρει να δικαιώσει τις κοινές καταβολές του φεμινισμού, του φιλελευθερισμού και της νεότερης δημοκρατικής θεωρίας, οι οποίες παραπέμπουν στην αδιαπραγμάτευτη αποδοχή της υπόθεσης ότι τα άτομα είναι από τη φύση τους (άρα πρέπει να αντιμετωπίζονται ως) ελεύθερα και ίσα. Μια αποδοχή που ακόμη δεν έχει καταφέρει να δώσει ικανοποιητική απάντηση στο γιατί και πώς νομιμοποιούνται, παρ' όλα αυτά, οι διακρίσεις σε βάρος ενός μέρους του ανθρώπινου γένους, το οποίο μάλιστα δεν μπορεί να απαλλαγεί από το σημάδι της «μειονεξίας» του.

Μήπως, όμως, η λογική της πολλαπλότητας των φύλων εμπεριέχει τον κίνδυνο μιας νέας ουσιοκρατικής πρόσληψης των υποκειμένων στη βάση της κοινής ανθρώπινης υπόστασής τους; Απαράιτητη προϋπόθεση ώστε το υψηλό επίπεδο αφαίρεσης, στο οποίο τοποθετείται η πρόσληψη αυτή των υποκειμένων, να μην εξελιχτεί τελικά σε νομιμοποιητικό διακρίσεων, αποτελεί η παραδοχή ότι οι ταυτότητες του κάθε υποκειμένου είναι πολλαπλές, κατακερματισμένες, ακόμη και αντιφατικές. ⁶² Ταυτότητες που αλλάζουν και που δεν είναι δομημένες γύρω από ένα ορθολογικό κέντρο, το οποίο συνιστά τον «πραγματικό εαυτό μας», όπως θα ήθελε μια φαντασιακή αντιμετώπιση περί ενότητας του ατόμου, αντιμετώπιση η οποία παραπέμπει σε μια ευχάριστη, ακόμη και ανακουφιστική, αλλά ελάχιστα αντιπροσωπευτική αναπαράσταση της πραγματικότητας. ⁶³

Συνεπώς, τώρα που γνωρίζουμε –και με τη βοήθεια του φεμινισμού– ότι το καρτεσιανό, ομόκεντρο και ορθολογικό υποκείμενο,

61. Βασικό διακύβημα της πολυφωνικής δημοκρατίας είναι ακριβώς η συμβατότητα της διάκρισης εμείς-εσείς με τις αρχές της, και όχι η (ανέφικτη) κατάργηση της διάκρισης. Βλ. Ch. Mouffe, 1995, σ. 263.

62. Συνεπώς όχι. Δεν είναι το υποκείμενο του Διαφωτισμού αυτό που απαλλάσσεται από τον «ζουρλομανδύα της διπολικότητας», σε αντίθεση με ότι υποστηρίζει η K. Soper, 1990, σ. 150, ασκώντας ενδιαφέρουσα, κατά τα άλλα, κριτική στη λογική της αποδόμησης των φύλων.

63. Βλ. S. Hall, 1990.

αν υπήρχε ποτέ, έχει πάντως πεθάνει, ας δεχτούμε ότι πέθανε μαζί του και το διχοτομημένο φύλο του. Γιατί μόνο μια πολυφωνική αντιμετώπιση της οικουμενικότητας ως έμφυλης, θα μπορέσει να δώσει θεωρητική απάντηση και πολιτική προοπτική στην παρατηρούμενη διεύρυνση της ιδιότητας του πολίτη –που έχει πάψει προ πολλού να αναφέρεται μόνο στη συμβολική του έθνους-κράτους, αλλά έχει και προφανές κοινωνικό περιεχόμενο– (βλ. κράτος πρόνοιας και δικαιώματα που οφείλονται στους πολίτες), αλλά και στη διεύρυνση της ίδιας της δημοκρατίας, που προφανώς μετεξελίσσεται από σύστημα διακυβέρνησης, το οποίο επιτυγχάνει εξαιρετικές νίκες τα τελευταία χρόνια, σε αίτημα με κοινωνικές αναφορές, πεδίο όπου τα σημεία υστέρησης είναι προφανή.

Ενώ η επιταγή της αποδόμησης του φύλου, η οποία διαφαίνεται μέσω της επισήμανσης που αναφέρεται στην ανάγκη αναίρεσης της φυλετικής διπολικότητας, δεν βρίσκει ούτε άμεση εφαρμογή στη φεμινιστική τακτική, ούτε γενική αποδοχή στη φεμινιστική θεωρία,⁶⁴ έχει πάντως προφανείς καταβολές στην όλη πορεία του φεμινισμού (αποτελεί, νομίζω, αναμενόμενη εξέλιξη της φεμινιστικής θεωρίας και πράξης) και σίγουρα έχει σαφείς και βαρύνουσες πολιτικές προεκτάσεις όσον αφορά τη δημοκρατία και την ιδιότητα του πολίτη. Διότι υποδηλώνει ότι κανένα ουσιαστικά ριζοσπαστικό όραμα κοινωνικοπολιτικών αλλαγών δεν είναι δυνατό να υλοποιηθεί ποτέ, αν συνοδεύεται από άκριτη αποδοχή της υπάρχουσας, περισσότερο ή λιγότερο απαξιωτικής για ό,τι γυναικείο, φυλετικής διπολικότητας. Κάτι που λειτουργεί παραδειγματικά όσον αφορά και άλλες διχοτομίες, και συνακόλουθα, κάτι που πρέπει να αντιμετωπίσει πρωτίστως ο φεμινισμός, αλλά όχι μόνον αυτός.⁶⁵

Συνεπώς, μπορούμε να υποθέσουμε ότι: (α) η φεμινιστική αμφισβήτηση, που σθεναρά προσέβαλε τη διχοτομική λογική της διάκρισης ιδιωτικού-δημόσιου χώρου καταδεικνύοντας την ιδεολογική λειτουργία της, και η οποία έτσι ανέδειξε σε πολιτικά διακυβεύματα νέους κοινωνικούς χώρους, που επί αιώνες παρέμεναν στο απυρόβλητο του ιδιωτικού (σεξουαλικότητα, οικογένεια, οικιακή απασχόληση κ.ά.)· (β) η φεμινιστική θεωρία, που ανέδειξε σε πολιτικό και ιδεολογικό ζήτημα το πώς τα υποκείμενα διαμορφώνονται

64. Βλ., για παράδειγμα, K. Soper, 1990, και J. Evans, 1995.

65. Βλ. μια ενδιαφέρουσα σφαιρική παρουσίαση της προβληματικής που αφορά τις σχέσεις του φεμινιστικού κινήματος με την Αριστερά και τα πολιτικά κόμματα, στο Μ. Σπουρδαλάκης, 1990, σ. 207-215

ως έμφυλα, με οριοθετημένες περιοριστικά δυνατότητες έκφρασης και περιχαρακωμένους κοινωνικούς ρόλους· (γ) ο φεμινισμός, που από κίνημα αμφισβήτησης της κοινωνικής θέσης και της πραγματικότητας της υποτέλειας των γυναικών, μεταμορφώνεται κάθε μέρα σε ένα από τα ισχυρότερα θεωρητικά ρεύματα κοινωνικοπολιτικής αμφισβήτησης του τέλους του αιώνα, οφείλουν, όπου έχουν τη δυνατότητα (και σίγουρα στο χώρο της θεωρίας) να καταπολεμήσουν τη διχοτομική λογική, και σε έναν τομέα, που κατεξοχήν δυναστεύει την καθημερινή ζωή των υποκειμένων καθορίζοντας ένα πλέγμα πολύμορφων διακρίσεων και αποκλεισμών, σε αυτόν του φύλου και της σεξουαλικότητας.

Οι γυναίκες θα πρέπει, για άλλη μια φορά, να δικαιώσουν όσους τους προσάπτουν ότι αυτές αποτελούν πάντα βασική ανατρεπτική δύναμη της κοινωνίας.⁶⁶ Και θα το επιτύχουν αυτό στη σημερινή συγκυρία όχι μόνο, ούτε καν κυρίως διεκδικώντας την ταυτότητα του φύλου τους, αλλά *συγχρόνως* και αποδομώντας την.

66. Όπως ο J.J. Rousseau (1976, σ. 109), ο οποίος στο «Γράμμα στον κύριο D'Alembert περί θεαμάτων», υποστηρίζει ότι «όλοι οι λαοί καταστρέφονται από την αταξία των γυναικών». Στο κείμενο αυτό του Rousseau αναφέρεται η C. Pateman, 1989, σ. 17.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- ΑΒΔΕΛΑ, Ε., «Ιστορία των γυναικών, ιστορία του φύλου, φεμινιστική ιστορία», *Δίνη*, τχ. 6, 1993, σ. 12-30.
- ΒΑΡΙΚΑ, Ε., «Πατρότητα, μητρότητα, συμβόλαιο και άλλοι μύθοι της κλασικής πολιτικής θεωρίας», *Δίνη*, τχ. 7, 1994, σ. 10-31.
- ΒΑΡΙΚΑ, Ε., «Επανίδρυση ή επιδιόρθωση της δημοκρατίας; Το αίτημα της ισάριθμης αντιπροσώπευσης των φύλων», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 57, 1995, σ. 42-58.
- BETHKE, ELSHTAIN J., *Public man private woman*, Princeton University Press, Princeton 1981.
- BOCK, G. - JAMES, S., *Beyond equality and difference*, Routledge, Λονδίνο 1992.
- BOCK, G., «Πέρα από τις διχοτομίες. Προοπτικές στην ιστορία των γυναικών», *Δίνη*, τχ. 6, 1993, σ. 53-83.
- BUTLER, J., «Variations on sex and gender», στο S. Benhabib - D. Cornell (επιμ.), *Feminism as critique*, Polity Press, Cambridge 1987.
- BUTLER, J., *Gender trouble*, Routledge, Λονδίνο 1990.
- BUTLER, J., *Bodies that matter*, Routledge, Λονδίνο 1993.
- DALTON, R.J. - KUECHLER, M., *Challenging the political order: New social and political movements in western democracies*, Polity Press, Cambridge 1990.
- DIETZ, M., «Citizenship with a feminist face. The problem with maternal thinking», *Political Theory*, τχ. 13 (1), 1985, σ. 19-37. (Ελληνική μετάφραση: *Πολίτης*, τχ. 14, 1995, σ. 22-29 και τχ. 15, 1995, σ. 40-44).
- ΔΙΟΤΙΜΑ: ΚΕΝΤΡΟ ΓΥΝΑΙΚΕΙΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΩΝ, Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου, *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Αθήνα, Δελφίνοι (υπό έκδοση).
- ELAM, D., *Feminism and deconstruction*, Routledge, Λονδίνο 1994.
- EISENTEIN, Z., *The female body and the law*, University of California Press, Berkeley 1988.
- EVANS, J., *Feminist theory today*, Sage, Λονδίνο 1995.
- FLAX, J., *Disputed subjects*, Routledge, Λονδίνο 1993.
- GASPAR, F., «Για την ισάριθμη αντιπροσώπευση: γένεση μιας έννοιας γέννησης ενός κινήματος», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 57, 1995, σ. 32-41.
- GORDON, L., *Woman's body woman's right*, Grossman, Νέα Υόρκη 1976.
- GRANT, J., *Fundamental feminism*, Routledge, Λονδίνο 1993.
- HALL, S., «Cultural identity and diaspora», στο Rutherford J. (επιμ.), *Identity*, Laurence and Wishatt, Λονδίνο 1990.
- HOOKS, B., *Ain't I a woman? Black women and feminism*, South End Press, Βοστώνη 1981.
- KYRIAZIS, N., «Feminism and the status of women in Greece», στο D. Con-

- stas- Th. Stavrou, *Greece prepares for the 21st century*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1995.
- MARSHALL, T.H. - ΒΟΤΤΟΜΟΡΕ, Τ., *Ιδιότητα του πολίτη και κοινωνική τάξη*, Gutenberg, Αθήνα 1995.
- MEEHAN, E., *Citizenship and the European Community*, Sage, Λονδίνο 1993.
- MOUFFE, CH., «Post-Marxism: Democracy and identity», *Society and Space*, τχ. 13 (3), 1995, σ. 259-266.
- OKIN, S.M., *Women in western political thought*, Princeton University Press, Princeton 1979.
- OKIN, S.M., *Justice, gender and the family*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1989.
- OOMMEN, T.K., «Contested boundaries and emerging pluralism», *International Sociology*, τχ. 3, 1995, σ. 251-268.
- OUTRAM, D., *The Enlightenment*, Cambridge University Press, Cambridge 1995.
- ΠΑΝΤΕΛΑΙΟΥ, Τ., «Τα δικαιώματα των γυναικών ή η δικαίωση του γυναικείου;», στο, Διοτίμα: Κέντρο Γυναικείων Σπουδών και Μελετών, Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου, *Το φύλο των δικαιωμάτων*, Αθήνα, Δελφίνοι (υπό έκδοση).
- ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΜΑΛΟΥΤΑ, Μ., «Γυναίκες και πολιτική/γυναίκες και Πολιτική Επιστήμη», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 65, 1987, σ. 3-22.
- ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΜΑΛΟΥΤΑ, Μ., «Γυναικείο ζήτημα και κράτος πρόνοιας», στο, Θ. Μαλούτας - Δ. Οικονόμου (επιμ.), *Προβλήματα ανάπτυξης του κράτους πρόνοιας στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1987.
- ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΜΑΛΟΥΤΑ, Μ., *Γυναίκες και πολιτική*, Gutenberg Αθήνα 1992.
- ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΜΑΛΟΥΤΑ, Μ., *Πολιτική συμπεριφορά*, Σάκκουλας, Αθήνα 1993.
- ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΜΑΛΟΥΤΑ, Μ., «Για τον φεμινισμό της κρίσης», *Δίνη*, τχ. 8, 1995/96.
- ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΜΑΛΟΥΤΑ, Μ., «Πολιτική ταυτότητα γυναικεία υποκειμενικότητα και δημοκρατία», στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος - Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Πολιτική και κοινωνία στην Ελλάδα (1974-1994). Όψεις της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1996.
- ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ, Ε. - ΠΑΡΑΔΕΛΗΣ, Θ. (επιμ.), *Ταυτότητες και φύλο στη σύγχρονη Ελλάδα*, Καστανιώτης, Αθήνα 1992.
- PATEMAN, C., *The sexual contract*, Polity Press, Cambridge 1988.
- PATEMAN, C., *The disorder of women*, Polity Press, Cambridge 1989.
- PATEMAN, C., «Equality, difference, subordination: the politics of motherhood and women's citizenship», στο, G. Bock - S. James, *Beyond equality and difference*, Routledge, Λονδίνο 1992.

- PHILLIPS, A., *Democracy and difference*, Polity Press, Cambridge 1993.
- PHILLIPS, A., «Dealing with difference», *Constellations*, τχ. 1 (1), 1994, σ. 74-91.
- RICH, A., *Of woman born*, Norton, Νέα Υόρκη 1976.
- ROUSSEAU, J.J., *Politics and the arts*, Cornell University Press, Νέα Υόρκη 1973.
- RUDDICK, S., «Maternal thinking», *Feminist Studies*, τχ. 6 (2), 1980, σ. 342-367.
- SCOTT, J., «Deconstructing equality-versus-difference», στο M. Hirsch - E. Fox Keller (επιμ.), *Conflicts in feminism*, Routledge, Λονδίνο 1990.
- SOPER, K., *Troubled pleasures*, Verso, Λονδίνο 1990.
- SPIVAK, G., «Criticism, feminism and the institution», στο, S. Harasyn (επιμ.), *The postcolonial critic*, Routledge, Λονδίνο 1990.
- ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ, Μ., *Για τη θεωρία και τη μελέτη των πολιτικών κομμάτων*, Εξάντας, Αθήνα 1990.
- TOURAINÉ, A., *Qu'est-ce que la démocratie?*, Fayard, Παρίσι 1994.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ., *Είδωλα πολιτισμού*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991.
- TURNER, B. (επιμ.), *Citizenship and social theory*, Sage, Λονδίνο 1993.
- TWINE, F., *Citizenship and social rights*, Sage, Λονδίνο 1994.
- VAN STEENBERGEN, B. (επιμ.), *The condition of citizenship*, Sage, Λονδίνο 1994.
- VARIKAS, E., «Refonder ou racommoder la démocratie?», *French Politics and Society*, τχ. 12 (4), 1994, σ. 1-34.
- WOOLF, V., *Three guineas*, Hogarth Press, Λονδίνο 1938.
- YEATMAN, A., *Postmodern revisionings of the political*, Routledge, Λονδίνο 1994.
- YOUNG, I.M., *Throwing like a girl*, Indiana University Press, Indianapolis 1990.
- YOUNG, I.M., «Polity and group difference», στο, C. Sunstein, *Feminism and political theory*, University of Chicago Press, Σικάγο 1990β.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΣ ΟΔΗΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΙΝΗΜΑΤΩΝ

Ο βιβλιογραφικός οδηγός για τη μελέτη των νέων κοινωνικών κινήματων, που παρουσιάζεται παρακάτω, δε φιλοδοξεί να συμπεριλάβει το σύνολο της ολοένα και αυξανόμενης, διεθνούς και ελληνικής, βιβλιογραφίας για το ζήτημα. Αποτελεί, απλώς, ένα χρήσιμο εργαλείο για τον/την ερευνητή/τρια που επιθυμεί να γνωρίσει τις κύριες τάσεις τόσο στο επιστημονικό πεδίο της Πολιτικής Κοινωνιολογίας όσο και στο εσωτερικό των «νέων κοινωνικών κινήματων». Για την ευχερέστερη χρήση του οδηγού παραθέτουμε πρώτα τη γενική βιβλιογραφία περί «κοινωνικών κινήματων», και ακολουθούν κατά σειρά οι βιβλιογραφικές αναφορές περί του «φεμινιστικού» και του «οικολογικού κινήματος», που είναι τα σημαντικότερα τόσο από πλευράς μαζικότητας όσο και από πλευράς θεωρητικής συνεισφοράς στην Πολιτική Επιστήμη.

Α. ΓΕΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΣΤ., «Αναζητώντας στρατηγική ή ταυτότητα: Ζητήματα θεωρίας των κοινωνικών κινήματων», στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 86, Αθήνα 1995, σ. 83-113.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ, ΣΤ., «Η οικονομική λογική της συλλογικής δράσης. Μετα-ηθικά επιχειρήματα σε έναν μη ηθικό κόσμο» στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 7, Αθήνα, Μάρτιος 1996.
- BERRY, J.M., «Citizen Groups and the Changing Nature of Interest Group Politics in America», στο *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, τόμ. 528, Ιούλιος 1993, Sage Publications Inc., σ. 30-41.

* Ο Θανάσης Τσακίρης είναι φοιτητής μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών Πολιτικής Επιστήμης και Κοινωνικής Θεωρίας Πανεπιστημίου Αθηνών.

- COHEN, JEAN L., «Strategy of Identity: New Theoretical Paradigms and Contemporary Social Movements», στο *Social Research*, τόμ. 52, No. 4, χειμώνας 1985, σ. 663-716.
- DALTON, R.J. - KUECHLER, M. (επιμ.), *Challenging the political order*, Polity Press, Cambridge 1990.
- ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, Ν., *Κουλτούρα, νεωτερικότητα και πολιτική κουλτούρα*, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1989.
- ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, Ν., «Κόμματα “νέας πολιτικής”»: Πολιτικές και πολιτιστικές οριζουσες», στην *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 1, Αθήνα 1993, σ. 90-120.
- EYERMAN, RON. - JAMESON, ANDREW, *Social Movements*, Polity Press, Cambridge 1991.
- FERRAROTI, F., «Social Movements in Western Europe», στο *Politics, Culture and Society*, τχ. 1 (1), 1987, σ. 47-61.
- GAMSON, WILLIAM, «The Strategy of Social Protest», Dorsey, Homewood, Ill. 1975.
- HABERMAS, J., «New Social Movements», στο *Telos*, τχ. 49, 1981.
- HARDIN, RUSSEL, *Collective Action*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, Λονδίνο 1982.
- HARRE, R., «Some Reflections on the Concept of Social Representation», στο *Social Research*, τόμ. 51, No. 4, 1984.
- HEBERLE, R., «Social Movements», Appleton-Century-Crofts, Νέα Υόρκη 1951.
- HERSEY, M.R., «Citizens' Groups and Political Parties in the United States», στο *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, τόμ. 528, Ιούλιος 1993, Sage Publications Inc., σ. 142-156.
- INGLEHART, RON., *The Silent Revolution: Changing Values and Political Styles among Western Publics*, Princeton University Press, Princeton 1977.
- INGLEHART, H., «Post Materialism in an Environment of Insecurity», στο *The American Political Science Review*, τχ. 75 (4), 1981, σ. 880-900.
- JENKINS J.C. - KLANDERMANS, B. (επιμ.), *The politics of social protest*, UCL Press, Λονδίνο 1995.
- KITSCHOLT, H., «Social Movements, Political Parties and Democratic Theory», στο *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, τόμ. 528, Ιούλιος 1993, Sage Publications Inc., σ. 13-29.
- MCCARTHY, J. - MAYER, ZALD, «Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory», στο *American Journal of Sociology*, τχ. 82, Μάιος 1977.
- MELUCCI, A., «The New Social Movements: A Theoretical Approach», στο *Social Science Information*, τχ. 19, 1980.
- MELUCCI, A., «Ten Hypotheses for the Analysis of New Movements», στο

- D. Pinto, *Contemporary Italian Sociology*, Cambridge University Press, Cambridge 1981, σ. 173-194.
- MELUCCI, A., «The Symbolic Challenge of Contemporary Movements», στο *Social Research*, τόμ. 52, No. 4, 1985, σ. 794-818.
- MELUCCI, A., «Social Movements and the Democratization of Everyday Life», στο J. Keane, (επιμ.), *Civil Society and the State*, Verso, Λονδίνο 1988.
- MELUCCI, A., «An End to Social Movements?», στο *Social Science Information*, τόμ. 23, 1990, σ. 819-835.
- OFFE, C., «New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics», στο *Social Research*, τόμ. 52 (4), 1985, σ. 817-868.
- OLSON, MACUR, *The Logic of Collective Action*, Harvard University Press, Cambridge, Ma. 1965.
- PAKULSKI, J., *Social Movements: The Politics of Moral Protest*, Longman Chesire, Μελβούρνη 1991.
- PERROW, CHARLES, «The Sixties Observed», στο Mayer Zald - J. McCarthy (επιμ.), *The Dynamics of Social Movements*, Winthrop, Cambridge 1979.
- POGUNTKE, TH., «New Politics and Party Systems: The Emergence of a New Type of Party?», στο *West European Politics*, τχ. 10 (1), 1987, σ. 76-88.
- ROHRSCHEIDER, ROB., «Impacts of Social Movements on European Party Systems», στο *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, τόμ. 528, Ιούλιος 1993, Sage Publications Inc., σ. 157-170.
- ROOTES, C.A., «Social Movements - An Overview and Prospects», στο *Social Alternatives*, τόμ. 6 (4), Νοέμβριος 1987.
- ROOTES, C.A., «The Future of the "New Politics": A European Perspective», στο *Social Alternatives*, τχ. 8 (4), 1990, σ. 7-12.
- ROOTES, C.A., «Theory of Social Movements: Theory for Social Movements?», στο *Philosophy and Social Action*, τχ. 16 (4), 1990, σ. 14-22.
- SHAIKO, R.G., «Greenpeace U.S.A.: Something Old, New, Borrowed», στο *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, τόμ. 528, Ιούλιος 1993, Sage Publications Inc., σ. 88-100.
- SCOTT, ALAN, *Ideology and the New Social Movements*, Unwin Hyman, Λονδίνο 1990.
- TILLY, CH., *From Mobilization to Revolution*, Random House, Νέα Υόρκη 1978.
- TILLY, CH., «Models and Realities of Popular Collective Action», στο *Social Research*, τόμ. 52, No. 4, 1985, σ. 717-748.
- TOURAINÉ, ALAIN, *The Post-Industrial Society*, Wilwood House, Λονδίνο 1971.
- TOURAINÉ, ALAIN, *La Voix et le Regard*, Seuil, Παρίσι 1978.
- TOURAINÉ, ALAIN, *Anti-Nuclear Protest*, Cambridge University Press, Cambridge 1983.

- TOURAINE, ALAIN, «An Introduction to the Study of Social Movements», στο *Social Research*, τόμ. 52, Νο. 4, χειμώνας 1985, σ. 749-788.
- WILSON, JOHN, *Introduction to Social Movements*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1973.

Β) ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

- ΑΒΔΕΛΑ, Ε., «Ιστορία των γυναικών, ιστορία του φύλου, φεμινιστική ιστορία: Μεθοδολογικές διεργασίες και θεωρητικά ζητήματα μιας εικοσαετίας», στο *Δίηη*, τχ. 6, 1993, σ. 12-30.
- ΑΘΑΝΑΣΑΤΟΥ, Γ., «Η επανεμφάνιση φεμινιστικών διεκδικήσεων στη μεταδικτατορική Ελλάδα και η άσκηση πολιτικών του κράτους», στο Κ. Σπανού (επιμ.), *Κοινωνικές διεκδικήσεις και κρατικές πολιτικές*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλας, Αθήνα 1995.
- ALLEN, A., *Uneasy Access: Privacy for Women in a Free Society*, Rowman and Allanheld, Totowa, N.J. 1988.
- ΒΑΡΙΚΑ, Ε., «Επανάδρυση ή επιδιόρθωση της δημοκρατίας; Το αίτημα της ισάριθμης αντιπροσώπευσης των φύλων», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 56, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1995, σ. 42-58.
- ΒΑΡΙΚΑ, Ε., «Αντιμέτωπες με τον εκσυγχρονισμό των θεσμών: Ένας δύσκολος φεμινισμός», στο Ε. Λεοντίδου - S.R. Ammer, *Η Ελλάδα των γυναικών: Διαδρομές στο χώρο και στο χρόνο*, Εναλλακτικές Εκδόσεις/Γαία 1, Αθήνα 1992.
- BARRETT, M., *Women's Oppression Today: The Marxist/Feminist Encounter*, Verso, Λονδίνο 1988.
- DE BEAUVOIR, S., *The Second Sex*, Penguin, Harmondsworth 1972.
- BASNETT, S., *Feminist Experiences: The Women's Movement in Four Cultures*, Allen Unwin, Λονδίνο 1986.
- BENHABIB, S. - DRUCILLA C. (επιμ.), *Feminism as Critique: On the Politics of Gender*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1987.
- BOUCHIER, D., *The Feminist Challenge*, Macmillan, Λονδίνο 1983.
- BRADSHAW, JAN (επιμ.), *The Women's Liberation Movement: Europe and North America*, Pergamon Press, Elmsford, Νέα Υόρκη 1982.
- BROUGHTON, J., «Women's Rationality and Men's Virtues», στο *Social Research*, τχ. 50/3, 1983, σ. 597-642.
- BROWN, B., «Feminisms», στο R. Bellamy, *Theories and Concepts of Politics*, Manchester University Press, Manchester 1993.
- BRYSON, V., *Feminism Political Thought: An Introduction*, Macmillan, Basingstoke 1992.
- BUCKLEY, M. - ANDERSON, M., *Women, Equality and Europe*, Macmillan Press, Λονδίνο 1988.

- BULBECK, CH., *One World Women's Movement*, Pluto, Λονδίνο 1988.
- BUNCH, CH. - NANCY, M. (επιμ.), *Class and Feminism*, Diana Press, Baltimore 1974.
- CHARVET, J., *Feminism*, J.M.Dent and Sons, Λονδίνο 1982.
- COCKS, J.EL., *The Oppositional Imagination: Feminism, Critique and Political Theory*, Routledge, Νέα Υόρκη 1989.
- COLLINS, PATRICIA HILL, *Black Feminist Thought*, Unwin Hyman, Sydney and Wellington, Λονδίνο 1990.
- CONNELL, R.W., *Gender and Power*, Polity Press, Cambridge 1987.
- COOLE, D., *Women in Political Theory*, Wheatsheaf, Sussex 1988.
- COTT, N., *The Grounding of Modern Feminism*, Yale University Press, New Haven και Λονδίνο 1987
- DAVIS, ANG., *Women, Culture and Politics*, The Women's Press, Λονδίνο 1990.
- DIETZ, M., «Citizenship with a Feminist Face: The Problem with Maternal Thinking», στο *Political Theory*, 13/1, 1985, σ. 19-37.
- EISENSTEIN, Z., *The Radical Future of Liberal Feminism*, Longman, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1981.
- EISENSTEIN, Z., *Feminism and Sexual Equality: Crisis in Liberal America*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη 1984.
- EISENSTEIN, H., *Contemporary Feminist Thought*, Unwin Paperbacks, Λονδίνο και Σίδνεϋ 1984.
- ELSHTAIN, J.B., *Public Man, Private Woman: Women in Social and Political Thought*, Princeton University Press, Princeton N.J. 1981.
- EVANS, J. - HILLS, J. (επιμ.), *Feminism and Political Theory*, Sage, Λονδίνο 1986.
- FIRESTONE, SH., *The Dialectic of Sex*, The Women's Press, Λονδίνο 1979.
- FREEMAN, JO., *The Politics of Women's Liberation*, Longman, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1975.
- FRIEDAN, B., *The Feminine Mystique*, Penguin, Harmondsworth 1963.
- GREEN, K., *The Woman of Reason: Feminism, Humanism and Political Thought*, Polity Press, Cambridge 1995.
- GREER, GE., *The Female Eunuch*, Paladin, Λονδίνο 1971.
- HUMM, M., *Feminisms: A Reader*, Harvester Wheatsheaf, Hertfordshire 1992.
- IRIGARAY, L., «This Sex Which is Not One», στο E. Marks - De Courtirron (επιμ.), *New French Feminisms*, Harvester, Brighton 1993.
- JAGGAR, A., *Feminist Politics and Human Nature*, Harvester, Brighton 1983.
- KENNEDY, E. - MENDUS, S., *Women in Western Political Philosophy*, Wheat-sheaf Books, Brihgton 1987.
- KITTAY, E. - MEYERS D., *Women and Moral Theory*, Rowman and Moral Theory, Savage, Md., 1987.
- KLEIN, E., *Gender Politics*, Harvard University Press, Cambridge Mas. 1987.

- KOURANY, A. - STERBA, P.J. - TONG, R. (επιμ.), *Feminist Philosophies, Theories and Applications*, Harvester Wheatsheaf, Hertfordshire 1990.
- MACKINNON, CATH., *Feminism Unmodified: Discourses on Life and Law*, Harvard University Press, Cambridge Ma 1987.
- LOVENDUSKI, J. - RANDALL, V., *Contemporary feminist politics*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1993.
- MILLETT, K., *Sexual Politics*, Virago, Λονδίνο 1985.
- MITCHELL, J., *Women's Estate*, Penguin, Harmondsworth 1971.
- MOI, T., *French Feminist Thought: A Reader*, Basil Blackwell, Οξφόρδη 1987.
- NICHOLSON, L. (επιμ.), *Feminism/Postmodernism*, Routledge, Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1990.
- OKIN, S.M., *Justice, Gender and the Family*, Basic Books, Νέα Υόρκη 1990.
- OKIN, S., *Women in Western Political Thought*, Princeton University Press, Princeton N.J. 1979.
- ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΜΑΛΟΥΤΑ, Μ., «Γυναίκες και Πολιτική/Γυναίκες και Πολιτική Επιστήμη: Η ανάπτυξη μιας φεμινιστικής πολιτολογικής θεώρησης», στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 65, Αθήνα 1987.
- ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΜΑΛΟΥΤΑ, Μ., «Γυναίκες και Πολιτική: Η πολιτική φυσιογνωμία των Ελληνίδων», Εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1992.
- ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΜΑΛΟΥΤΑ, Μ., «Για το φεμινισμό της κρίσης: Από τη διαφορά των φύλων στη(ν) (πολυποίκιλη) γυναικεία υποκειμενικότητα» στο *Δίνη*, τχ. 8, 1995-1996.
- PATEMAN, C., *The Sexual Contract*, Polity Press, Λονδίνο 1970.
- PATEMAN, C., *The Disorder of Women*, στο *Ethics*, τχ. 91/1, 1980, σ. 20-34.
- PATEMAN, C. - GROSS, E. (επιμ.), *Feminist Challenges: Social and Political Theory*, Allen Unwin, Λονδίνο 1986.
- PATEMAN, C. (επιμ.), *Equality, Difference, Subordination*, Polity Press, Λονδίνο 1990.
- PHILIPPS, A. (επιμ.), *Feminism and Equality*, Blacwell, Οξφόρδη 1987.
- PHILIPPS, A., *Engendering Democracy*, Polity Press, Λονδίνο 1990.
- PHILIPPS, A., *Democracy and Difference*, Polity Press, Cambridge 1993.
- RICH, AD., *Of Women Born: Motherhood as Experience and Institution*, Virago, Λονδίνο 1977.
- RICHARDS, J.R., *The Sceptical Feminist*, Penguin, Harmondsworth 1982.
- ROWBOTHAM, SHELIA - SEGAL, LYNNE - WAINRIGHT, HILARY, *Beyond the Fragments*, Merlin, Λονδίνο 1979.
- RUDDICK, S., *Maternal Thinking: Towards a Politics on Peace*, Beacon Press, Βοστώνη 1989.
- SARGENT, L. (επιμ.), *The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: A Debate on Class and Patriarchy*, Pluto, Λονδίνο 1986.
- SPENDER, D., *Women of Ideas (and what men have done to them)*, Ark, Λονδίνο 1983.

- SPENDER, D., *Man Made Language*, Routledge and Kegan Paul, Λονδίνο 1985.
- STAMIRIS, E., «The Women's Movement in Greece», στο *New Left Review*, τχ. 158, 1986.
- SUNSTEIN, C.R., *Feminism and Political Theory*, The University of Chicago Press, Chicago 1992.
- THRELFALL, M. (επιμ.), *Mapping the women's movement*, Verso, Λονδίνο 1996.
- TONG, R., *Feminist Thought: A Comprehensive Introduction*, Westview Press, Boulder, Colo. 1989.
- VOGEL, L., *Marxism and the Oppression of Women*, Pluto, Λονδίνο 1983.
- WEEDON, CHR., *Feminist Practice and Poststructural Theory*, Basil Blackwell, Οξφόρδη 1987.
- YOUNG, I.M., *Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship*, στο *Ethics*, τχ. 99/2, 1989, σ. 250-274.
- ΨΑΡΡΑ, Α., «Φεμινισμός: Η λέξη, ο χρόνος, οι σημασίες», στο *Δίνοι*, τχ. 6, 1993, σ. 31-54.

Βασικά άρθρα που αφορούν το φεμινισμό ως κοινωνικό-πολιτικό κίνημα και ως ιδεολογία, περιλαμβάνονται στα τεύχη του φεμινιστικού περιοδικού *Δίνοι*: 1/1986, 2/1987, 3/1988, 4/1989, 5/1990.

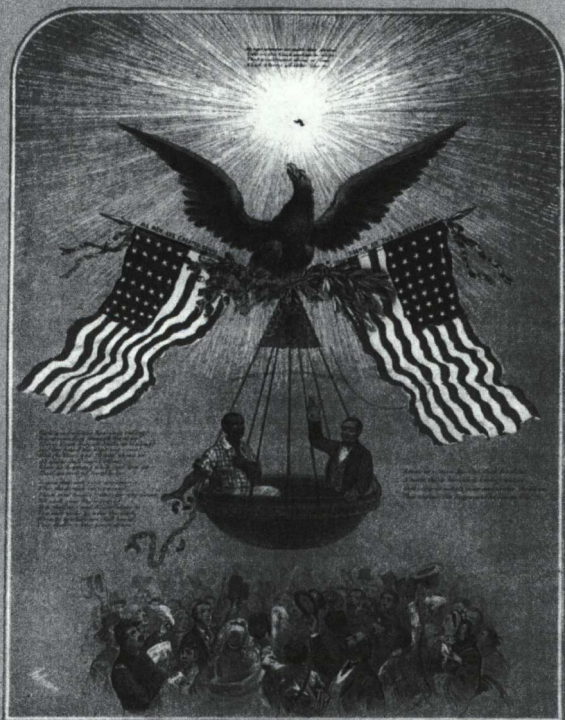
Γ) ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΟ ΚΙΝΗΜΑ

- ATKINSON, AD., *Principles of Political Ecology*, Belhaven Press, Λονδίνο 1991.
- BOOKCHIN, MUR., *Towards an Ecological Society*, Black Rose Books, Montreal 1980.
- ΒΟΪΚΛΗΣ, Γ., *Οικολογισμός, Εναλλακτικές Εκδόσεις: Οικολογική Σκέψη* 6, Αθήνα 1992.
- ΒΟΪΚΛΗΣ, Γ., *Το κοινωνικό πρόβλημα στο σύγχρονο καπιταλισμό: Μαρξισμός και Οικολογία*, Εκδόσεις Νέα Αριστερά, Αθήνα 1976.
- BRAMWELL, AN., *Ecology in the 20th Century: A History*, Yale University Press, New Haven και Λονδίνο 1989.
- ΓΕΩΡΓΑΡΑΚΗΣ, Ν.Γ., «Οικολογία και οικολογισμός στη Γαλλία: Πολιτισμική έκφραση μιας ιδεολογίας», στην *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 61, Αθήνα 1986.
- CALLENBACH, ERN., *Ecotopia*, Pluto, Λονδίνο 1978.
- CAPRA, F., *The Turning Point*, Flamingo, Λονδίνο 1985.
- CARSON, R., *Silent Spring*, Houghton-Mifflin, Βοστώνη 1962.
- DEMERTZIS, NIC., «Green Movement and Green Party in Greece», Paper presented to the ECPR Workshop «Europe: The Green Challenge», Colchester, 23-28 Μαρτίου 1991.

- ΔΕΡΜΙΤΖΑΚΗΣ, ΜΠ., «Οικολογικό και σοσιαλιστικό κίνημα: Συγκρίσεις και προοπτικές», στο συλλογικό έργο, *Το οικολογικό κίνημα στην Ελλάδα*, Εκδ. Μετά τη βροχή, Αθήνα 1987, σ. 160-171.
- DOBSON, A., *Green Political Thought*, Routledge, Λονδίνο 1990.
- DOMINICK, R., *The Roots of the Green Movement in the United States and West Germany*, στο *Environmental Review*, τόμ. 12, No. 3, Fall 1988, σ. 1-30.
- ECKERSLEY, R., *Environmentalism and Political Theory: Toward an Eco-centric Approach*, UCL Press, Λονδίνο 1992.
- ELLIOT, R.- GARE, A., *Environmental Philosophy*, Open University Press, Milton Keynes 1983.
- FOREMAN, D. - HAYWOOD, B. (επιμ.), *Ecodefence: A Field Guide to Monkeywrenching*, New Ludd Books, Tuscon 1989.
- ΛΟΥΛΟΥΔΗΣ, Λ., «Κοινωνικές διεκδικήσεις: Από την προστασία του περιβάλλοντος στην πολιτική οικολογία», στο συλλογικό έργο *Το οικολογικό κίνημα στην Ελλάδα*, Εκδ. Μετά τη βροχή, Αθήνα 1987, σ. 8-21.
- LUKE, T., «The Drams of Deep Ecology», στο *Telos*, τχ. 76, 1988, σ. 65-92.
- McKIBBEN, B., *The End of Nature*, Penguin, Harmondsworth 1990.
- MEADOWS, D., *The Limits to Growth*, Pan, Λονδίνο 1983.
- MERCHANT, CAR., *The Death of Nature*, Wildwood House, Λονδίνο 1980.
- ΜΟΔΙΝΟΣ, Μ., «Η οικολογία ως πολιτική: Ορισμένα θεωρητικά ζητήματα», στο συλλογικό έργο *Το οικολογικό κίνημα στην Ελλάδα*, Εκδ. Μετά τη βροχή, Αθήνα 1987, σ. 188-193.
- MOPEN, E. - POMPIEN, Z., κ.ά., *Η οικολογικοποίηση της σκέψης*, Εναλλακτικές Εκδόσεις: Οικολογική Σκέψη 2, Αθήνα 1991.
- NAESS, ARNE, *Ecology, Community and Lifestyle*, Cambridge University Press, Cambridge 1989.
- Ο'RIORDAN, T., *Environmentalism*, Pion, Λονδίνο 1981.
- PARKIN, S., *Green Parties: An International Guide*, Heretic Books, Λονδίνο 1988.
- PEPPER, D., *The Roots of Modern Environmentalism*, Crook Helm, Beckenham 1984.
- PLANT, JUD., *Healing the Wounds*, Green Print, Λονδίνο 1989.
- ROBINSON, M., *The Greening of British Party Politics*, Manchester University Press, Manchester 1992.
- SCHUMACHER, E.F., *Small is Beautiful*, Abacus, Λονδίνο 1973.
- ΣΠΑΝΟΥ, ΚΑΛ., «Διοικητικά Δίκτυα για την Πολιτική του Περιβάλλοντος», στο *Περιβάλλον και Δίκαιο*, τόμ. 1, 1994, σ. 95-124.
- ΣΠΑΝΟΥ, ΚΑΛ., «Οι απαρχές της πολιτικής του περιβάλλοντος στην Ελλάδα. Η δυναμική της πολιτικο-διοικητικής ατζέντας στη διάρκεια της δικτατορίας», στο Σπανού Καλ. (επιμ.), *Κοινωνικές Διεκδικήσεις και Κρατικές Πολιτικές*, Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 1995, σ. 223-286.

- ΣΧΙΖΑΣ, Γ., «Οικολογία και Αριστερά», στο συλλογικό έργο *Το οικολογικό κίνημα στην Ελλάδα*, Εκδ. Μετά τη βροχή, Αθήνα 1987, σ. 194-219.
- ΣΧΙΖΑΣ, Γ., *Πόλη, Φύση και Κοινωνία*, Εναλλακτικές Εκδόσεις: Οικολογική Σκέψη 3, Αθήνα 1991.

ΑΛΕΞΗΣ ΝΤΕ ΤΟΚΒΙΑ
Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΗ

ΕΤΟΧΑΣΤΗΣ

Η ΚΡΥΦΗ ΓΟΗΤΕΙΑ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ:
ΑΝΤΙ-ΘΕΩΡΗΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΚΛΕΚΤΙΚΙΣΜΟΣ
ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΟΥ ΕΡΓΑΤΙΚΟΥ ΚΙΝΗΜΑΤΟΣ

Το άγος της ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας (φαινόμενο παλιό όσο και η ίδια η ιστορία, αλλά που γνωρίζει κατευθυνόμενες εξάρσεις ευθέως ανάλογες των συγχρονικών αδιέξοδων του χώρου παραγωγής της) αποτελεί πρόβλημα ιδιαίτερα ακανθώδες, που δεν μπορεί ασφαλώς να αντιμετωπιστεί επαρκώς με αφορισμούς και περιστασιακά φληναφήματα. Η αυταπόδεικτη υποχρέωση για αντίσταση στη λαίλαπα του μυθολοιητικού εκχυδαϊσμού του παρελθόντος –ας μην αμφιβάλλουμε: για πολιτική χρήση στο παρόν και το μέλλον– απαιτεί συνεχή, κοπιώδη, και συγκροτημένη προσπάθεια. Όμως, ενώ το εγχείρημα είναι ονομαστικά κρυστάλλινο, στην πρακτική του ιστοριογραφικού και κοινωνικο-επιστημονικού έργου οι ρόλοι των επιστημονικών υποκειμένων του και των ιδεολογικά ιδιοτελών τους αντιπάλων συγχέονται συχνά: ποιος απειλεί και ποιος αμύνεται; Ποιος παράγει ιδεολογία και ποιος θεωρία;¹

* Ο Σεραφείμ Σεφεριάδης είναι υποψήφιος διδάκτωρ στο Columbia University.

1. Αν και συχνά μας διαφεύγει, ο διαχωρισμός ανάμεσα στους δύο όρους («ιδεολογία» και «θεωρία») είναι καθοριστικής σημασίας. Αν εξαιρέσουμε την πλέον διαδοσμένη, αλλά χαμηλής εννοιολογικής έντασης, χρήση της «ιδεολογίας», που υπονοεί απλώς «συστήματα πεποιθήσεων και ιδεών», ο όρος αυτός αναφέρεται στη εσοκευμένη μυθολοιητική αναπαράσταση της πραγματικότητας, συνεπώς στη συγκάλυψη της. Από την άλλη πλευρά, «θεωρία» σημαίνει «οποιοδήποτε σώμα συστηματικά συναφών γενικεύσεων επεξηγηματικού χαρακτήρα». Εννοείται ότι, για να είναι αποδεκτές, οι γενικεύσεις αυτές πρέπει πάντα να υπόκεινται στον έλεγχο της επαλήθευσης. Μια και οι στιγμές της είναι εν δυνάμει άπειρες, η διαδικασία επαλήθευσης δεν είναι ποτέ οριστική. (Έτσι, σύμφωνα με τον Popper, στην πρακτική των κοινωνικών επιστημών ο έλεγχος της επαλήθευσης συχνά ταυτίζεται με τη μη-διάψευση). Συνέπεια των παραπάνω είναι ότι ενώ η ιδεολογία επείγεται να περιορίσει τους ορίζοντες της εμπειρικής έρευνας, η θεωρία μπορεί να υπάρξει μόνο χάρη στην έρευνα, της οποίας συχνά αποτελεί βασικό κίνητρο και προϋπόθεση. Για τα ζητήματα αυτά, βλ. και Giovanni Sartori, «Guidelines for concept analysis», στο Giovanni

Ο βασικός λόγος για τη σύγχυση αυτή απορρέει από το ότι η πλέον προσοδοφόρος, και φυσιολογικά προσφιλής, μέθοδος ιδεολογικής χρήσης, συνίσταται στην αξιωματική αυτοανάδειξη των λειτουργιών της σε επιστημονικούς τιμητές. Τα παραδείγματα από την τρέχουσα πολιτική πραγματικότητα τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο είναι άφθονα,² όμως δεν είναι εδώ ο χώρος για να συζητηθούν διεξοδικά. Περισσότερη σημασία έχει να επιμείνουμε σε κάποιες από τις μορφές που η πρακτική αυτή παίρνει στον ενδο-επιστημονικό διάλογο. Αν και, προφανώς, οι πολιτικές ιδιότητες κάθε άλλο παρά ελλείπουν από τις ακαδημαϊκές διενέξεις, δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις εκείνες όπου θεωρητικά απαίδευτοι, αν και όχι πάντα νεοφώτιστοι, επιστημονικοί θεράποντες προβαίνουν σε ιδεολογικές παραχαράξεις ασυνείδητα, με ζήλο συχνά ανάλογο της άγνοιάς τους. Όπως συμβαίνει και στις καθαντό πολιτικές διενέξεις, το αποτέλεσμα είναι το παλιό και ιδεολογικό να παρουσιάζεται ως καινούριο και «επιστημονικό». Έτσι ή αλλιώς, όμως, η σύγχυση που προκαλείται είναι τεράστια και απειλεί ευθέως τόσο το ιστοριογραφικό έργο όσο και αυτό των κοινωνικών επιστημών.

1. Η ΑΦΟΡΜΗ

Σε πρόσφατη οργίλη αντιβολή του, ο Πέτρος Πιζάνιας (ΠΠ) ξεκινά προσπαθώντας να τονίσει την αυταπόδεικτη αλήθεια ότι η επιστημονική ανάλυση πρέπει να λειτουργεί απαλλαγμένη από ιδεολογικές παρωπίδες.³

Sartori (επιμ.), *Social science concepts: a systematic analysis*, Sage Publications, Beverly Hills-Λονδίνο-New Dehli, 1984, σ. 15-85 (το παράθεμα σ. 84).

2. Ενδεικτικά, θα μπορούσε κανείς να αναφερθεί στις περιπλοκές του «Μακεδονικού», στον επιστημονικοφανή εκφетиχισμό των αρχών της κυρίαρχης εκδοχής της ευρωπαϊκής ενοποίησης (την ώρα μάλιστα που αυτές αμφισβητούνται επιτακτικά στις κοιτίδες τους), όπως και του βουλευσιοκρατικού και απολίτικου «εκσυγχρονισμού». Στο διεθνές επίπεδο, αρκεί ίσως να θυμηθεί κανείς τις δοξασίες περί του «τέλους της Ιστορίας», και την περισπούδαστη διοχέτευση νεοφιλελεύθερων «κανιβαλικών ισορροπιών» ως νομοτελειακά αναγκαιών και αξεπέραστων κοινωνικών μορφών (σύμφωνα με την καυστική ορολογία του Κ. Τσουκαλά, *Είδωλα πολιτισμού. Ελευθερία, ισότητα και αδελφότητα στη σύγχρονη πολιτεία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991).

3. Π. Πιζάνιας, «Ο κύκλος και το τετράγωνο. Σχετικά με τη διπλή ζωή της ιστορι-

Όμως, ο τρόπος με τον οποίο καταθέτει τις επιστημονικές του προθέσεις είναι επικίνδυνα πρωτόλειος και, ως εκ τούτου, παραπλανητικός. Συγκεκριμένα, στα πλαίσια κάποιων έμμεσων αναφορών του στη θεωρία της γνώσης, αντιδιαστέλλει απολύτως την «καθαρή πραγματικότητα» (όπως λέει με αμίμητο ύφος: την «πραγματικότητα ως πραγματικότητα» σ. 156) με την απεικόνισή της, ενώ είναι παγκοίως αποδεκτό, ήδη από τη δεκαετία του 1970 –πιθανώς με τη γραφική εξαίρεση των χυδαίων νεο-Μπεϊκονιστών– πως «καθαρή πραγματικότητα» δεν υπάρχει. Η θέση ότι η «πραγματικότητα» υφίσταται *an sich und für sich*, και απλώς εμπίπτει στην αντίληψή μας με αδιαμεσολάβητο τρόπο έχει εύστοχα χαρακτηριστεί ως «μνημειώδης αφέλεια». ⁴ Αντ' αυτού, οι παρατηρήσεις που κάνουμε και οι πληροφορίες που συλλέγουμε καθ' οδόν προς την απόδοση αυτού που αποκαλούμε «πραγματικότητα», υφίστανται κατ' ανάγκη την επεξεργασία εννοιών, οι οποίες, άλλωστε, κάνουν δυνατό και το εγχείρημα της συλλογής τους. Το ότι οι έννοιες αυτές αναγκαστικά αντανακλούν και το αξιακό πλαίσιο αναφοράς του δημιουργού τους δεν αποτελεί πρόβλημα, αρκεί να υπάρχει φροντίδα ώστε η σχέση ανάμεσα στα δύο να καθίσταται όσο το δυνατόν διανυγέστερη (για να διευκολύνεται έτσι και η κριτική).

Και με τις επισημάνσεις αυτές κατά νου, πάντως, το αίτημα της επιστημονικής αμεροληψίας παραμένει. Και αυτό αποτελεί ευτύχημα, μια και οι αντιπαραθέσεις που προκαλούνται αναφορικά με τους προσφορότερους τρόπους υλοποίησής της τροφοδοτούν όλο και γονιμότερες τάσεις. Ο ΠΠ, όμως, θεωρεί ότι στη μεταπολιτευτική ελληνική ιστοριογραφία και τις κοινωνικές επιστήμες ανάλογη αισιοδοξία δε δικαιολογείται, αφού μερικά, αν όχι τα πλείστα, επιστημονικά υποκείμενα είναι πρόθυμα –έναντι αδρών ανταλλαγ-

κής πραγματικότητας», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 7 (Μάρτιος 1996): εφεξής, οι παραπομπές από αυτό το άρθρο σε παρένθεση μέσα στο κείμενο.

4. Giovanni Sartori - Fried W. Riggs - Henry Teune, *Tower of Babel; on the definition and analysis of concepts in the social sciences*, International Studies Association, Occasional Paper No. 6, Pittsburg, Pennsylvania 1975, σ. 14. Ανάλογη άπιστοροφή απέναντι στη «χονδροειδή διπολικότητα πολιτικής ιδεολογίας/κοινωνικής επιστήμης», όπως την εκφέρει ο ΠΠ, εκφράζει και η Γεωργία Πετράκη στο δικό της σχολιασμό του άρθρου του: «Η ανταρχικότητα διά της επιστήμης», *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τχ. 23, Παρασκευή 7 Ιουνίου 1996, σ. 38-39. Για μια εκτενή ανασκευή των αρχών του χυδαίου εμπειρισμού από τη σκοπιά του ερευνητή στις κοινωνικές επιστήμες, βλ., π.χ., R.T. Holt - J.E. Turner (επιμ.), *The methodology of comparative research*, The Free Press, Νέα Υόρκη 1970, κεφ. 2.

μάτων– να απαλλοτριώσουν «αυτομάτως και σε βαθμό σχεδόν απόλυτο» την κριτική τους σκέψη, καθιστάμενα έτσι υποχείρια ιδεολογικών επιταγών: έτσι βέβαια, «χάνουν από την επιστημονική τους υπόσταση, αλλά κερδίζουν την [πανεπιστημιακή;] θέση» (σ. 160).

Σε αδρές γραμμές η εικόνα αναδύεται συναρπαστική και το σενάριο ευλογοφανές, ειδικά σε ό,τι αφορά την υλική διάσταση των τεχταινομένων, την οποία ο συγγραφέας σπεύδει εξαρχής να υπογραμμίσει. Ποιοι όμως είναι οι πρωταγωνιστές; Είναι κατ' αρχήν «μια σειρά κοινωνιολόγων», που περιλαμβάνει τους Κ. Τσουνκάλα, Ν. Μουζέλη, και Κ. Βεργόπουλο· μια σειρά ιστορικών όπως ο Γ. Κορδάτος, ο Κ. Μοσκόφ, η Κ. Αρώνη-Τσίχλη, ο Ν. Ψυρούκης, ο Χ. Χατζηιωσήφ, και ο Α. Λιάκος· μια σειρά χρονογράφων και ερασιτεχνών ιστορικών όπως οι Χ. Βραχνιάρης, Γ. Γιάνναρης, και Δ. Λιβιεράτος· και τέλος μια σειρά «νέων ζηλωτών» (προφανώς σε ρόλο κομπάρσου) όπως ο υποφαινόμενος και η Ch. Vitsilakis-Soropiatis. Αλλά υπό ποίαν έννοια; Μα διότι, παρά τις όποιες επί μέρους διαφορές τους, όλοι από κοινού απέχουν από την «κριτική αξιολόγηση των ιστορικών πηγών [...] [με αποτέλεσμα] να υιοθετούν την απεικόνιση της πραγματικότητας που διαμορφώνουν οι κυρίαρχες απόψεις της κάθε εποχής και κοινωνίας και μάλιστα την καλύτερη, την πλέον ανώδυνη άρα και την πλέον μυθευτική εκδοχή της» (σ. 167). Ποιες είναι όμως οι «κυρίαρχες απόψεις»; Πολύ απλά είναι η «παλαιο-κομμουνιστική ερμηνεία» (που, ειρήσθω εν παρόδω, συνυπάρχει αρμονικά –ως «κυρίαρχη»– με την εθνικιστική!), που χρησιμοποιεί τη θεωρία του Immanuel Wallerstein περί κέντρου και περιφέρειας ως Δούρειο Ίππο, προφανώς για να αλιεύει συνοδοιπόρους. Το μόνο παρήγορο σημείο είναι ότι υπάρχει ο ίδιος ο συντάκτης της αντιβολής, και κάποιες «πολλαπλασιαζόμενες ευτυχώς νησίδες» επιστημονικής αντικειμενικότητας, που δύστυχώς δεν κατονομάζονται (σ. 174).

Βέβαια, το σκεπτικό και η εκφορά του κατηγορητηρίου, όπως και το ιλιγγιώδες εύρος του καταλόγου υπόπτων, εκτρέπουν απρόσμενα το σενάριο από το πνεύμα του αστυνομικού μυστηρίου σ' εκείνο της μαύρης κωμωδίας (αν δεν πρόκειται για παρωδία). Επί πλέον, το κείμενο επιβαρύνεται με δύο αλλά χαρακτηριστικά: αφενός το έντονα αποφαντικό ύφος και τον «ασυνήθιστα για τον επιστημονικό δημόσιο διάλογο υβριστικό τόνο» του συγγραφέα,⁵

5. Που επισημαίνονται με εύλογη δυσφορία από τη Γ. Πετράκη, ό.π., σ. 38.

και αφετέρου το γεγονός ότι, παρά τη θορυβώδη προσήλωσή του στην επιστημονική δεοντολογία, ο ΠΠ προφανώς αγνοεί τμήμα των εργασιών που κρίνει, επομένως δεν μπορεί να αποφανθεί και για την όποια (μεγαλύτερη, μικρότερη ή ανύπαρκτη) χρηστική τους αξία. Κι όμως το επιχειρεί (υποσημείωση αρ. 15, σ. 169). Συγκεκριμένα, λογοκλέπτοντας μια βιβλιογραφική παραπομπή από το άρθρο μου, αναπαράγει αυτούσιο και ένα τυπογραφικό λάθος που εμφανίζεται στη «Βιβλιογραφία» (όχι όμως και στις συναφείς υποσημειώσεις)⁶—όπου ένα μικρής αξίας βιβλίο του Χρ. Βραχνιάρη για τις κινητοποιήσεις των Θεσσαλών αγροτών στην καμπή του αιώνα⁷ αποδίδεται στον αρκετά πιο ενημερωμένο Γ. Γιάνναρη, που όμως ιστορεί τους σχηματισμούς του φοιτητικού κινήματος.⁸

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, θα μπορούσε κανείς να σταματήσει εδώ αναμένοντας προσφορότερη αφορμή για αντίλογο. Όμως, η σπάνις ουσιαστικού διαλόγου στις ελληνικές κοινωνικές επιστήμες, και η βαθύτερη σημασία ορισμένων παραποιήσεων—και ενδεχομένως παρανοήσεων—του ΠΠ δίνουν πιστεύω, αφορμή για γόνιμη αντιπαράθεση. Αν και συχνά, διαμέσου των γραμμών, θίγονται δύο τάξεων ζητήματα που άπτονται: (α) του γενικού χαρακτήρα θεωρητικών εγχειρημάτων, και (β) της συγκεκριμένης μελέτης της εργατικής τάξης στην Ελλάδα.

2. Ο ANTI-ΘΕΩΡΗΤΙΣΜΟΣ ΩΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Εδώ και περίπου μια δεκαετία, ο ΠΠ (και, εμμέσως, όχι μόνον αυτός) επιχειρηματολογεί ότι η υιοθέτηση της θεωρίας κέντρου-(ημι-)περιφέρειας αναπόφευκτα οδηγεί στη φυγή από την «ανάλυση των συγκεκριμένων σχέσεων παραγωγής, όπως διαμορφώθηκαν ιστορικά»:⁹

6. Σ. Σεφεριάδης, «Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936): μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 6 (Νοέμβριος 1995), υποσημείωση αρ. 45, σ. 27, και αρ. 135, σ. 68; εφεξής, οι παραπομπές από αυτό το άρθρο σε παρένθεση μέσα στο κείμενο.

7. Με τον πομπώδη τίτλο: *Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αγροτικό ζήτημα. Περίοδος 1900-1920*, Gutenberg, Αθήνα 1988.

8. *Φοιτητικά κινήματα και ελληνική παιδεία, Τόμος Α': Από το Ρήγα Φεραίο στην Κατοχή*, Εκδόσεις Το Ποντίκι, Αθήνα 1993.

9. Π. Πιζάνιας, «Η εφαρμογή της θεωρίας για τις σχέσεις του καπιταλιστικού κέντρου και της υπανάπτυκτης περιφέρειας στην ελληνική ιστοριογραφία: Ν. Ψυρούκης - Κ. Τσουκαλάς», *Μνήμων*, τόμ. 11 (1987), σ. 258.

«η θεωρία για το κέντρο και την περιφέρεια δεν ασχολήθηκε με τα ιδιαίτερα θεμελιακά χαρακτηριστικά της κάθε περιφερειακής κοινωνίας» (σ. 162). Τίποτε δεν απέχει περισσότερο από την πραγματικότητα. Όπως και ο ίδιος παραδέχεται σε ανύποπτο χρόνο (και με έκδηλα συναισθήματα ενοχής), τα έργα των πρώτων «μεταπολιτευτικών κοινωνιολόγων», παρά τις όποιες –ενίοτε σοβαρές– αδυναμίες τους, «διεύρυναν τόσο τα θεματικά ενδιαφέροντα όσο και το χρονολογικό ορίζοντα της ελληνικής ιστορίας [...] σε θέματα άγνωστα ή παραμελημένα από τους ιστορικούς» (υποσημείωση αρ. 3, σ. 161). Αυτό όμως δε συνέβη τυχαία. Συνέβη ακριβώς επειδή οι εν λόγω μελετητές συνδιαλέγονταν, κατά τεκμήριο δημιουργικά, με τη θεωρία, και πάντως όχι για το αντίθετο.

Ποιος είναι όμως ο ρόλος και ποια η χρηστική αξία της μακροθεωρίας¹⁰ (π.χ., κέντρο-περιφέρεια, το υπόδειγμα των Lipset-Rokkan για τη συστηματική μελέτη των κοινωνικών διαιρετικών τομών, τα ερμηνευτικά μακροϊστορικά σχήματα των Barrington Moore, Alexander Gerschenkron, Albert O. Hirschman και Fernando Henrique Cardoso για τις πολιτικές και κοινωνικές επιπτώσεις της ύστερης εκβιομηχάνισης,¹¹ στα οποία στηρίζονται εν πολλοίς οι

10. Για μια συνολική φιλοσοφική θεώρηση του χαρακτήρα τέτοιου είδους θεωρητικών εργασιμάτων (που ένας από τους προνομιακούς τους τόπους είναι η θεωρία της ιστορίας), βλ. Quentin Skinner (επιμ.), *The return of grand theory in the human sciences*, Cambridge University Press, Cambridge 1986 (όπου και πλούσια βιβλιογραφία, σ. 199-211).

11. Αναφέρομαι ενδεικτικά στα: Alexander Gerschenkron, *Economic backwardness in historical perspective*, Harvard University Press, Cambridge 1962· Barrington Moore Jr., *Social origins of dictatorship and democracy: lord and peasant in the making of the modern world*, Beacon Press, Boston, 1966 (ελληνική έκδοση: *Κοινωνικές ρίζες της δικτατορίας και της δημοκρατίας: αγρότες, γαιοκτήμονες, εργάτες, αστοί και διανοούμενοι στη διαμόρφωση του σύγχρονου κόσμου*, Κάλβος, Αθήνα, 1984)· Martin Seymour Lipset - Stein Rokkan, «Cleavage structures, party systems and voter alignments: an introduction», στο Lipset-Rokkan (επιμ.), *Party systems and voter alignments: cross-national perspectives*, Free Press, Νέα Υόρκη 1967· Albert O. Hirschman, *A bias for hope: essays on development and Latin America*, Yale University Press, New Haven 1971 (ειδικά, σ. 91-114)· και Fernando Henrique Cardoso - Enzo Faletto, *Dependencia y desarrollo en América Latina*, Siglo Veintiuno Editores, SA, Mexico City 1971. Μια συνοπτική διατύπωση των θεμελιακών εννοιών της θεωρίας κέντρου-περιφέρειας αποτελεί το άρθρο του Immanuel Wallerstein, «The rise and future demise of the world capitalist system: concepts for comparative analysis», *Comparative Studies in Society and History*, Σεπτέμβριος 1974, σ. 387-415. Οι πιο πρόσφατες επεξεργασίες του ίδιου συγγραφέα αποτυπώνονται στο έργο του *After Liberalism*, The New Press, Νέα Υόρκη 1995.

κατοπινές θεωρητικές συνθέσεις του Ν. Μουζέλη, κ.ά.) στις κοινωνικές επιστήμες;

Το πρώτο σημείο που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι, οι θεωρίες αυτές συνίστανται από έννοιες που πλάθονται σε υψηλό επίπεδο αφαίρεσης. Έννοιες, δηλαδή, οι οποίες, σύμφωνα με την παραδειγματική ανάλυση του Giovanni Sartori, (πρέπει) να διακρίνονται για την ευρεία νοηματική τους συμπαραδήλωση [*connotation*], που με τη σειρά της επιτυγχάνεται με τη μείωση του αριθμού των καθοριστικών τους ιδιοτήτων στα απολύτως απαραίτητα [*minimal definition*].¹²

Η πρόταση, λ.χ., ότι «μια χώρα είναι ημι-περιφερειακή» σε καμιά περίπτωση δε διεκδικεί για τον εαυτό της δυνατότητα απόδοσης και επεξήγησης ολόκληρου του φάσματος των οικονομικών, πολιτικών και κοινωνικών της χαρακτηριστικών (περισσότερο απ' ό,τι ο χάρτης μιας χώρας μάς αποτυπώνει και την αρχιτεκτονική των οικισμών της). Στρέφει όμως την προσοχή μας σε στοιχεία τα οποία, σύμφωνα με τη θεωρία, έχουν *δομική βαρύτητα*, συνεπώς δημιουργούν και το πλαίσιο εντός του οποίου επί μέρους παράγοντες διαδραματίζουν το ρόλο τους (π.χ. το ότι η διαδικασία εκβιομηχάνισης μιας περιφερειακής χώρας συντελείται στο φόντο ενός αρνητικού πλέγματος διεθνών ευκαιριών). Συναφώς, η πρόταση, λ.χ., ότι η Ελλάδα και η Ισπανία είναι αμφοτέρως «χώρες της ημι-περιφέρειας» εξαιτίας της συγκεκριμένης άρθρωσής τους στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα, ασφαλώς και δεν τις εξομοιώνει καθόλα, όπως δεν εξομοιώνονται και δύο άνθρωποι που ομαδοποιούνται εξαιτίας της συμμετοχής τους σε κάποια κοινωνική ομάδα. Ο λόγος της κοινής τους ταξινόμησης απορρέει από τη θεωρητική θέση ότι *αυτή η κοινή ιδιότητα* (η ημι-περιφερειακή άρθρωση) επιτρέπει σημαντικές επεξηγηματικές υποθέσεις και για τις δύο, ανεξαρτήτως των μεγάλων μεταξύ τους διαφορών (π.χ. στις δομές γαιοκτησίας), που όμως και αυτές διατυπώνονται σε υψηλό επίπεδο αφαίρεσης (π.χ., ότι η περιφερειακή άρθρωση δημιουργεί μηχανισμούς που αποτρέπουν την απρόσκοπτη εκβιομηχάνιση, και

12. G. Sartori, ό.π. Για να είναι αντίθετα επαρκείς οι ορισμοί εμπειρικών/ερευνητικών εννοιών, πρέπει να διακρίνονται για τον υψηλό αριθμό των καθοριστικών τους ιδιοτήτων, κάτι που μειώνει τη νοηματική τους συμπαραδήλωση και συνακόλουθα επιτυγχάνει χαμηλό αριθμό σημαινόμενων. Συναφώς, ενώ σφάλμα των θεωρητικών εννοιών είναι η *ασάφειά* τους (η πολυσημία του νοήματός τους), η βασική αδυναμία των εμπειρικών είναι η ανεπαρκής υποδήλωση [*denotation*].

άλλους που συντείνουν στην πλημμελή θεσμοθέτηση του κοινοβουλευτισμού).

Κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας/δεκαπενταετίας, η χρήση αφηρημένων εννοιών για τη δημιουργία γενικής θεωρίας, *cum* το ίδιο το μακρο-θεωρητικό εγχείρημα, υφίστανται εντεινόμενη πολεμική στη βάση της εγγενώς χαμηλής τους ικανότητας να προβλέψουν και να εξηγήσουν επί μέρους εξελίξεις, ή να αποδώσουν επαρκώς όλα τα συναφή χαρακτηριστικά των φαινομένων τα οποία διαπραγματεύονται. Όμως η κατηγορία, την οποία οι διακινητές της συχνά αρέσκονται να αποκαλούν «κριτική κατά του αναγωγισμού», είναι άδικη και ανυπόστατη. Γιατί, ασφαλώς, οι μακρο-θεωρίες επιδιώκουν και αυτό, αλλά μόνο δευτερευόντως και περιθωριακά. Η κύρια μορφή «επεξηγήσεων» στις οποίες στοχεύουν είναι, αντίθετα, γενικού χαρακτήρα, με έμφαση στην απόδοση της δυναμικής μακροχρόνιων τάσεων.¹³ Συνακόλουθα, η βασική τους αξία έγκειται, πρώτον στη σημασιολογική ταξινόμηση του εμπειρικού σύμπαντος, και δεύτερον στο ότι μας κατευθύνουν με συγκροτημένο τρόπο, από το αφηρημένο στο ειδικότερο, στη διατύπωση καιρίων ερωτημάτων και υποθέσεων (στη διερεύνηση αυτής κι όχι μιας άλλης μεταβλητής) καθ' οδόν προς τη διατύπωση ενδιάμεσων και μικρο-θεωριών.

Η θεωρία κέντρου-περιφέρειας, για παράδειγμα, δε μας προσδιορίζει εξ ορισμού τι είδους εξάρτηση θα υπάρχει ανάμεσα σε μια μητροπολιτική και μια περιφερειακή χώρα· αν θα είναι αυτή αποικιακή, νεο-αποικιακή, πολιτική ή απλώς οικονομική. Ούτε βέβαια περιλαμβάνει, αν αναγνωσθεί σωστά, νομοτελειακές προτάσεις αναφορικά με ζητήματα κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης (σχέσεις γαιοκτησίας, πολιτικό καθεστώς, δομή της αγοράς εργασίας κτλ.). Καθώς όμως μας επισημαίνει το γεγονός της άνισης άρθρωσης των χωρών αυτών στο παγκόσμιο σύστημα –συνεπώς μας αποκλείει το ενδεχόμενο της ισότιμης συμμετοχής τους, που κάποτε θεωρούνταν περίπου αυτονόητη– μας καθοδηγεί στο να *διατυπώ-*

13. Είναι, μάλιστα, χρήσιμο να επισημανθεί ότι τέτοιες «τάσεις» συχνά διαφεύγουν της άμεσης εμπειρικής παρατήρησης, μια και επικαλύπτονται από πλειάδα άλλων στοιχείων της συναφούς πραγματικότητας. Αυτό όμως δεν τις κάνει λιγότερο υπαρκτές, ούτε και αποτελεί τεκμήριο για το ότι η ανακάλυψή τους δεν είναι χρήσιμη. Μια εξαιρετική διατύπωση της χρηστικής αξίας αυτών των εγχειρημάτων, γίνεται από τον Charles Tilly, *Big structures, large processes, huge comparisons*, Russel Sage Foundation, Νέα Υόρκη 1985.

σοιμε συναφείς υποθέσεις, και κατόπιν να τις διερευνήσουμε στη βάση της συγκεκριμένης ιστορικής εμπειρίας της κάθε χώρας, *per genus et differentiam*, για κάθε είδος χωριστά και, κυρίως, διαφορετικά. Τα ερωτήματα που τίθενται έτσι κατά τη μελέτη της κεντρικά αρθρωμένης Βρετανίας, λ.χ., είναι διαφορετικά από εκείνα που διερευνούνται στη μελέτη της περιφερειακής Πολωνίας. Ένα από τα πολλά πλεονεκτήματα είναι ότι, με αυτόν τον τρόπο, η επισήμανση επί μέρους ομοιοτήτων χωρών ή κοινωνικών φαινομένων που ανήκουν σε διαφορετικά είδη, δεν απειλεί να ακυρώσει θεμελιακές διαφορές. Το γεγονός, π.χ., ότι τόσο η Γαλλία όσο και η Ελλάδα είχαν κατά το 19ο αιώνα πολυάριθμα στρώματα μικροϊδιοκτητών, δε θα μας αποκρύψει το ότι ενώ η μία χώρα είχε εκβιομηχανισθεί, η άλλη δεν είχε.

Είναι δυνατόν η εμπειρική έρευνα να οδηγήσει στη συνέχεια σε διατύπωση ενδιάμεσης θεωρίας για μια σειρά από χώρες που, ενώ έχουν κοινή περιφερειακή ή ημι-περιφερειακή άρθρωση, διαφοροποιούνται στη βάση επί μέρους χαρακτηριστικών. Αυτό ακριβώς κάνει ο Ν. Μουζέλης, λ.χ., όταν επιχειρεί να θεωρητικοποιήσει τις διάφορες μορφές μετάβασης στη «μετα-ολιγαρχική πολιτική» σε μια σειρά από χώρες της ημι-περιφέρειας (Νότια Αμερική-Βαλκάνια-Ελλάδα), στη βάση των διαφορετικών τους βαθμών αστικοποίησης και δομών γαιοκτησίας.¹⁴ Μπορεί κάποιος να διατηρεί επιφυλάξεις για το αποτέλεσμα, όμως το εγχείρημα είναι απόλυτα νόμιμο και συγκροτημένο, ανοίγει ορίζοντες για περαιτέρω εμπειρική έρευνα και γόνιμη διεπιστημονική αντιπαράθεση, και ασφαλώς δεν αποτελεί ένδειξη του ότι ο φορέας του είναι πράκτορας της Κομνφόρμ (ή απλώς θεσιθήρας). Όμως το ζήτημα δεν είναι διόλου κωμικό.

Η επίπτωση όλων αυτών, που πρέπει να προσεχτεί ιδιαίτερα από θεωρητικά ανυποψίαστους ερευνητές, είναι ότι τα δύο επίπεδα ανάλυσης και θεωρητικά εγχειρήματα, το μακρο-θεωρητικό και το σύνεγγες, όχι μόνο δεν είναι αντίθετα και ανταγωνιστικά, αλλά συνδέονται μεταξύ τους με στενή σχέση *συμπληρωματικότητας*: όπου το πρώτο αναγνωρίζει, σηματοδοτεί, και διαμορφώνει το έδαφος για την επιτυχή και θεωρητικά συνειδητή ανάληψη του δεύτερου (κάθοδος της κλίμακας αφαίρεσης), το οποίο με τη σειρά του

14. Ν. Μουζέλης, *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια. Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*. Θεμέλιο, Αθήνα 1987.

το ελέγχει κριτικά, το συμπληρώνει, και το ολοκληρώνει (άνοδος της κλίμακας αφαίρεσης).¹⁵ Επιγραμματικά, η θεωρητικά πειθαρχημένη υιοθέτηση μιας μακρο-θεωρίας όχι μόνο δεν αποτρέπει τη συγκεκριμένη μελέτη, αλλά δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την πιο πρόσφορη διεξαγωγή της.

Η αδυναμία κατανόησης αυτού του σημείου (συχνά για λόγους κατεξοχήν ιδεολογικούς) έχει οδηγήσει στη μαζική παραγωγή κοινότοπων προτάσεων χαμηλής θεωρητικής εμβέλειας, που όμως δεν επιχειρούν να συμπληρώσουν τις γενικές θεωρίες αλλά να τις αντικαταστήσουν ή, ακόμη χειρότερα, να τις εκτοπίσουν. Η, με τους όρους αυτούς, «ανακάλυψη του πολιτικού» στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1980, π.χ., θεωρήθηκε ως απόδειξη του «θανάτου», και όχι ευκαιρία για τη συμπλήρωση του «κοινωνικο-οικονομικού»· ενώ η «ανακάλυψη του πολιτισμικού», σε συνδυασμό με τη «γλωσσολογική στροφή», λίγο αργότερα φιλοδόξησε να εκτοπίσει και τα δύο.¹⁶ Η ίδια αδυναμία κατανόησης του ότι το σύνεγγες δεν ανταγωνίζεται αλλά συμπληρώνει το γενικό, χαρακτηρίζει και την πρόσφατη ευρωπαϊκή ιστοριογραφία της εργατικής τάξης, όπου η σταδιακή μετατόπιση σε αναλυτικά «μικρότερο επίπεδο» σήμανε και τη ρευστοποίηση του «ευρύτερου». Η θέση, για παράδειγμα, ότι η επαρκής ερμηνεία των εργατικών κινητοποιήσεων απαιτεί το συνυπολογισμό ενός ευρύτατου φάσματος παραγόντων –μερικών εντελώς ανεξάρτητων από τη σφαίρα της παραγωγής– θεωρήθηκε

15. Είναι επίσης χρήσιμο να σημειωθεί ότι, η ίδια ακριβώς συμπληρωματικότητα χαρακτηρίζει και τη σχέση ανάμεσα στις αφηρημένες-θεωρητικές έννοιες και τις εμπειρικές: «Οι αφηρημένες έννοιες συχνά υιοτιμώνται από τους ερευνητές. Όμως [...] είναι αδύνατο να λειτουργήσουμε χωρίς αυτές. Υποστηρίζεται –σωστά– ότι οι αφηρημένες έννοιες ούτε επαρκούν για τη διεξαγωγή της έρευνας ούτε και επαληθεύονται εύκολα. Ωστόσο, αυτές οι έννοιες μπορούν να έχουν εξαιρετικά σημαντική ευρετική και επεξηγηματική αξία· και πάντως, χρησιμεύουν για σκοπούς χαρτογράφησης και οργάνωσης του [προς έρευνα υλικού] [...] [Διαμαρτυρόμαστε συχνά] για το πόσο προβληματική είναι η σχέση θεωρίας και εμπειρικής έρευνας (και το αντίθετο). Αυτό όμως συμβαίνει [...] επειδή δε γνωρίζουμε πως να κατέλθουμε ή, το αντίστροφο, πως να ανέλθουμε τη συναφή κλίμακα αφαίρεσης [...] δηλαδή να δημιουργήσουμε συγκροτημένους κανόνες μετάβασης (σύνθεσης και ανάλυσης) από το ένα επίπεδο ανάλυσης στο άλλο...» (Sartori, ό.π., σ. 45, 44).

16. Αν η μόδα το φέρει έτσι, ώστε και το «πολιτισμικό» να εκτοπισθεί από το «προσωπικό», τότε ενδέχεται να «ανακαλυφθεί» ότι ούτε η επιστήμη της ιστορίας έχει νόημα ούτε, βέβαια, και οι κοινωνικές επιστήμες. Σ' αυτή την περίπτωση, ο πειρασμός για ομαδική παλινδρόμηση στην κοινή θεολογική μας μήτρα μπορεί και να είναι ακατανίκητος.

και ως απόδειξη της έλλειψης συνάφειας των κοινωνικο-οικονομικών δομών, ενώ η εσωτερική διαστρωμάτωση των εργατικών πληθυσμών (ειδικά των εργαζόμενων σε «μη παραγωγικούς τομείς»), θεωρήθηκε ως ανακάλυψη που αχρήστευσε την έννοια «εργατική τάξη». Έτσι, ενώ η ιστοριογραφία αυτή πράγματι προκάλεσε μια υγιή ευαισθητοποίηση απέναντι στις αμετροεπίεις του τελεολογικού λειτούργησμού, έτεινε κι αυτή με τη σειρά της να προβάλλει τις δικές της, μεθοδολογικά ψευδείς, υπερβολές.¹⁷

Επιπλέον, και ακριβώς επειδή η κριτική «χαμηλή δυνατότητα απόδοσης επί μέρους γεγονότων» είναι ουσιαστικά ψευδής, δεν πραγματοποιούμε πρόοδο στο κρίσιμο μέτωπο της επισήμανσης και υπέρβασης των πραγματικών αδυναμιών των γενικών θεωριών.¹⁸ Αντ' αυτού, σημαντικές θεωρίες που, παρά τις όποιες –ενίοτε σοβαρές, αλλά και συχνά ασήμαντες– αδυναμίες τους έχουν συμβάλλει καθοριστικά στον τρόπο που κατανοούμε κοινωνικά και πολιτικά φαινόμενα, ανακηρύσσονται με συνοπτικές διαδικα-

17. Από τη γενική αυτή τάση πρέπει ωστόσο να εξαιρεθούν εργασίες, όπως αυτές που περιλαμβάνονται στον τόμο που επιμελήθηκαν οι Ira Katznelson και Aristide Zolberg, *Working-class formation: nineteenth century patterns in western Europe and the United States*, Princeton University Press, Princeton 1986. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσες είναι επίσης οι θεωρητικές επεξεργασίες που περιλαμβάνονται στον πρόσφατο τόμο που επιμελήθηκαν οι Doug McAdam - John D. McCarthy - Mayer N. Zald, *Comparative perspectives on social movements: political opportunities, mobilizing structures, and cultural framings*, Cambridge University Press, Cambridge-New York-Μελβούρνη 1996. Μια πολύ καλή χαρτογράφηση της πορείας της ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας της εργατικής τάξης και των αντιπαραθέσεων που τη διατρέχουν, αποτελεί το άρθρο της Έφης Αβδελά, «Η κοινωνική τάξη στην σύγχρονη ιστοριογραφία: από το οικονομικό δεδομένο στην πολιτισμική κατασκευή», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 12ος, τχ. 22, Ιούνιος 1995, σ. 173-204. Στο χώρο της κοινωνιολογίας, μια πρόσφατη επίθεση ενάντια στην έννοια της «τάξης» είναι το βιβλίο των Jan Pakulski - Malcom Waters με το χαρακτηριστικό τίτλο, *The death of class*, Λονδίνο-Thousand Oaks-New Dehli 1996. Για τη γλωσσολογική στροφή, βλ. το άρθρο του Κ. Φουντανόπουλου, «Η γλωσσολογική στροφή στην ιστορία: ορισμένες επισημάνσεις», *Μνήμων*, τόμ. 17, Αθήνα, 1995, σ. 147-161.

18. Μια διεισδυτική προσέγγιση του προβλήματος της υπέρβασης των προβλημάτων των γενικών θεωριών γίνεται από τον Erik Olin Wright (*Classes*, New Left Books, Λονδίνο, 1985 σ. 20-25). Μια πολύ ενδιαφέρουσα πρόσφατη προσπάθεια επίλυσης θεωρητικών προβλημάτων από το χώρο της μακρο-οικονομικής θεωρίας αποτελεί το βιβλίο των Pierre-Richard Agenor - Peter Montiel, *Development macroeconomics*, Princeton University Press, Princeton 1996. Διαπιστώνοντας αδιέξοδο τόσο στο νεοκλασικό όσο και στο «αναπτυξιακό» μοντέλο, οι συγγραφείς επιχειρούν μια θεωρητικά πειθαρχημένη σύνθεση στο επίπεδο της γενικής θεωρίας.

σιές «ξεπερασμένες» ή «νεκρές», χωρίς βεβαίως να αναπληρώνονται με νέες. Όπως είναι φυσικό, το γνωσιολογικό κενό τείνει να πληρωθεί με αγοραία ανορθολογικές, ευθέως ιδεολογικές επικλήσεις σε μεταφυσικού ή *Gestalt* τύπου έννοιες (π.χ., η ιδιαιτερότητα της φυλής, πρβλ. τις ατέρμονες συζητήσεις για την ουσία και το «πραγματικό νόημα της ελληνικότητας» κτλ.), ή με φυγή προς την επιστημολογία ή, συχνά, και την οντολογία των υπό εξέταση φαινομένων.

Γνώριμο, επίσης, χαρακτηριστικό της αντι-θεωρητικής πρακτικής είναι ότι συχνά εκφέρεται και ως δήθεν αντιπαλότητα της επιστήμης της ιστορίας προς τις κοινωνικές επιστήμες (ιδιαίτερα τις συγκριτικές). Η επισήμανση του αναχρονιστικού χαρακτήρα αυτού του αφελούς ιστορικισμού είναι μάλλον περιττή, έχει όμως σημασία να τονιστεί ότι η υιοθέτησή του έχει ευθέως ιδεολογικά αποτελέσματα, καθώς οδηγεί μεσο/μακροπρόθεσμα στην υπετροφική ανάπτυξη «εθνικών ιστοριογραφιών». Καθώς αυτές χαρακτηρίζονται από μια παντελή έλλειψη της συγκριτικής διάστασης (που προϋποθέτει θεωρητική υποδομή σε αφηρημένες έννοιες), είναι φυσικό να καταλήγουν στην αέναη –και μέσα στην καινοφάνειά τους συχνά ανόητη– «ανακάλυψη εθνικών ιδιαιτεροτήτων», που για να τεκμηριωθούν επιβάλλουν ολόένα και επιλεκτικότερες αναγνώσεις των ιστορικών πηγών (σε χαμηλό επίπεδο αφαίρεσης). Οι ιστορικοί που επιτίθενται ενάντια στους κοινωνικούς επιστήμονες, είναι έτσι κατά κανόνα όχι μόνο θεωρητικά ανυποψίαστοι, αλλά και κακοί ως ιστορικοί. Αντίθετα, όπως έχει εδώ και καιρό επισημάνει ο Αντώνης Λιάκος, μια νέα *histoire totale*

«χρειάζεται ακριβώς έναν ισχυρό θεωρητικό εξοπλισμό και προπαντός διεπιστημονικές μεθόδους. Άλλωστε, είναι ακριβώς στα όρια ανάμεσα στις επιστήμες απ' όπου προέρχεται η ανανέωση των μεθόδων και των αντικειμένων τους, και είναι ο θεωρητικός εξοπλισμός που μπορεί όχι μόνο να ανιχνώσει τα εμπειρικά δεδομένα σε επιστημονικές έννοιες, αλλά και να ανοίξει το δρόμο στην ανακάλυψή τους».¹⁹

Βέβαια, «ιδιαιτερότητες» και «μοναδικότητες» (που προφανώς αποτελούν μια σταθερά για κάθε κοινωνικό σχηματισμό) πρέπει

19. Αντώνης Λιάκος, «Η αλληλεξάρτηση πολιτικών και μεθοδολογικών προσεγγίσεων στην ιστορία του εργατικού κινήματος», *Μνήμων*, τόμ. 11, 1987, σ. 249 – έμψαση δική μου.

πάντα να επισημαίνονται, όμως όχι για να εκτοπίζουν, αλλά για να συμπληρώνουν και να τροποποιούν τις θεωρητικές προτάσεις από τις οποίες εκκινούν και στις οποίες πρέπει πάντα να καταλήγουν. Σε αντίθετη περίπτωση, είναι σαν η φωτογραφία να διεκδικεί τον εκτοπισμό της χαρτογραφίας, επειδή η τελευταία δήθεν προβαίνει σε «αναγωγισμό».

Υφιστάμενοι τις αρνητικές συνέπειες της αντι-θεωρητικής παθολογίας, γινόμαστε έτσι μάρτυρες μιας ολοένα εντεινόμενης απώλειας της ικανότητάς μας για θεωρητική επικοινωνία και γνωσιολογική σώρευση, με απότοκο μια γενικευμένη αίσθηση σχετικισμού, αν όχι αγνωστικισμού, όπου τα πάντα ρει, και που στο τέλος της ημέρας είμαστε ανίκανοι να εντάξουμε συγκεκριμένα ευρήματα σε ευρύτερα θεωρητικά πλαίσια ή να διατάξουμε επί μέρους θεωρητικές προτάσεις και μεταβλητές. Όταν η ίδια η έννοια του επικαθορισμού ρευστοποιείται, αναπόφευκτα χάνεται και η δυνατότητα γνώσης του τι είναι πρωτεύον και τι δευτερεύον (αν και απαραίτητο για μια πλήρη επεξήγηση), του ποια είναι η αιτία και ποιο το αποτέλεσμα.

Αν ισχύουν αυτά, δεν είναι διόλου υπερβολικός ο φόβος ότι η επιστημονικοφανής επίθεση ενάντια στη θεωρία υποκρύπτει επίθεση ενάντια στο ίδιο το επιστημονικό εγχείρημα. Συνεπώς η ανάγκη αντίστασης εναντίον της είναι επιτακτική.

3. Ο ΕΚΛΕΚΤΙΚΙΣΜΟΣ ΩΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Όμως στην πραγματικότητα ο ΠΠ πολύ λίγο ενδιαφέρεται για τη θεωρία και τη σχέση που αυτή έχει με την έρευνα. Απλώς χρησιμοποιεί την καθόλου ευρηματική ταύτιση/σύγχυση ιδεολογίας και θεωρίας ως νομιμοποιητικό εργαλείο για μια ειδική πολεμική που εστιάζεται σε ένα και μόνο ζήτημα: την ύπαρξη ή όχι εργατικής τάξης στη μεσοπολεμική Ελλάδα. Αυτό πιστοποιείται αμέσως από την απλή παρατήρηση, ότι η γενικόλογη «κριτική» της θεωρίας κέντρου-περιφέρειας δεν έχει καμιά σχέση με την «κριτική» σχετικά με την ύπαρξη εργατικού κινήματος. Αν μη τι άλλο, εκείνος που ξεκινά έρευνα, στηριγμένος στις αρχές της θεωρίας αυτής, θα περιέμενε ακριβώς να μην ανακαλύψει εργατικό κίνημα –λόγω δομικής υπανάπτυξης κτλ. Παρόμοια ανακάλυψη όχι μόνο δεν είναι λογικό προαπαιτούμενο της θεωρίας, αλλά και πρέπει να οδηγήσει στη

μερική τροποποίησή της.²⁰ Προς όφελος όμως της συζήτησης, ως παραβλέψουμε.

Ο ΠΠ αποδίδει στον υποφαινόμενο (και σε άλλους συγγραφείς) την υπαρξιακή αγωνία απόδειξης της «ύπαρξης» εργατικής τάξης, όμως δεν είναι δύσκολο να διαπιστώσει κανείς ότι είναι εκείνος που επείγεται να αποδείξει το αντίθετο. Και για να το επιτύχει, προβαίνει σε πλειάδα νοηματικών αναστροφών και παραποιήσεων των κειμένων που κρίνει. Να μερικές εντελώς ενδεικτικά:

α) αποδίδει στο γράφοντα την άποψη ότι, «ταξική συγκρότηση» είναι μια διαδικασία σύμφωνα με την οποία ένα κοινωνικό στρώμα προσεγγίζει τη μορφή της αγγλικής εργατικής τάξης (σ. 172). Τι όμως έχει όντως γραφτεί; «...[H] ρευστότητα της αγοράς εργασίας σε περιφερειακές και ημι-περιφερειακές χώρες αποκλείει την εμφάνιση μορφών ταξικής συγκρότησης που απαντούν σε κεντρικές-βιομηχανικές κοινωνίες, δημιουργώντας, αντίθετα, τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση διαφορετικών τύπων» (σ. 13).

β) υποστηρίζει πως η θέση περί της προϊούσας ταξικής συγκρότησης, προς το τέλος της περιόδου του Μεσοπολέμου, βασιίζεται στην εκτίμηση της ποσοτικής κυριαρχίας της μεγάλης καπιταλιστικής επιχείρησης (σ. 167), ενώ το κρινόμενο άρθρο τονίζει επανειλημμένα πως βασικό χαρακτηριστικό της απασχόλησης στη βιομηχανία ήταν ο ασταθής και εποχικός της χαρακτήρας (σ. 17, 22-23, 28-29).

γ) υπονοεί, επίσης, την ανακάλυψη «αγροτικού προλεταριάτου» (σ. 164). Όμως το άρθρο εναντίον του οποίου βάλλει, ρητά αναφέρει (αν και παρεμπιπτόντως, μια και δεν είναι αυτό το κύριο θέμα του): «[π]αρότι η αγροτική μεταρρύθμιση, που άρχισε να υλοποιείται κυρίως μετά το 1922, στην ουσία εξαφάνισε το στρώμα των άκληρων αγροτών, η γη ήταν τόσο κατατεμαχισμένη (70% της αγροτιάς είχαν νάνους κλήρους από 0,1-3 εκτάρια), που αδυνατούσε να εξαλείψει τη γενικευμένη αθλιότητα» (υποσημείωση αρ. 78, σ. 42).²¹

20. Επειδή ο ΠΠ το αντιλαμβάνεται (μάλλον υποσυνείδητα), σπεύδει στο δεύτερο μισό του άρθρου του (σ. 163 κ.ε.) να υπάγει όλους τους κρινόμενους στη θεωρητική παράδοση του Γ. Κορδάτου, που όμως αγνοούσε τη θεωρία.

21. Βέβαια, υπήρχε εκ των πραγμάτων ένα ευρύτατο στρώμα εποχικών εργατών γης που υποχρεωνόταν να κάνει μεροκάματα, προκειμένου να συμπληρώσει το πάγια ανεπαρκές του εισόδημα από την παραγωγή σιταριού, καπνού (Στερεά-Θεσσαλία-Νέες Χώρες) και σταφίδας (Πελοπόννησος). Μια επισταμένη μελέτη των στρεμματικών αποδόσεων καθόλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, σε συνδυασμό με τις τι-

δ) θεωρεί ότι το εγχείρημα της «ανακάλυψης εργατικής τάξης» βασίζεται στην αποδοχή κατά γράμμα των απογραφών του πληθυσμού (σ. 166). Όμως σημαντικότερο τμήμα του περί ου ο λόγος άρθρου όσο και άλλων «κρινόμενων» εργασιών αφιερώνεται ακριβώς στην ερμηνεία, αποκρυπτογράφηση, και ανασυνθεση κατά κανόνα παραπλανητικών απογραφικών κατηγοριών, όπως είναι οι «ιδιοκτήται, συνιδιοκτήται, διοικηταί», οι «ατομικώς εργαζόμενοι», και οι «χρησιμοποιούντες μόνο μέλη της οικογενείας των» (σ. 30-36).²²

ε) αποδίδει στο γράφοντα την άποψη ότι, η εργαζόμενη φτωχολογία πρέπει εκ των προτέρων και μηχανιστικά να αθροιστεί στη δύναμη των βιομηχανικών εργατών (σ. 172). Όμως αυτό που ρητά λέγεται είναι πως «αν το ζήτημα της συγκρότησης τάξης πρέπει να παραμείνει επί της αρχής ανοιχτό για την προλεταριακή εργατική τάξη, αυτό ισχύει στο πολλαπλάσιο για τους άτυπους εργαζόμενους πληθυσμούς» (σ. 59).²³

Υπάρχουν και αλλά πολλά σημεία σκόπιμης παραποίησης στα οποία θα μπορούσε να σταθεί κανείς. Όμως τα παραπάνω αρκούν για να μορφώσει κανείς γνώμη σχετικά με την αμεροληψία του κρίνοντα. Είναι, ωστόσο, σημαντικό να συνοψίσουμε τονίζοντας ένα και μόνο: ενώ ορισμένες από τις κρινόμενες μελέτες υποστηρίζουν ακριβώς πως η ταξική συγκρότηση δεν προϋποθέτει βορειοευρωπαϊκές παραγωγικές δομές, και πως η χρόνια αποτυχία μας να την αναλύσουμε επαρκώς σε χώρες όπως η Ελλάδα, οφείλεται εν μέρει σ' αυτήν ακριβώς την εμμονή μας να χρησιμοποιούμε βορειοευρωπαϊκά μέτρα και σταθμά, ο ΠΠ τους προσάπτει το εκ

μές των αντίστοιχων καλλιιεργειών, θα το απέδειχνε περίτρανα τόσο για εκείνους τους αγρότες που παρήγαγαν για την αγορά όσο και για εκείνους που κατέφευγαν στην αυτοκατανάλωση. Μια ανθρωπολογικά γλαφυρή απεικόνιση της ταξικής σύγκρουσης νάνων ιδιοκτητών και τσορματζήδων σε ένα χωριό της Μακεδονίας βρίσκεται στην πρόσφατη εργασία της Anastasia N. Karakasidou, *Fields of wheat, hills of blood: passages to nationhood in Macedonia*, διδακτορική διατριβή, Columbia University, 1995, σ. 297-305.

22. Ο Αντώνης Λιάκος από την πλευρά του προχωρεί σε εκτεταμένη ανασκευή διαδεδομένων δοξασιών αναφορικά με τη στατιστική κατηγορία «άνευ προσδιορισμού». Βλ. *Εργασία και πολιτική: το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 74-83.

23. Που ασφαλώς σημαίνει και πιθανότητα δημιουργίας από μέρους τους άτυπων ομάδων και «πολιτιστικών σχηματισμών» σε μη βιομηχανική βάση.

διαμέτρου αντίθετο, ότι δηλαδή παραλληλίζουν την Ελλάδα με την Αγγλία.²⁴

Όμως, γιατί αυτή η έκπτωση εννοιών και νοημάτων; Γιατί ο ΠΠ αποφεύγει την ουσιαστική πραγματολογική αντιπαράθεση μέσω αυτής της θεαματικής φυγής προς τα πίσω; Αν αποκλείσουμε προβλήματα λειψής κατανόησης, η απάντηση δεν μπορεί παρά να είναι κατεξοχήν ιδεολογική. Για λόγους των οποίων η σημασία τεκμαίρεται ακροθιγώς παρακάτω, ο συγγραφέας αυτός αρνείται αξιωματικά να δεχτεί έστω και προς συζήτηση, το ενδεχόμενο μιας ιδιότυπης ελληνικής (και, ενδεχομένως, ευρύτερα, ημι-περιφερειακής) ταξικής συγκρότησης, που να είχε συντελεστεί παρά την απουσία ευμεγέθους βιομηχανικού προλεταριάτου, παρά την ύπαρξη μικροϊδιοκτησίας στις πόλεις και την ύπαιθρο, και παρά την ύπαρξη άτυπων εργαζόμενων πληθυσμών στον ανεπίσημο τομέα της οικονομίας. Ό,τι συνηγορεί υπέρ αυτής της συγκρότησης (που βέβαια κάθε άλλο παρά με την ιδεοτυπική αγγλική έμοιαζε) δεν μπορεί γι' αυτόν παρά να είναι –εξ ορισμού– «στρεβλή αναπαράσταση της πραγματικότητας». Από αυτό το αξίωμα ξεκινά για να αναγνώσει την «πραγματικότητα», και όχι αντιστρόφως όπως διατείνεται. Στην πορεία, βέβαια, επείγεται να προσάψει σ' αυτούς που κρίνει τη δική του άποψη ότι, δηλαδή, ταξική πάλη και ταξική συγκρότηση θα ήταν δυνατό να υπάρξουν μόνο αν και εφόσον οι κοινωνικές συνθήκες της Ελλάδας έμοιαζαν με εκείνες των βορειοευρωπαϊκών χωρών.

24. Η αναστροφή είναι πράγματι εντυπωσιακή, ειδικά αν λάβουμε υπόψη ότι ο Αντώνης Λιάκος, ο οποίος επίσης «κρίνεται», εξαρτά μεγάλο μέρος της συναφούς επιχειρηματολογίας του σε πρόσφατες μελέτες σύμφωνα με τις οποίες, τελικά, ούτε και η Αγγλία έμοιαζε με την «Αγγλία»: «Κατά τα μέσα του 19ου αιώνα, στη Βρετανία όχι μόνο δεν υπήρξε μια αυτόματη σχέση ανάμεσα στην εκβιομηχάνιση και στη δημιουργία μεγάλων επιχειρήσεων, αλλά ούτε οι μικρές επιχειρήσεις βρισκόνταν σε διαδικασία εξαφάνισης. Αντίθετα, οι νέοι βιομηχανικοί κλάδοι συνοδεύτηκαν από ένα πλήθος μικρών επιχειρήσεων, οι οποίες στηρίζονταν στους ειδικευμένους τεχνίτες [...] [H] αγγλική περίπτωση [...] επιβεβαιώνει την άποψη ότι η προλεταριοποίηση ήταν βέβαια ο κυρίαρχος, αλλά όχι ο μόνος τρόπος καπιταλιστικής ανάπτυξης. Υποστηρίχθηκε, μάλιστα, πως η μικροϊδιοκτητική παραγωγή δεν αποτελούσε απλώς υπόλειμμα προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής, αλλά συνδέθηκε με τον αναδυόμενο καπιταλισμό με νέους τρόπους, απορροφώντας ένα μέρος της συσσώρευσης ή μπαίνοντας σε ιεραρχικές σχέσεις, κατά τις οποίες η υποταγή της εργασίας στο κεφάλαιο δεν επιτεύχθηκε μέσω της άμεσης εξάρτησης της εργασίας, αλλά έμμεσα, μέσω του ελέγχου των πρώτων υλών και των τιμών, των πιστώσεων κτλ...» (Α. Λιάκος, ό.π., σ. 76). Βλ., επίσης, στο ίδιο, υποσ. αρ. 134, σ. 86.

Αν και η επί της ουσίας αντιπαράθεση με θέσεις που παρουσιάζονται ως εξ ορισμού σωστές παρέλκει, ένα ή δύο παραδείγματα είναι απαραίτητα για να καταδειχθεί η ουσία του επιχειρήματος. Ο συγγραφέας μας θεωρεί, λ.χ., αυτονόητα λανθασμένη την άποψη ότι οι χαμηλόβαθμοι δημόσιοι υπάλληλοι έτειναν να αρθρώσουν μαχητικό ταξικό λόγο (σ. 173). Προφανώς αγνοεί ότι η μαζική συνδικαλιστική τους ενεργοποίηση επί κυβερνήσεως Ζαΐμη κατά το 1926-1927 (με αιτήματα κλασικά: τακτική απόδοση επιδομάτων και πραγματική θεσμοθέτηση του «13ου μισθού») οδήγησε στην πρώτη επίσημη απαγόρευση της απεργίας επί ποινή άρσεως της μονιμότητας.²⁵ Ούτε βέβαια θεωρεί σημαντικό²⁶ ότι το δεύτερο συ-

25. Η πρώτη νομική αποτύπωση της απαγόρευσης αυτής βρίσκεται στην εισηγητική έκθεση του νόμου 2151 της 21 Μαρτίου/6 Απριλίου 1920 «περί επαγγελματικών σωματείων», όπου τονιζόταν ότι «δεν δύναται ο δημόσιος υπάλληλος να μεταχειρισθεί κατά του Κράτους το όπλον της απεργίας...» (Εφημερίς Ελλήνων Νομικών, *Νομοθεσία περί σωματείων*, Εκδοτικός Οίκος Ι. & Π. Ζαχαροπούλου, Αθήνα, σ. 78). Όμως ο νόμος περιορίσθηκε στην τυπική απαγόρευση της ένωσης «επαγγελματικών σωματείων δημοσίων υπαλλήλων ή υπηρετών προς σωματεία της αυτής φύσεως εργατών» (άρθρο 21), με το σκεπτικό ότι αυτό θα ήταν αρκετό ώστε να αποτραπεί η εκδήλωση απεργιακών κινητοποιήσεων. Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 όμως, η δράση των υπαλλήλων κατέστησε σαφές ότι η προσδοκία αυτή ήταν αβάνμη. Κρίθηκε έτσι αναγκαία η ρητή διατύπωση της απαγόρευσης στα πλαίσια του νόμου 4879 της 6/6 Μαρτίου 1931 «περί υπαλληλικών οργανώσεων» (άρθρο 3), που επίσης καθόριζε (και μετά την τροποποίησή του από τον 5403/1932) ότι στα δημοσιοϋπαλληλικά σωματεία «δέον να μετέχουν υπάλληλοι ανήκοντες εις τον αυτόν κλάδον, απαγορευομένης απολύτως της συμμετοχής υπαλλήλων άλλου κλάδου εις τιν οργανώσιν ετέρων» (άρθρο 1). Επίπτωση της τελευταίας διάταξης ήταν και η διάλυση της δημοσιοϋπαλληλικής ομοσπονδίας. Για μια συνοπτική παρουσίαση της συνδικαλιστικής ιστορίας των δημοσίων υπαλλήλων (που ξεκίνησε από τους δημοδιδασκάλους), βλ. Λεάνδρος Πολυχρόνης, *Τα εργατικά σωματεία*, Φ. Κωνσταντινίδης & Κ. Μιχαλάς, Αθήνα, 1949, σ. 172-178. Βλ., επίσης, τις εύστοχες παρατηρήσεις του Σταύρου Μουδόπουλου για τη σημασία των περιορισμών στη δράση του δημοσιοϋπαλληλικού κινήματος, στα πλαίσια της μελέτης του, *Ο νόμος 281/1914 για τα επαγγελματικά σωματεία και η επίδρασή του στην εξέλιξη του συνδικαλιστικού κινήματος*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα/Κομοτηνή 1987, σ. 67-69. Οι εξαιρετικά πενιχρές μισθολογικές απολαφές των χαμηλόβαθμων δημοσίων υπαλλήλων αποτυπώνονται στους μισθολογικούς πίνακες των διαδοχικών εκδόσεων του Ταμείου Προνοίας Δημοσίων Υπαλλήλων. Βλ., π.χ., *Διάταγμα περί κωδικοποίησης εις ενιαίον κείμενον νόμου των περί Ταμείου Προνοίας Δημοσίων Υπαλλήλων ισχυουσών διατάξεων και λοιπά εκτελεστικά διατάγματα*, Εθνικών Τυπογραφείων, Αθήνα, 1927, και *Οργανισμός 1931*, Εθνικών Τυπογραφείων, Αθήνα 1931. Για το ίδιο θέμα, βλ. και Σ. Σεφεριάδης, *ό.π.*, σ. 51-53.

26. Κι αυτό παρά την εκτενή του ενασχόληση με τους δημοσίους υπαλλήλους στα πλαίσια της σημαντικής μελέτης του, *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα*

νέδριο της *Συνομοσπονδίας Δημοσίων Υπαλλήλων Ελλάδος*, που, όχι βέβαια τυχαία, έμελλε να διαλυθεί το Μάρτιο του 1931, συζήτησε εκτενώς το ζήτημα της σύνδεσης με τη ΓΣΕΕ (αν και εντέλει αποφάνθηκε αρνητικά). Ούτε ότι η αριστερή και ημι-παράνομη *Κεντρική Πανυπαλληλική Επιτροπή*, η οποία ιδρύθηκε το 1931/1932 στηριγμένη στην Ομοσπονδία των ΠΤΤ, προκάλεσε εθνικές-κλαδικές απεργίες το Μάιο του 1932 και το Δεκέμβριο του 1933 που παρέλυσαν το τηλεπικοινωνιακό δίκτυο της χώρας (η πρώτη μάλιστα πετυχαίνοντας την αλληλεγγύη των εφοριακών, των υπαλλήλων των τελωνείων και του κατώτερου προσωπικού των οικονομικών υπουργείων). Ούτε, τέλος, ότι μέχρι το 1934, όχι λιγότερο από 450 υπάλληλοι είχαν προσαχθεί σε δίκες για πολιτικούς λόγους, και άλλοι 200 είχαν παραπεμφθεί σε πειθαρχικά συμβούλια με παραπλήσιο σκεπτικό.²⁷ Όλα αυτά είναι «φαντασιακές αναπαράστασεις». Μα και ο ίδιος ο λόγος των δημοσίων υπαλλήλων φαίνεται να απηχεί αυτή την «αναπαράσταση». Το παρακάτω παράθεμα είναι από παρέμβαση του υπάλληλου Καψάλη σε συνάντηση των Θεσσαλονικέων δημοσίων υπαλλήλων το Δεκέμβριο του 1927:

«...ειδοποιούμε τους ιθύνοντας ότι εάν [το Κράτος] δεν λάβη μέτρα διά το νέον έτος θα καταρρέυση [...] Επέστη σήμερα η στιγμή να κραυγάσωμεν ότι οι περιορισμοί και αι νομιμοφροσύναι προσκρούουν εις τας ανάγκας μας. Η κυβέρνησις ουδέποτε εφαντάσθη ότι οι υπάλληλοι [...] θα εγκατέλειπον τας θέσεις των [...] Αι αξιώσεις μας κάποτε ήσαν πλατωνικάι, σήμερα όμως είναι αξιώσεις χειροπιασταί, ζωντανάι [...] Εάν η κυβέρνησις δεν λάβει υπ' όψιν της τας αποφάσεις μας είμεθα εις

(1842-1923): το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα, 1985, σ. 140-145, 183-189. Αξίζει παρεμπιπτότως να σημειωθεί ότι, σ' αυτή την εργασία ο ΠΠ θεωρούσε ότι «[α]πό το τέλος του 19ου αιώνα, το εργατικό κίνημα αρχίζει να παρουσιάζεται δυναμικά στο κοινωνικό προσκήνιο, και από την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα μέχρι το τέλος της περιόδου που εξετάζουμε, αρχίζουν να εμφανίζονται συνεχώς εργατικές και εργατοϋπαλληλικές ενώσεις, εργατικά κέντρα καθώς και διάφορες επαναστατικές οργανώσεις, με κατάληξη την ίδρυση του ΚΚΕ το 1922 [sic]...» (σ. 147). Οδηγείται λοιπόν κανείς στο συμπέρασμα ότι, ο ΠΠ της δεκαετίας του 1980 μετείχε σε μια «μικροομάδα συμπερόντων ιδεών» της εποχής, που συμπαρέσυρε «στην ακρισία και την ανυποληψία την ιστορική σκέψη».

27. Δ. Πέλοπας, *Ο φασισμός και οι δημόσιοι υπάλληλοι*, Υπαλληλική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1934, σ. 20.

θέσιν να λάβωμεν απόφασιν τοιαύτην που θα διαταράξη το συγκρότημα του Κράτους...».

Η ίδια συγκέντρωση ενέκρινε το ακόλουθο ψήφισμα:

«Οι Δημόσιοι Υπάλληλοι καταγγέλλουν προς τον κυρίαρχον πλέον λαόν την εγκληματικήν διά τα συμφέροντα του άρνησιν των εκάστοτε κυβερνήσεων να παράσχωσιν εις τους υπαλλήλους στοιχειώδη μέσα ζωής [...] καθ' ην εποχήν βρόγχος ανάγκης εξ αφορμής βαρυτάτης φορολογίας ειδών πρώτης ανάγκης πνίγει δημοσίους υπαλλήλους. Διατρανούσι την αμετάτρεπτον απόφασίν των να διεκδικήσωσι αγωνιζόμενοι τα όσα δικαιούνται ως εργαζομένη τάξις οικονομικά αγαθά και προς εξασφάλισιν τούτου λίαν προσεχώς αποφασίσωσι την κήρυξιν απεργίας εξουσιοδοτούντες την Συνομοσπονδίαν Δημοσίων Υπαλλήλων να καθορίση τον χρόνον ενάρξεως ταύτης...».²⁸

Ασφαλώς θα αντιταχτεί ότι αυτός δεν είναι ο «πραγματικός» λόγος των υπαλλήλων (οι «πηγές» αυτές δεν πρέπει να παρθούν «κατά γράμμα») γιατί είναι «δημόσιος» (σ. 154) και ως εκ τούτου «μυθευτικός» (σ. 167). Όμως οι υπογράφωντες το παραπάνω κείμενο απειλούνταν άμεσα με απόλυση και πολύπλευρες διώξεις καθόλου φανταστικές.

Ας είναι· πρόκειται για «συμβάντα περιθωριακής κατά κανόνα σημασίας» (σ. 163) σαν κι αυτά «που χαρακτηρίζουν κάθε κοινωνικό σχηματισμό, ακόμη και τον πλέον απλούστερο [sic]» (σ. 166). Οι κοινωνικές εκρήξεις στο Βόλο του 1921, στον Πειραιά του 1923, στη Θεσσαλία του 1925, στην Καβάλα του 1933, στη Δυτική Πελοπόννησο του 1934/1935, στην Κρήτη του 1935, στη Θεσσαλονίκη του 1936 ήταν «κατά κανόνα» περιθωριακά γεγονότα, και αν δεν ήταν, επρόκειτο για συμπτώσεις που δεν είχαν τίποτε κοινό μεταξύ τους. Το να παραλληλίζονται μάλιστα, αποτελεί ανεπίτρεπτο «κονστρουκτιβισμό» (σ. 172). Ένας φοιτητής της Φυσικομαθηματικής από τη Θεσσαλονίκη, όμως, ήταν και ο ίδιος διακινητής αυτού του κονστρουκτιβισμού.

«Έχουν την απαίτηση οι καθηγηταί μας εν γένει μπαίνοντας στον περίβολο του Πανεπιστημίου να ξεχνάμε την ίσαμε εκείνη

28. Αμφότερα τα παραθέματα από: *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 29 Δεκεμβρίου 1927.

τη στιγμή κοινωνική ζωή μας και να γινόμαστε ούτε λίγο ούτε πολύ απομνημονευτικές μηχανές.

Αν τώρα ξεκινώντας από το σπίτι μας για το Πανεπιστήμιο, πολλοί από μας αφήνουμε εκεί τη μιζέρια και την απόγνωση, κι αν περνώντας από την πλατεία Αγίας Σοφίας βλέπουμε κάθε πρωί τη θλιβερή στρατιά των ανέργων που ζητούν δουλειά για ένα κομμάτι ψωμί, αν διαβαίνοντας τους δρόμους βλέπουμε τους καπνεργάτες [...] αδύνατους, χλωμούς, κουρελιασμένους να ξεπροβάλλουν από τα συρματοπλεχτα παράθυρα των καπνεργοστασίων μέσα στα οποία αφήνουν το αναντικατάστατο αγαθό, την υγεία τους, για ένα κομμάτι ψωμί στα χέρια του [...] καπνοβιομήχανου που κι αυτόν τον βλέπουμε να κατεβαίνει [...] από το πολυτελέστατο αυτοκίνητό του, κι όταν ανεβαίνοντας τον ανήφορο του Πανεπιστημίου συναντούμε τα παιδάκια της φτωχολογιάς να κατεβαίνουν κουρελιάρικα, ξυπόλητα, με τη σφραγίδα της άθλιας ζωής στο πρόσωπο και το κορμάκι τους, που θα τη φέρουν παντοτινά πεια, κι όταν ψηλά αντικρύζουμε τις φυλακές του Γεντί-Κουλέ που 50 και 100 από τους καλλίτερους εργάτες και διανοούμενους –πολλές φορές και συνάδελφοι μας– “ζουν” για να πεθάνουν μέσα στα ανήλια μεσαιωνικά τείχη γιατί ζήτησαν το ψωμί [...] τους, όλ’ αυτά οι καθηγηταί μας θέλουν διαβαίνοντας το κατώφλι του Πανεπιστημίου να τα ξεχνάμε και να τ’ αφήνουμε έξω από την πόρτα του [...] όπως αυτοί αφήνουν το κασκόλ τους στην κρεμάστρα...».²⁹

Ο φοιτητής αυτός ήταν βέβαια ανέξοδα ρομαντικός. Άρα η μαρτυρία του είναι άκυρη. Όμως αυτός ακριβώς ο λόγος έτεινε να αναπαραχθεί στις φοιτητικές κινητοποιήσεις της δεκαετίας του 1930, που, όπως κάθε σοβαρός ερευνητής οφείλει να γνωρίζει, κάθε άλλο παρά περιθωριακές ήταν. Με παρόμοιο σκεπτικό, δεν πρέπει ασφαλώς να μας απασχολήσουν ούτε δηλώσεις επίσημων εκπαιδευτικών φορέων όπως αυτή του Πρύτανη του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Δ. Στεφανίδη:

«Ακριβώς προ τεσσάρων ετών [1930], ότε ως κοσμήτωρ της Νομικής Σχολής είχα αναλάβει τη εντολή της την εξέτασιν των υποψηφίων φοιτητών εις το μάθημα της εκθέσεως ιδεών, είχα διαπιστώσει ότι οι απόφοιτοι των γυμνασίων μας κατά σημα-

29. Συνέντευξη: *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 5 Νοεμβρίου 1934.

ντικώτατον μέρος ενεφορώντο από ιδέας αντιπατριωτικές. Σχεδόν το ήμισυ των υποψηφίων εξεφράζετο ανευλαβώς περί της ιδέας της πατριδος, εφείνετο δε επηρεασμένον από ουτοπιστικές αντιλήψεις συναδελφώσεως των λαών και δημιουργίας ενός παγκοσμίου κράτους, εντός του οποίου αι χωριστάι εθνότητες ουδεμίαν θα είχαν θέσιν. Διέβλεπέ τις επίσης τότε καταφανή επιρροήν επί των αποφοίτων των γυμνασίων της Βορείου Ελλάδος των ευρύτερων ανατρεπτικών ιδεών, όπως εμφανίζονται αύται εις τα κυκλοφορούντα προπαγανδιστικά φυλλάδια. Η διαπίστωσις εκείνη έδωκεν αφορμήν εις το Υπουργείον της Παιδείας, εις το οποίον ανεφέρθη, να λάβη ριζικώτερα μέτρα προς παρακώλυσιν της διαδώσεως των υπεράνα προοδευτικών ιδεών μεταξύ της μαθητιώσης νεολαίας, αν δε κρίνω από τας εκθέσεις των υποψηφίων κατά τα επακολούθησαντα έτη, αι προσπάθειαι του υπουργείου δεν έμειναν άνευ αποτελέσματος. Βεβαίως δεν αποκλείεται όπως οι υποψήφιοι αποκρύπτουν τας πραγματικές των σκέψεις...».³⁰

Ως καθηγητής νομικής, ο Στεφανίδης είχε προφανώς συλλάβει τη θεωρία κέντρου-περιφέρειας πολύ πριν τον Wallerstein.

Ούτε, τέλος, πρέπει να θεωρηθούν γεγονότα άξια προσοχής η συνδικαλιστική θέσμιση των εργαζομένων (τα σωματεία, οι ομοσπονδίες, τα Εργατικά Κέντρα και οι Συνομοσπονδίες), και η κατασταλτική πανοπλία (νομοθετική και θεσμική) του μεσοπολεμικού Κράτους: η συστηματική του παρέμβαση στην εσωτερική ζωή των συνδικαλιστικών οργανώσεων, η Υπηρεσία Ειδικής Ασφαλείας (1925), η Υπηρεσία Γενικής Ασφαλείας του Κράτους (1926), η Διεύθυνση Γενικής Ασφαλείας (1929), η νομοθεσία περί «προληπτικής διοικητικής εκτοπίσεως» (1926), το Ιδιώνυμο (1929), ή το δίκτυο πληροφοριοδοτών που ανέπτυσαν κατά τόπους η Αστυνομία Πόλεων και η Χωροφυλακή.³¹ Είναι σαφές ότι οι μηχανι-

30. Στο ίδιο, 21 Οκτωβρίου 1934.

31. Για το ζήτημα της κρατικής ανάμιξης στη ζωή των συνδικάτων βλ. τις καινοτικές εισαγωγικές παρατηρήσεις του Γιώργου Φ. Κουκουλέ (*Ελληνικά συνδικάτα: οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση. 1938-1984*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1988, σ. 11-21) και Α. Λιάκος, ό.π., ειδικά, σ. 157-175. Για την καταστολή, βλ., κυρίως, Νίκος Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974: όψεις της ελληνικής εμπειρίας*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1983, και Ρούσσοσ Σ. Κούνδουρος, *Η ασφάλεια του καθεστώτος: πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1927-1974* (Πρόλογος Αρ. Μάνεση), Καστανιώτης, Αθήνα 1978. Οι συγγραφείς αυτοί τονίζουν

ομοί αυτοί, στο βαθμό που δεν ήταν «φαντασιστικοί», είτε στήθηκαν τυχαία, είτε επειδή οι κρατούντες παρασύρθηκαν λόγω ανοησίας ή υπερβάλλοντος ζήλου – θύματα και αυτοί μιας ομαδικής φαντασιακής παράκρουσης. Όλα τα παραπάνω, συνεπώς, δεν αποτελούν τεκμήρια κανενός πράγματος απολύτως, απορρέουν από ζηλωτικές αστυνομικές λαθραναγνώσεις της ιστορίας και ως τέτοια παραγράφονται και, πιθανώς, απαγορεύονται.

Μόνο που για την περιγραφή της πρακτικής αυτής, της *επιλεκτικής φυγής από τις πηγές*, υπάρχει ένας ακριβής όρος: ο *εκλεκτικισμός*. Κι αυτός, ως γνωστόν, συνιστά κακή –πολύ κακή– ιστορία.

Πίσω από αυτές τις εμμονές αποσιώπησης δεν είναι δύσκολο να διακρίνει κανείς το παλιό και γνώριμο δόγμα της «παραδοσιακότητας» της ελληνικής κοινωνίας:³² μιας κοινωνίας που, αν και χαρακτηριζόταν από εκτεταμένη φτώχεια, δεν είχε τάξεις, συνεπώς μήτε ταξικές συγκρούσεις. Τα μοτίβα του είναι γνωστά: οι Έλληνες ήταν ατομιστές (κάποτε «δαιμόνιοι»), λιτοδίαιτοι, και πιστοί στις αρχές της οικογένειας. Καθώς μάλιστα οι κοινωνικά αδύναμοι «επέτυχαν» τελικά να αποφύγουν την προλεταριοποίησή τους,

βέβαια ότι δεν υπήρχε πραγματικός κίνδυνος για την «ανατροπή του κοινωνικού καθεστώτος», αλλά σπεύδουν να προσθέσουν ότι το ιδιώνυμο και οι διοικητικές εκπομπές «εξέφραζαν στο θεομικό επίπεδο, από τη μια την εχθρική στάση των κυρίαρχων τάξεων της χώρας απέναντι στην ανάπτυξη του εργατικού κινήματος και, από την άλλη, την ανασφάλεια που ένιωθαν μπροστά στη διεκδικητική δράση των εργαζομένων» (Ν. Αλιβιζάτος, σ. 374). Για τα δίκτυα πληροφοριοδοτών βλ. Αλ. Δάγκας, *Ο χαφιές: το κράτος κατά του κομμουνισμού. Συλλογή πληροφοριών από τις υπηρεσίες Ασφαλείας Θεσσαλονίκης, 1927*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995. Η εργασία αυτή αποτελεί δημοσίευση των αρχείων του Διοικητή της Υπηρεσίας Ειδικής Ασφαλείας Θεσσαλονίκης Στυλιανού Κανδυλάκη, και περιλαμβάνει την πλήρη σειρά των εκθέσεων του καταδότη «Ερημία», που χάρη σ' αυτές επιτεύχθηκε η εξάρθρωση της Περιφερειακής Επιτροπής Κεντρικής και Δυτικής Μακεδονίας του ΚΚΕ το Μάιο του 1927. Βρίσκει επίσης κανείς σ' αυτή πολλές χρήσιμες πληροφορίες αναφορικά με την οργανωτική υφή του βορειοελλαδίτικου διεκδικητικού κινήματος.

32. «Το κλειστό κοινωνικό περιβάλλον και ο στενός διανοητικός ορίζοντας που συνεπάγεται πριμοδοτούν την αναβίωση, αν ποτέ είχαν χαθεί, μιας δέσμης διανοητικών εργαλείων με τα οποία η κατανόηση του εαυτού στην κοινωνία γίνεται αντιληπτή με όρους βαθύτατα θρησκευτικούς [...] [Το] πολιτιστικό κεφάλαιο που φέρουν τα φτωχά [...] στρώματα, αναπαράγεται διευρυμένα στην οικονομική συγκυρία του Μεσοπολέμου [...] [και αναπαράγεται] εγκαθιστώντας ευρύτητα στις μεγάλες πόλεις τις παραδοσιακές κοινωνικές σχέσεις, εκείνες που συγκροτούσαν ιστορικά στις χωρικές κοινωνίες την πρωτογενή οργάνωση των απλών εμπροσφυματικών παραγωγών» (Π. Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων η τεχνολογία της επιβίωσης στην Ελλάδα το Μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1993, σ. 147, 161).

δεν υπέφεραν από τα αδιέξοδα που ταλάνιζαν ανάλογα στρώματα στις βιομηχανικές κοινωνίες, άλλωστε, ως επί το πλείστον, ήταν οι ίδιοι ιδιοκτήτες. Αντιμετώπιζαν βέβαια προβλήματα, όμως, καθώς αυτά δεν ήταν βορειοευρωπαϊκού τύπου, μάλλον δεν πρέπει να ήταν και τόσο σκληρά, και, εν πάσει περιπτώσει, δεν τους άγγιζαν «πραγματικά» διότι η αυτογνωσία τους βρισκόταν σε διαρκώς πρωτόγονο επίπεδο – συνελπώς οποιασδήποτε μορφής αντίσταση λογικά αποκλειόταν.³³

Η «παραδοσιακή» επιχειρηματολογία, όμως, δεν αντιλαμβάνεται ότι είναι αυτή ακριβώς η αδυναμία της να διακρίνει νεωτερικές εντάσεις σε οιονεί προ-νεωτερικές (όπως και, ενδεχομένως, μεταμοντέρνες) μορφές, που κατεξοχήν προδίδει οικονομισμό και προσηλώνση σε θεωρητικά ξεπερασμένα «στάδια» – είτε αυτά που αυτεπάγγελτα και κατ' εξακολούθηση λάνσαρε ως πρόσφατα το ΚΚΣΕ, είτε αυτά της εξελικτικής θεωρίας του εκσυγχρονισμού με τις εργασθηριακές της πολιτικότητες πάνω στον άξονα παράδοση-νεωτερικότητα.³⁴

33. Μερικούς από τους τρόπους με τους οποίους η ιδεολογική αυτή εικόνα (που κύρια αδυναμία της είναι ο τυπολατρικός εκφρατισμός της έννοιας της «ιδιοκτησίας») συχνά παρεισθύει και σε εμβριθείς μελέτες, προσπάθησα να επισημάνω και στο άρθρο μου για την ταξική συγκρότηση (Σ. Σεφεριάδης, ό.π.). Προνομακώς της χώρας, πάντως, ήταν ως πρόσφατα η λαογραφία. Για μια εκτενή ανασκευή, βλ. Στάθης Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Πλέθρον, Αθήνα, 1987.

34. Από τον πολιτικό στίβο, η πιο καινουργική πολεμική εναντίον του ΚΚΕ (και του ΚΚΣΕ) που στην περίφημη 6η Ολομέλεια του Ιανουαρίου του 1934 ανακάλυψε ότι η Ελλάδα ήταν μσο-φρουδαρχική (και, ως εκ τούτου, «παραδοσιακή»), είναι αναμφίβολα το έργο του Π. Πουλιόπουλου, *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα*; «Νέοι Στόχοι», Αθήνα, 1972 ('1934). Το έργο του Πουλιόπουλου έχει πρόσφατα προκαλέσει και ακαδημαϊκό ενδιαφέρον. Βλ. *Ο Παντέλης Πουλιόπουλος και το εργατικό κίνημα στο Μεσοπόλεμο* (Συνέδριο του Κέντρου Έρευνας και Τεκμηρίωσης, Αθήνα 11-12 Ιουνίου 1993 – ειδικά τις ανακοινώσεις των Ν. Αλιβιζάτου, Γ. Λαμπάτου, Α. Λιάκου, Π. Νούτσου, και Β. Τσοκόπουλου). Βλ. επίσης: Α. Λιάκος, «Παντέλης Πουλιόπουλος: πώς εγγράφεται η θεωρία στην κοινωνία»; *Τα Ιστορικά*, τχ. 18-19 (1993), σ. 241-254. Για μια συνοπτική αλλά καιρία παρουσίαση και κριτική των αρχών του εξελικτικού εκσυγχρονισμού στη μελέτη των προ-βιομηχανικών κοινωνιών, βλ. J. Samuel Valenzuela - Arturo Valenzuela, «Modernization and dependency; alternative perspectives in the study of Latin American underdevelopment», *Comparative Politics*, Ιούλιος 1978, σ. 535-557. Η ύπαρξη, τέλος, ταξικών διαφοροποιήσεων και αντιπαράθεσεων στην ελληνική κοινωνία παρά την έλλειψη μορφολογικών χαρακτηριστικών «των κοινωνικών τάξεων των χωρών της Δυτικής Ευρώπης» επισημαίνεται και από το Χρήστο Χατζηωσήφ στο βιβλιοκριτικό του άρθρο «Δημοκρατία και πελατειακές σχέσεις. Τρεις πρόσφατες αναλύσεις της ελληνικής πολιτικής του 19ου αιώνα», *Μνήμων*, τόμ. 16 (1994), σ. 167-197 (το παράθεμα: σ. 177).

Επί πλέον, η συστηματική-επιλεκτική αποσιώπηση της αντίστασης στη φτώχεια (δηλαδή των διαφόρων μορφών που πήρε το διεκδικητικό κίνημα) οδηγεί εμμέσως, πλην σαφώς, στην ιδεολογική ειδυλλιοποίηση της τελευταίας, όταν και αν δεν απορρέει ευθέως απ' αυτήν. Αυτό βέβαια, ούτε συμβάλλει σε κανενός είδους απελευθέρωση από τους καταναγκασμούς του οικονομικού ντετερμινισμού και του χυδαίου κοινωνιολογικού λειτουργισμού (που ασφαλώς έχουν ως αποτέλεσμα την περιφρόνηση της «πραγματικής ζωής των ανθρώπων»³⁵), ούτε είναι και κάτι το καινούριο. Την ε-

35. Για την ακρίβεια, συμβαίνει το ακριβώς αντίθετο: χάριν της υπεράσπισης του «παραδοσιακού» δόγματος, μια σειρά από διαστάσεις της κοινωνικής ζωής των φτωχών κυριολεκτικά ακρωτηριάζονται· όπως, για παράδειγμα, το ζήτημα της εκτεταμένης και καθόλου παραδοσιακής κοινωνικής ανομίας (εργληματικότητα, πορνεία, αλκοολισμός, αυτοκτονίες), ειδικά τη δεκαετία του 1930, που αποτύπωνε ανάγλυφα την ολοένα εντεινόμενη αδυναμία της μεσοπολεμικής οικογένειας να φέρει σε επιτυχές πέρας τη λειτουργία του εργοκοινωνισμού. Αξίζει να παρατηρήσει κανείς ότι σύμφωνα με επίσημες στατιστικές στη δεκαετία του 1930 η Ελλάδα φέρεται να κατέχει τα πρωτεία στην Ευρώπη (μαζί με τις Φινλανδία και Ρουμανία) στους θανάτους από ανθρωποκτονία (βλ. Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος/ΓΣΥΕ, *Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος 1936*, σ. 507). Ούτε, βέβαια, μπορούν να αποσιωπηθούν εκτιμήσεις όπως του Ηλία Λαγάκου («Αι φυλακαί μας», *Εργασία*, τχ. 187, 30 Ιουλίου 1933, σ. 1081-1082), σύμφωνα με τις οποίες ο ρυθμός αύξησης της εργληματικότητας ήταν φρενήρης. Οι «τελεσιδικώς καταδικασθέντες» ήταν 66.290 το 1929, 82.245 το 1930, 79.397 το 1931, 88.263 το 1932 και 99.011 το 1933 (ΓΣΥΕ, ό.π., σ. 333). Η ιστορία της πορνείας (προπαντός της παράνομης και ευκαιριακής) είναι εξίσου αποκαλυπτική. Ο Διευθυντής του Τμήματος Ηθών Θεσσαλονίκης Παπαναστασίου εκτιμούσε, το 1933, ότι οι ευκαιριακές πόρνες αποτελούσαν περίπου το 2% του πληθυσμού της πόλης (πάνω από 5.000 άτομα), ενώ ο Δρ. Τζαμαλούκας, Διευθυντής του τοπικού Νοσοκομείου Αφροδισίων Νοσημάτων εκτιμούσε ότι περίπου 120.000 άτομα έπασχαν από σύφιλη ή βλεννόρροια (*Εφημερίς των Βαλκανίων*, 25 Σεπτεμβρίου 1933, 14 Οκτωβρίου 1933). Η μεσοπολεμική Θεσσαλονίκη κοιμόταν όντως «κάτω από φώτα κόκκινα». Σε ό,τι αφορά τον αλκοολισμό, ο Σιμωνίδης Βλαβιανός, σε ομιλία του στον Παρνασσό στις 11 Νοεμβρίου 1934, παρατηρούσε: «Καταγινόμενος με το ζήτημα του αλκοολισμού επί 35 έτη συνεχώς [...] είμαι εις θέον να υποστηρίξω [...] και να βεβαιώσω, ότι δεν έχομεν μεν τον βαρύν αλκοολισμόν των άλλων εθνών, τον πλήττοντα τον εγκέφαλον αμέσως [...] αλλά έχομεν εις ευρυτάτην κλίμακα διαδεδομένον τον οξύν και ύποξυν αλκοολισμόν». Προκαλούσε μάλιστα το ακροατήριό του: «...ελάτε μαζί μου εις τα φτωχόσπιτα των εργατών, εμβήτε εις τας καλύβας των χωρικών και αγροτών, κατέλθετε εις τα ταβερνεία και τα καπηλεία, εισέλθετε εις τας φυλακάς και τα κρατητήρια, εξετάσατε τα αίτια της καταστάσεως της ηθικής, της σωματικής, της ψυχικής, της οικονομικής και πάσης άλλης δυστυχίας [...] του πίνοντος [...] Δεν έχει τις ή να [...] εισέλθη εις 10-20 οικίας και να ακούση τους [...] διαλόγους, δι'ων αλκοολίζονται οι σύγχρονοι Έλληνες..., ίνα λάβη ιδέαν του χρονίου αλκοολισμού όστις υποβόσκει...» («Ο αλκοολισμός εν

Ξόχως ιδεολογική προβληματική της ανακάλυψης «ελευθερίας», εκεί που πραγματικά υπήρχε σκληρή «αναγκαιότητα», την εξέφρασε πολύ καλά ο Κωνσταντίνος Καραβίδας (και, ως ένα βαθμό, το ίδιο το Λαϊκό Κόμμα) ήδη από τα χρόνια του Μεσοπολέμου – η γοητεία της, μάλιστα, τον συνέχει τόσο ώστε να επιμένει σ' αυτή ακόμα και στα χρόνια της ύστερης κατοχής, όταν το ειδυλλιακό του σύμπαν είχε πλέον πρόδηλα καταρρεύσει.³⁶

Οι στοχεύσεις της πρακτικής αυτής είναι προφανείς και μάλιστα φαίνεται να έχουν λαμπρό πολιτικό μέλλον στις σύγχρονες κοινωνικές αντιπαραθέσεις, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και διεθνώς, καθώς γινόμαστε καθημερινά μάρτυρες μιας ολοένα και περισσότερο «άτυπης» άντλησης πλεονάσματος, μέσω μορφών που μετακυλίνουν τόσο το ρίσκο της επένδυσης όσο και το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης από το κεφάλαιο στην εργασία: υπεργολαβία, φασόν κτλ. Επιγραμματικά, συνίστανται στην απόκρυψη της πραγματικότητας της οικονομικής και κοινωνικής κυριαρχίας στο βαθμό που αυτή δεν υλοποιείται με την αρχέτυπη βιομηχανική της μορφή (που συνεπάγεται πολυάριθμο βιομηχανικό προλεταριάτο κτλ.).³⁷ Όπως και στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, έτσι και σήμερα όλοι είναι περίπου το ίδιο (ιδιοκτήτες) και αν δεν είναι, τότε –με μεθοδολογική αμετροέπεια– ισχύει το ακρι-

Ελλάδι», *Εργασία*, τχ. 225, 22 Απριλίου 1934, σ. 1465-1466). Το πρόβλημα του αλκοολισμού στην ύπαιθρο απασχόλησε επανειλημμένα τις υγειονομικές αρχές. Βλ., π.χ., Μ. Μεταλινός, *Η υγιεινή κατάσταση των αγροτικών πληθυσμών Μακεδονίας-Θράκης από τον 1925-1930*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα, 1932. Η κατάχρηση αλκοολούχων ποτών θεωρήθηκε «μάστιγα της Μακεδονικής υπαίθρου», ενώ υπολογιζόταν ότι καταναλώνονταν ετήσια πάνω από 12.000 τόνοι ούζο και κονιάκ (σ. 42,43). Ούτε, βέβαια, είναι συμπτωματικό ότι, αν και πάντα σχετικά χαμηλός σε απόλυτους όρους, ο αριθμός των αυτοκτονιών την περίοδο 1921-35 τετραπλασιάσθηκε (ΓΣΥΕ, ό.π., σ. 487-488).

36. Για τις αφετηρίες και τον ιδεολογικό χαρακτήρα της σκέψης του Κ. Καραβίδα, βλ. Μ. Κομνηνού - Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία: ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών*, Παπαζήσης, Αθήνα, 1990 (ιδιαίτερα τις συνεισφορές των Κ. Κωστή, Γ. Θ. Μαυρογορδάτου, και Ε. Παπαταξιάρχη). Για τον ιδεολογικό λόγο του Λαϊκού Κόμματος (που βασιζόταν στην πλήρη αποσιώπηση της συνάφειας των ταξικών διαχωρισμών), βλ. τις καιρίες παρατηρήσεις του George Th. Mavrogordatos, *Stillborn republic: social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*, Berkeley-Los Angeles-Lονδίνο 1983, σ. 113-114.

37. Αυτό άλλωστε ο ΠΠ δεν το κρύβει· μάλιστα μ' αυτό αρχίζει, ευφρολογώντας ανέξοδα για τα Ναυπηγεία του Σκαρμαγκαλά (σ. 155).

βώς αντίθετο: ο καθένas (πρέπει να) ζει τη δική του εξατομικευμένη πραγματικότητα πλάι στην οικογένειά του. Εργάτες και μεροκαματιάρηδες, υπεργολάβοι και μικρομέτοχοι, χρηματιστές και εκσυγχρονιστές βιομήχανοι, είναι στρώματα επάλληλα που τίποτε δεν τους συνέχει σε ανταγωνιστικές σχέσεις (η παραγωγική διαδικασία δεν είναι κοινωνική, συνεπώς τα κέρδη είναι φυσικό και όχι κοινωνικό φαινόμενο), συνυπάρχουν μόνο για να εξασκείται ο καθένas στην άμιλλα του ανταγωνισμού, εξαργυρώνοντας το πολιτιστικό κεφάλαιο του οποίου είναι ατομικά φορέας. Ασφαλώς, όπως και τότε έτσι και σήμερα, τάξεις και ταξικές συγκρούσεις δεν υπάρχουν· όπως εξήγησε και ο Καραβίδας, εχθρός είναι ο κακός μας εαυτός. Αν, τέλος, υπάρχουν τεκμήρια για το αντίθετο, η λύση είναι απλή: παραγράφονται ως «φαντασιακά».

Ένα από τα κύρια θύματα αυτού του σκεπτικού είναι βέβαια η συστηματική και συγκριτικά-θεωρητικά συγκροτημένη μελέτη του χαρακτήρα και της αναπτυξιακής τροχιάς του μεσοπολεμικού εργατικού κινήματος στην Ελλάδα (συνδικαλιστικού και πολιτικού), που παρά τις σοβαρές προόδους που έχει επιτελέσει την τελευταία δεκαετία, ακόμα βρίσκεται στο ξεκίνημά της:³⁸ της μελέτης του ε-

38. «Η σχετική άνηση της μελέτης της ιστορίας του κοινωνικού κινήματος της χώρας, μετά τη μεταπολίτευση, δημιουργήθηκε από την παρέμβαση στο καθεστώς της σιωπής, επιβεβλημένης άτυπα από την κρατική εξουσία. Σε μια δεύτερη φάση, την έξαρση ακολούθησε τα τελευταία χρόνια η κατιούσα. Οι εκκλήσεις, πομπώδεις ενίοτε, για άρση των σιωπών και συμπλήρωση των λευκών σελίδων έπαυσαν, η σχετική ενασχόληση έφθασε βαθμυδόν σε οριακό σημείο και η θέληση φαίνεται να εξαπνλείται. Και όμως, η έρευνα είναι ακόμα στην αρχή» (Αλ. Δάγκας, ό.π., σ. 11). Σημαντικούς σταθμούς στη μελέτη αυτή πάντως αποτελούν οι πολλές εργασίες του Α. Λιάκου, ειδικά το πρόσφατο βιβλίο (ό.π.), αλλά και προηγούμενες μελέτες και μονογραφίες για τη Φεντερασιόν Θεσσαλονίκης (*Η σοσιαλιστική εργατική ομοσπονδία Θεσσαλονίκης (Φεντερασιόν) και η σοσιαλιστική νεολαία: τα καταστατικά τους*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1985), τις νεανικές οργανώσεις (*Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων: το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης*, Λωτός, Αθήνα, 1988), τη μεθοδολογία της μελέτης του εργατικού κινήματος («Η αλληλεξάρτηση...», ό.π., σ. 247-254) και την κριτική χαρτογράφηση των υπαρχόντων δευτερογενών πηγών («Η ιστοριογραφία του εργατικού κινήματος: σημειώσεις για μια επισκόπηση», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-36-37, Δεκέμβριος 1988, σ. 161-170), τέλος, τους παράγοντες που δυσχέραιναν την πρόσληψη του μαρξισμού κατά το 19ο αιώνα («Οι δυνατότητες πρόσληψης του μαρξισμού στην Ελλάδα», Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων-Τομέας Φιλοσοφίας, Α' Πανελλήνιο Συνέδριο, *Ο Karl Marx και η φιλοσοφία*, Gutenberg, Αθήνα, 1987). Ανάλογης σημασίας είναι οι πάντα επίκαιρες ερευνητικές παρουσιάσεις του Γιώργου Φ. Κουκουλέ (*Για μια ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος: εισαγωγή στην παιδαγωγική της ιστορικής έρευνας*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1983) και τα

σωτηρικού θεσμικού του χώρου και των ιδεολογικών του κατευθύνσεων, των ομαδοποιήσεων και των αντιπαραθέσεων που το διέτρεχαν, των παραγόντων που το προώθησαν ή το καθυστέρησαν, του ρυθμού, της οργανωτικής υφής, και της διεκδικητικής του ιδιαιτερότητας. Τι είδους κλαδικά αιτήματα το τροφοδότησαν; Πώς το επηρέασε και διαμόρφωσε η «άτυπη» δομή της αγοράς εργασίας, η ύπαρξη γενικευμένης φτώχειας, και η κρατική καταστολή; Σε τι έμοιαζε και σε τι διέφερε από άλλα κινήματα του Ευρωπαϊκού χώρου (π.χ. τα κινήματα της Βορειοδυτικής, Νότιας, και Ανατολικής Ευρώπης); Ποιος ήταν, τέλος, ο ρόλος της πολιτικής (ειδικά του ΚΚΕ); Η ιδεολογία του εκλεκτικισμού, είτε με τη μορφή του επιστημονικοφανούς αντι-θεωρητισμού είτε ως ωμή αποσιώπηση –επιλεκτική μνήμη ή ράθυμη πολυσυλλεκτική αμνησία– δεν πρέπει σε καμιά περίπτωση να αποτρέψει μια τέτοια μελέτη.

διαδοχικά ερευνητικά του πονήματα για τη μεταπολεμική περίοδο, που όμως υποδεικνύουν πηγές και προσδιορίζουν μεθόδους και για την ανάλυση της μεσοπολεμικής εμπειρίας: *Ελληνικά συνδικάτα:...*, ό.π.· με τον Βασίλη Τζαννετάκο, *Συνδικαλιστικό κίνημα 1981-1986. Η μεγάλη ευκαιρία που χάθηκε*, Οδυσσεάς, 1986· *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα και οι ξένες επεμβάσεις (1944-1948)*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1995. (Παρότι επίσης ασχολούνται με τη μεταπολεμική περίοδο, σημαντικές αναφορές στη μεσοπολεμική εμπειρία περιέχουν και οι εργασίες των Γιώργου Θ. Μαυρογορδάτου (*Μεταξύ πυτυοκάμπτου και προκρούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Οδυσσεάς, Αθήνα, 1988) και Χρήστου Ιωάννου (*Μιστωτή απασχόληση και συνδικαλισμός στην Ελλάδα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα, 1989). Σημαντικές είναι επίσης οι εργασίες του Γ. Β. Λεονταρίτη (*Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Εξάντας, Αθήνα 1978· «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-1920», στο Οδυσσεάς Δημητράκοπουλος - Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλλιππίτης, Αθήνα 1980, σ. 49-82), και του Παναγιώτη Νούτσου (*Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974*, τόμ. Α' (1875-1907)· τόμ. Β' (1907-1925)· τόμ. Γ' (1926-1955), Γνώση, Αθήνα 1990-1993). Δε θά 'πρεπε, τέλος, να παραβλέψει κανείς τη μεγάλη χρηστική αξία των διαδοχικών μελετών του ακαταπόνητου Δημήτρη Λιβιεράτου για την περίοδο 1918-1936 (*Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα*).

ΠΑΡΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο, δεν έχουν δημοσιευτεί σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο και ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν το δημοσιεύουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα, ένα από τα οποία είναι το πρωτότυπο, και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή διακέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο διευκολύνει την έκδοση. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου για Mac ή για Dos, ή σε μορφή Dos Text (ASCII) ή RTF.

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες.

Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος σε ξεχωριστή σελίδα και συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτήν της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα.

Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται (α) από περίληψη έως 20 γραμμές στα ελληνικά και στα αγγλικά, (β) από βιογραφικό/βιβλιογραφικό σημείωμα 5-6 γραμμών στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την αξιολόγηση, διατηρεί το δικαιώμα επιλογής και καθορίζει το χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής.

Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board M. Agelidis, Y. Voulgaris, N. Demertzis, N. Diamandouros, H. Katsoulis, Th. Couloumbis, P. Kitromilides, C. Lyrintzis, H. Nikolakopoulos, Kalliopi Spanou, M. Spourdalakis

Executive Secretary C. Lyrintzis, M. Spourdalakis, Y. Voulgaris

Scientific Board N. Alivisatos, Th. Veremis, P. Getimis, G. Dertilis, P. Kasakos, D. Kirtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, Dimitra Madianou, N. Mouzelis, A.-Y. D. Metaxas, G. Mavrogordatos, A. Macridimitris, Maro Padelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarhis, C. Rozakis, P. Sourlas, L. Tsoukalis, K. Tsoukalas, A. Fatouros, Anna Fragoudaki, D. Charalabis, K. Psychopedis

Address Themelio Publications, 84 Solonos Str., Athens 106 80

Copyright: Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually, Price 1800 Dr. Subscriptions: Individuals 3000, Foreign 4000, Institutions 7000, Students 2500. Subscriptions should be sent to the editorial secretary Ms A. Christodoulou, 84 Solonos Str., Athens 106 80, Tel. 3614298, 3640368, Fax 3614298.

MICHALIS PSIMITIS

ALTERNATIVE SOCIAL MOVEMENTS: SEARCHING FOR THE POSSIBLE BETWEEN SUBJECTIVE NEEDS AND STATE POLICIES

In spite of the simplifying or ideologically manipulating patterns that are used today in order to analyse them, alternative social movements give a permanent meaning to the organized contestation of dominant social and intersubjective relationships. On the level of social theory, these movements contributed with their action to the revision of basic theoretical categories of contemporary reality.

The article examines movements as derived both from the explosion of subjective needs, which are connected with cultural consequences of social development, and the welfare state policies. The complex nature of movements causes contradictory behaviours.

Within the framework of welfare state the reality of social rights constitutes a contradictory field of action for both the state and the alternative movements. In the sense that this is where both the cohesion of the state policies and the consistence of movements activities are tested.

KYRKOS DOXIADIS

**UTOPIA AND MORALITY:
SOCIAL MOVEMENTS IN CONTEMPORARY IDEOLOGY**

Deliberately disregarding the classical Mannheimian distinction between ideology and utopia, the author of this article attempts to deal with the question of social movements in the ideological realm by drawing attention to how these relate to utopian constructions on the one hand and to Kantian morality on the other. What is called in question is the conventional distinction between social movements and social classes, which, in the author's opinion, has contributed a great deal to the disparagement of the former's political importance, as well as to the traditional "scientific-socialist" illusion of socialism's teleological inevitability. Utilitarian ideology is also examined in terms of morality and utopia, and it is a central contention of the article that social movements acquire their specific ideological significance by being radically opposed to utilitarian logic. Finally, the importance of the sexual liberation movement in particular is investigated, and the author takes the occasion to reassess Michel Foucault's well-known critique, and his –not unrelated– aloofness regarding utopia.

EFI AVDELA

**WAGED LABOUR AS THE PRIVILEGED LOCUS
FOR THE CONSTRUCTION OF SOCIAL MOVEMENTS
IN THE INTER-WAR PERIOD**

The paper focuses on three social movements which are all centred around waged labour and have been active in Greece during the inter-war period: the workers' movement, the employees' movement and the feminist movement. Each movement is examined in respect to the process through which it has developed its ideology and its forms of organisation and action, as well as its evolution over time. The relations between them are also considered as well as their internal diversifications that were denied by the official homogenising discourse yet more evident at the social and cultural level. Consequently, it is argued that the course of these movements was determined by two interrelated factors: the changes in the conditions that had favoured their initial development, especially at the level of the state, and the deepening of their internal contradictions. Political developments at the end of the period led to new priorities and to changes in focus from issues of waged labour to issues of democracy.

NICOS MARANTZIDIS

**POLITICAL PARTY AND THE SOCIAL MOVEMENTS:
THE RELATIONSHIP BETWEEN THE COMMUNIST PARTIES
OF THE MEDITERRANEAN EUROPE
AND THE SOCIAL MOVEMENTS**

The author studies the relationship between the communist parties of the Mediterranean Europe and three types of social movements, namely the women's movement, the youth movement and the homosexual movement.

Within this study, an attempt is made to photograph some of the determining factors of this bonding relationship as well as some of its consequences to both the communist parties and the three movements.

The article focuses (a) on the analysis of the behavioural types of the communist parties towards the social movements, and (b) on the specific roles of all actors which participate and affect this relationship. Finally, the phenomenon of conflict between the two collective bodies is being approached.

MARIA REPOUSI

**"THE SECOND SEX" AND THE LEFT.
DOCUMENTS AND MEMORIES FROM THE FEMINIST
INTERVENTION IN THE COMMUNIST YOUTH ORGANISATION
RIGAS PHEREOS: 1974-1978**

The article analyses the feminist groups within the Greek renovating communist left during the 1974-1978 period. The challenge to the political perceptions of this part of the left provided by these feminist groups aimed at explaining the power relationship between the two sexes and at crafting out a development of a liberating system for both genders.

Based on documents and personal reminiscences of the period, the article follows the feminist collectives since their creation and selectively draws out the new ideas that are promoted related to a variety of issues such as the determination of women's status, the role and the limits of women's movement and the relationship between the women's and the labour movement and its political expression. Moreover the text attempts to identify and discuss different feminist approaches to the relationship between the women and the Left and to evaluate it in the light of its impact on the political discourse of the Left.

M. PANTELIDOU MALOUTAS

FEMINIST MOVEMENT, FEMINIST THEORY AND CITIZENSHIP

This article investigates the way developments in the feminist movement of the last three decades have provoked theoretical revisions of the concept and the practice of citizenship for women.

Of the multiple propositions for new conceptualisations of citizenship, that take gender into account, the author argues that only those in which the subject appears as holding a gendered identity that is not dichotomous, take really advantage of recent important developments in feminist theory of which they seem, in a sense, as expected by-products. Also, the author claims that a perception of gender in its multiplicity, beyond the binary opposition man-woman expressing power relations, is a precondition for, as well as it instigates, the establishment of a politics that in the long run is democratic in essence, and beneficial for all.

SERAFIM SEFERIADIS

THE DISCREET CHARM OF IDEOLOGY: A-THEORETICISM AND ECLECTICISM IN THE STUDY OF THE GREEK LABOR MOVEMENT

This article sets out to accomplish two interrelated tasks. First, it seeks to expose and rebut the recent assault of a-theoretical empiricism waged against the employment of abstract concepts for theory-building in the social sciences. The main argument put forward is that this trend's criticism against macro-theory's inherently low capacity to predict and explain specific outcomes and single events is, for the most part, theoretically misinformed. For, the purposes of abstract-general theories is of course that too, but only secondarily and peripherally so. Instead, the fundamental explaining that they perform is of the broad-tendential kind, preoccupied with rendering the immanent logic and dynamic proclivities of long-term processes. Moreover, by bounding the empirical universe, general theories also direct us in an ordinate manner (from the abstract to the proximate) to raise the appropriate questions, to be taken up by intermediate and proximate-level theorizing. Failing to recognize this (often for normative/ideological reasons), has resulted in the unpleasant state of affairs of having the mass production of intermediate and low-level theories and propositions, albeit not purporting to complement but to replace or, even worse, displace general theories. The result has been a distressing loss of theoretical communicability and cumulativeness, paired with a growing sense of relativism, if not agnosticism, where anything goes and at the end of the day one is unable to key his/her "pro-

ximate" findings into larger frameworks, or come up with a theoretical ordering of propositions and variables. In this connection, it is cautioned that this revolt against theoretical constraints may in fact represent an assault against theorizing in toto, hence it must be resisted. The second part of the article deals with the problem of eclecticism in the study of the interwar Greek working-class formation as exemplified by the work of one particular Greek author, who claims that no such process ever occurred. The main thesis put forward is that this conclusion relies on the systematic, and apparently normative, shunning of pertinent empirical evidence, plus a conscious, and hardly noble, effort to stand some of the views I submitted in a previous article on their head. In particular, whereas the thesis defended in that article was that Greek workingclass formation proceeded despite the absence of large-scale industry and a numerically large industrial proletariat, the polemic implies the opposite, namely that the Greek productive structures resembled those of the advanced countries of the West. An effort is also made to expose the deeply ideological character of the underlying view that is germane to that polemic; namely, that Greece was a "traditional society".

Επιθεώρηση Διοικητικής Επιστήμης

2

1996

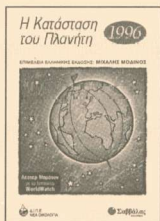
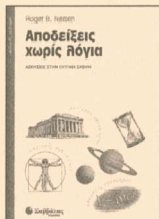
- Τσινισιζέλης &
Χρυσοχόου
- Καητσόγια-
Τουρναβίτη
- Σαματάς
- Τσιβάκου
- Kickert

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΝΤ. Ν. ΣΑΚΚΟΥΛΑ

Κυκλοφορούν

Από τις εκδόσεις Σαββάλα

Σαββάλα
ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Σημείο αναφοράς στο εκπαιδευτικό βιβλίο

Ζ. ΠΗΓΗΣ 18 106 81 ΑΘΗΝΑ ΤΗΛ. 33.01.25

ISSN 1105-8366

LEXIMA design